

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2023

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2023

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Від редакції

5 From the Editorial Staff

Статті

Articles

СКОРИЙ С. А. Ранньоскіфські наконечники списів із гофрованою втулкою

6 SKORYI S. A. Early Scythian Spearheads with a Socket

КАРАВАЙКО Д. В. Городища скіфського часу середньої течії р. Сейм

20 KARAVAIKO D. V. Hillforts of the Scythian Period in the Middle Course of the Seim River

БУЙСЬКИХ А. В., ПУКЛІНА О. О., ШЕВЧЕНКО Т. М. Про керамічний імпорт Синопи в Ольвії Понтійській (на прикладі архітектурної теракоти)

40 BUISKYKH A. V., PUKLINA O. O., SHEVCHENKO T. M. On the Ceramic Imports from Sinope at Olbia Pontica (on the Example of Architectural Terracottas)

КУБЛІЙ М. В. Аналіз кісток коней із льоху XI—XII ст. біля Західного палацу в Києві

52 KUBLII M. V. Analysis of Horse Bones from a Cellar of the 11th—12th Centuries near the Western Palace in Kyiv

КОРЖ А. А. Місця давніх переправ на Сулі

57 KORZH A. A. Locations of Ancient Fords on the Sula River

АКСЬОНОВ В. С. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного верхньосалтівського катакомбного могильника

69 AKSIONOV V. S. Once Again about the Pit Burials of the Early Medieval Verkhni Saltiv Catacomb Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

Publication of Archaeological Material

МОГИЛОВ О. Д., ГУЦАЛ В. А. Редвинці — вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі

86 MOHYLOV O. D., HUTSAL V. A. Redvyntsi — the Funeral and Memorial Complex of a Rider of the Scythian Period in Northern Podillia

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних

111 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya. V. Jewellery of East European Champlevé Enamel Style among Materials of Saltiv Culture: Data Analysis

ПРИЩЕПА Б. А., РУСАКОВА Ю. М., ЧМІЛЬ Л. В. Написи на івриті на керамічній посудині XVII—XVIII ст.

127 PRYSHCHЕPA B. A., RUSAKOVA Yu. M., CHMIL L. V. Inscriptions in Hebrew on Ceramic Ware of the 17th—18th Centuries

---

Історія науки

СКИРДА В. В. Борис Шрамко — дослідник широкого хронологічного діапазону (до 100-річчя з дня народження)

134 SKYRDA V. V. Borys Shramko — a Researcher of Wide Chronological Range (on the 100th Anniversary of his Birth)

Рецензії

СЕГЕДА С. А., ВІЗЕР С. О. Рец.: Я. Гершкович, Д. Гречко. Археологія України за роки незалежності

ІВАНОВА С. В., ТОЩЕВ Г. М. Рец.: В. І. Нікітін. Матвеевское поселение ингульской катакомбной культуры на Южном Буге

142 SEHEDA S. A., VIZER S. O. Rev.: Ya. Hershkovych, D. Hrechko. Archaeology of Ukraine during the Independence Period

144 IVANOVA S. V., TOSHCHEV H. M. Rev.: V. I. Nikitin. Matviivka Settlement of Inhul Catacomb Culture at the South Buh River

Шановні читачі журналу «Археологія»,

Уже рік як війна охопила всю Україну, та незважаючи на російську агресію і завдяки ЗСУ ми продовжуємо працювати. Ми вдячні міжнародній археологічній спільноті за всебічну допомогу й підтримку, надану журналу в цей тяжкий час. Дякуємо авторам, рецензентам, редакційній колегії та всім учасникам публікаційного процесу. Вони тепер усюди, але близько як ніколи.

Дякуємо всім, хто звертався і звертається з пропозиціями підтримки і просто пропозиціями, за підтримку словом і ділом. Завдяки усім вам ми продовжуємо свою роботу і маємо змогу будувати амбітні плани.

Зокрема, за останній рік відбулися певні зміни. «Археологія» тепер індексується у двох основних міжнародних наукометричних базах: Scopus і Web of Science. А саме: статті, опубліковані в журналі від № 1 2020 року, і надалі індексуються у Web of Science, а від № 1 2022 року — в Scopus.

Звертаємо вашу увагу, що цифрові індекси DOI та індексування в наукометричних базах отримують статті, які пройшли процес рецензування, мають розлоге резюме, список літератури та інші ознаки, що відповідають вимогам до написання й оформлення наукових статей. Короткі повідомлення, зокрема в рубриках «Хроніка» або «Рецензії», не індексуються і не вносяться до вказаних баз. Звернення, яке ви зараз читаете, також не є «скопусівською» публікацією. Із правилами оформлення можна ознайомитись на нашому сайті https://arheologia.com.ua/index.php/arheologia/author_guidelines, а з усіма уточненнями та питаннями можна звертатися на адресу редакції editors_arch@ukr.net.

Аби процес внесення даних до вказаних баз був ефективним, завжди переконайтесь, що ваші дані буквально до літери правильно подані в перекладі або транслітерації (наприклад, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine). Створивши власну сторінку на сайті наукових баз даних, простежте, щоб ваші статті були асоційовані з вашим ім'ям, а не ім'ям однокласника, вашою установою тощо. Важливо також, щоб у посиланнях на статті, опубліковані в «Археології», назву журналу ви вказували саме «Arheologia». Ця назва — на нашій обкладинці, нашому сайті та в реєстраційній документації.

Цього року завершилася перереєстрація журналу в Міністерстві юстиції України, внаслідок якої документально зафіксовано кириличну й латинську назви журналу та дві мови публікацій: українську й англійську.

Ми щиро бажаємо якнайближчої перемоги Україні та якнайшвидшого відновлення й розвитку української археології.

© С. А. СКОРИЙ* 2023

РАННЬОСКІФСЬКІ НАКОНЕЧНИКИ СПИСІВ ІЗ ГОФРОВАНОЮ ВТУЛКОЮ

Статтю присвячено невеликій, але цікавій групі скіфських залізних наконечників списів, що мають на втулці гофрування у вигляді вузьких горизонтальних валиків. Наведено список таких знахідок, що дало змогу окреслити територію, де вони трапляються (український Лісостеп) та час їх побутування (VII—VI ст. до н.е.). Призначення вказаної особливості на списках суто утилітарне: для надійного закріплення на кінці втулки якогось бунчука, штандарта, прообраза прапора майбутнього.

К л ю ч о в і с л о в а: український Лісостеп, скіфський період, наконечники списів, показники соціального і військового статусу, скіфські походи на Схід.

Списи у скіфській паноплії були другим за популярністю видом озброєння після лука та стріли і першим — у колі зброї ближнього бою (Мелюкова 1964, с. 35). Це добре підтверджують численні знахідки у похованнях насамперед Європейської Скіфії, залізних/сталевих наконечників списів, найчастіше у комплексі з підтоками (або — втоками), які вінчали край держака. При цьому, на відміну від інших племен скіфського світу Євразії, наприклад савроматів Поволжя й Приуралля (Смирнов 1961, с. 70-71; Хазанов 1971, с. 45; Васильев 2001, с. 18; Соколов 2010, с. 68-72; Моисеев, Буданов 2019) або саків Центральної Азії (Іванов 2007; 2018; Чомбаев 2013), у скіфському середовищі списи використовували як рядові воїни, так і знаті. У військовій справі згаданого більш східного кочового населення вони не мали такого поширення (посідали третє місце після луків-стріл і мечів-кінджалів) і, на думку окремих авторів, були приналежністю лише знатних воїнів, тобто статусним маркером (Соколов 2010, с. 68-72).

Ми не маємо нині точних відомостей про кількість наконечників списів, знайдених насамперед у степовій зоні Північного Причорномор'я, а також лісостеповій території Півдня Східної Європи. Зазначу лише, що наприкінці 1950-х рр. А. І. Мелюковій було відомо до 500 екземплярів зі скіфських степових курганів (Мелюкова 1964, с. 34). У роботах Є. В. Черненка 1980-х рр. фігурують дані про знахідки близько 1000 наконечників списів та дротиків приблизно в 600 похованнях (Черненко 1984а, с. 231; 1988, с. 8). Дещо пізніше мова йде вже про більше ніж 1000 знайдених списів (Черненко 1991, с. 132; Грицюк 2009, с. 63). Зрозуміло, що на сьогодні можна припускати ще більше знахідок залишків списів.

Таке широке використання цього виду озброєння ближнього бою можна пояснити кількома моментами: 1) відносною простотою виготовлення списа; 2) незначною кількістю необхідного для цього металу (і в першому, і в другому випадку, порівняно, наприклад, із виготовленням меча чи кінджала); 3) функціональними якостями списа: ця зброя ближнього бою, маючи відповідні вражальні властивості, все ж таки дозволяла скіфському воїнові зберігати певну дистанцію відносно супротивника.

У зброєзнавстві скіфської доби списам приділялася належна увага. Це стосується не лише наукових статей, а й розділів у цілій низці монографій і дисертаційних досліджень (з останніх: Ворошилов 2007; Янгуров 2008). Найжиттєздатнішою виявилася типологія основних елементів списів — наконечників, запропонована А. І. Мелюковою у відомій монографії про скіфську зброю в 1960-х рр., і до сьогодні вона залишається найпопулярнішою. Згідно з нею, усі наконечники списів поділяються на дві основні групи: 1) із лавролистим (листоподібним) та 2) го-стролистим пером. Інші деталі, що дозволяють визначати всередині зазначених груп типи й варіанти, є вторинними (Мелюкова 1964, с. 35-45).

* СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-7842-890X, idanfirs@ukr.net

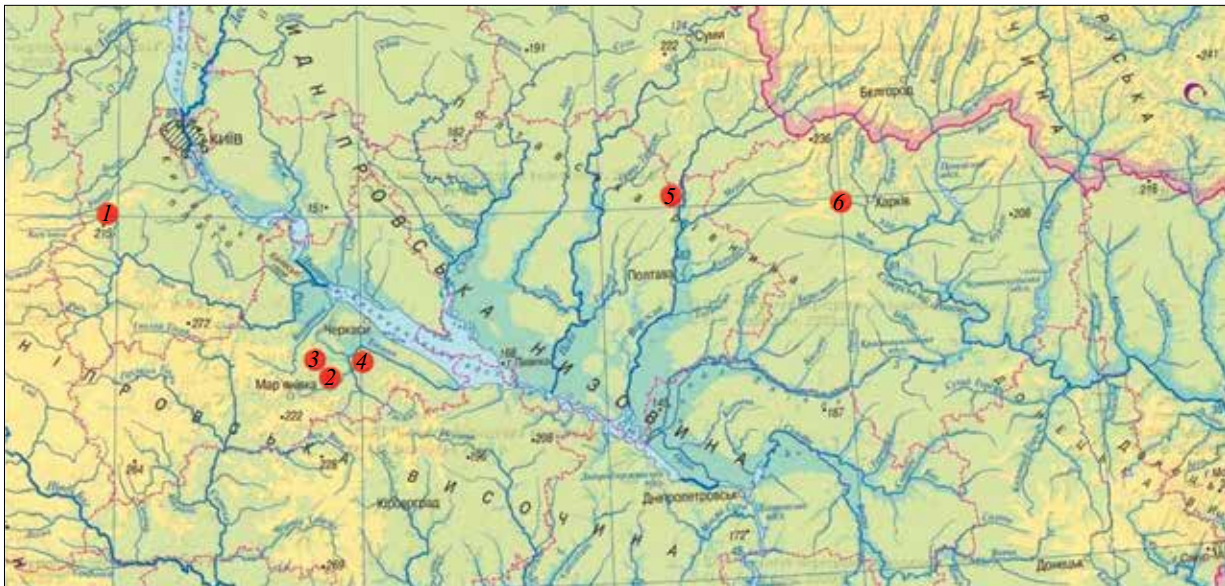

Рис. 1. Схема розповсюдження залізних наконечників скіфських списів із гофрованою втулкою на теренах українського Лісостепу: 1 — с. Мала Офірна (Київське Подніпров'я, за Петровська 1968); 2 — с. Журівка, курган № 406 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 3 — с. Матусів, курган Реп'яхувата Могила, поховання № 2 (басейн Тясмину, за: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 4 — с. Макіївка, курган № 453 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 5 — с. Більськ, ур. Скоробор, курган № 127, поховання № 2 (басейн Ворскли, за: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 6 — смт Караван, курган № 2 (басейн Сіверського Дінця, за: Окатенко 2013)

Fig. 1. Distribution chart of Scythian iron spears-points with corrugated stem in the Ukrainian forest-steppe: 1 — Mala Ofirna village (Kyiv Dnipro River region, after: Петровська 1968); 2 — Zhurivka village, mound no. 406 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 3 — Matusiv village, mound Rep'iahuvata Mohyla, grave no. 2 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 4 — Makivka, mound no. 453 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 5 — Bilsk village, Skorobir tract, mound no. 127, grave no. 2 (Vorskla River basin, after: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 6 — Karavan village, mound no. 2 (Siverskyi Donets River basin, after: Окатенко 2013)

Втулки наконечників зазвичай мають вигляд трубок близьких до конічної форми, тобто звужуються до пера. Іноді вони мають незаварений ковальський повздовжній роз'єм різної довжини. Щоб верхня частина втулки списа не розходилася, на ній часто закріплювалося кільце. Украй рідко у верхній частині втулок трапляється отвір для додаткового закріплення наконечника списа на держаку (Мелюкова 1964, с. 36, табл. 12—14).

Наконечники списів, що мають колючі вістря, у звичайній ситуації покривалися чохлам, щоб не завдати травми воїнові чи коню. Про наявність чохла свідчать залишки органіки, наявної на поверхні наконечників (шкіри, грубої тканини, дерева або кори), в окремих випадках — металеві наконечники від таких чохлам (Мелюкова 1964, с. 43). На списках вони закріплювалися за допомогою шкіряних ремінців або мотузок із металевими ворворками, що стягують чохла в тому місці, де втулка переходить у вістря наконечника (Бессонова, Скорый 1986, с. 167).

Варто зауважити, що до певної пори побутувала думка, що довжина скіфських списів коливалася від 1,75 м до 2,20 м (Мелюкова 1964,

с. 43). Вона ґрунтувалася на вимірах від вістря наконечника до кінця втоку списа (оскільки самі дерев'яні держакі списів зотлівають). Однак згодом з'ясувалося, що у скіфів, принаймні у IV ст. н. е., існували списи набагато більшої, ніж вважалося раніше, довжини, — до 3,0 м і більше, тобто, по суті, це були штурмові списи-піки (Черненко 1984а; Ворошилов 2004), мабуть, подібні до тих, що притаманні пізнішому, сарматському часу.

З огляду на сказане, складається враження, що скіфські списи та їхні металеві наконечники вивчені вже досить добре і навряд чи існує якийсь із аспектів їх дослідження, що заслуговує на додаткову увагу та пояснення.

Проте, на мою думку, деякі наконечники списів мають одну особливість, яка досі не була переконливо пояснена бодай на рівні версії, хоч її помічено вже досить давно. Ідеться про поперечні вузькі валики, розташовані на верхньому кінці втулки наконечника списа. Їх кількість коливається приблизно від 4 до 11. Іноді ці валики розташовані впритул один до одного, але частіше становлять дві групи, і між ними існує розрив. Називають цю особливість по-різному: рифленням втулки (Мелюкова 1964, с. 36;

Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 133, рис. 12: 2), поперечними (Ильинская 1975, с. 102) або рельєфними (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 42) рубчиками, рельєфними валиками (Черненко 1984b, с. 45).

Уперше про них як дуже рідкісну ознаку написала ще А. І. Мелюкова, якій було відомо лише 5 таких випадків (Мелюкова 1964, с. 36). Певну увагу приділив указаній особливості Є. В. Черненко, навівши зображення кількох таких наконечників (Черненко 1984b, с. 43, 45, с. 44, рис. 25: 1, 3—4). Однак ні в першому, ні в другому випадку жодних міркувань про призначення цих поперечних валиків на втулці наконечників списів висловлено не було. Вважаю, що цю деталь на втулках правильно називати гофруванням.

Наконечників списів скіфської епохи з таким оформленням кінця втулки достеменно відомо поки що небагато. Їхній ареал також обмежений, як, утім, і час побутування. Наведу перелік наконечників списів із гофрованою втулкою, відомих у пам'ятках Півдня Східної Європи (рис. 1).

Дніпровське Лісостепове Правобережжя

1) с. *Мала Офірна* Фастівського р-ну Київської обл. *Київське Подніпров'я*. Курган. Поховання скіфської знаті. Пограбовано. Останки кількох похованих.

Серед численних знахідок (посуд, озброєння, предмети кінського спорядження, прикраси) — спис із лавролистим наконечником, на пері якого добре виділене ребро жорсткості, а втулка покрита гофруванням: 7 валиків, поряд один з одним, без розриву (Петровська 1968, с. 168, рис. 4: 1).

Загальна довжина наконечника 34 см (рис. 2: 1).

Дата: VII — початок VI ст. до н.е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 141).

2) с. *Журівка* Шполянського р-ну Черкаської обл. *Басейн р. Тясмин*. Курган 406.

Поховальна пам'ятка скіфської еліти (висота кургану 8,0 м). Величезна дерев'яна гробниця в ямі зі слідами горіння. Пограбована в давнину. На підлозі — людські кістки та різноманітні предмети (озброєння, предмети кінського спорядження, посуд, культове приладдя, прикраси), судячи з яких, крім чоловіка-воїна, у могилі було жіноче поховання.

Серед численних збережених речей — 2 залізні наконечники списа з лавролистим пером, ребром жорсткості та гофрованими втулками. На кожній втулці по 7 валиків. На одному наконечнику — 3 знизу, потім розрив і ще 4. На ін-

шому екземплярі — 4 валики знизу, потім розрив та 3 валики зверху (рис. 2: 2—3). Загальна довжина наконечників близько 26 см (Ильинская 1975, с. 22-23, табл. VIII—IX, X: 1).

Дата: *перша половина VI ст. до н. е.* (Ильинская 1975, с. 59-60), *друга половина VII ст. до н. е.* (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 162-163).

3) с. *Матусів* Шполянського р-ну Черкаської обл. *Басейн р. Тясмин*. Курган Реп'яхувата Могила, гробниця 2.

Поховання представника скіфської еліти в супроводі підлітка. Могила пограбована в давнину. Серед різноманітних та численних знахідок (предмети озброєння, кінського спорядження, культу, прикраси, посуд) — залізний наконечник списа з подовженим лавролистим пером, ребром жорсткості на пері та гофрованою у верхній частині втулкою: 11 валиків, 4 внизу, потім зверху. Загальна довжина наконечника 36 см (рис. 2: 4). (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 42, рис. 11: 3, с. 44, рис. 12: 4).

Дата: *кінець (друга половина) VII — початок (перша половина) VI ст. до н. е.*

За Г. Т. Ковпаненко, С. С. Безсоною, С. А. Скорим, друга половина VII ст. до н. е., не пізніше початку VI ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 153), за М. М. Дараган, не пізніше межі VII—VI ст. до н. е., «... у межах VI ст. до н. е. місця для нього немає» (Дараган 2010, с. 175-197, рис. 2—3; 2016 с. 71), за Д. С. Гречко, перші два десятиліття VI ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 77-79, рис. 2).

4) с. *Макіївка* Смілянського р-ну Черкаської обл. *Басейн р. Тясмин*. Курган 453.

Поховання воїна. Пограбовано в давнину. Серед знахідок, що збереглися (ліпний посуд, кінське спорядження), був великий лавролистий наконечник списа із добре виділеним ребром жорсткості на пері й *гофрованою* втулкою: 11 валиків упритул один до одного, без розриву (Ильинская 1975, табл. XVII: 1). Загальна довжина наконечника 51 см (рис. 2: 5).

Дата кургану: за Л. К. Галаніною, перша половина VI ст. до н. е. (Галаніна 1977, с. 19), за Г. Т. Ковпаненко, С. С. Безсоною, С. А. Скорим, друга половина VII ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 219, 295).

Дніпровське Лісостепове Лівобережжя

5) с. *Більськ*, уроч. *Скоробір*, курганий могильник на захід від Більського городища, Котелевський р-н Полтавської обл. *Басейн р. Ворскла*.

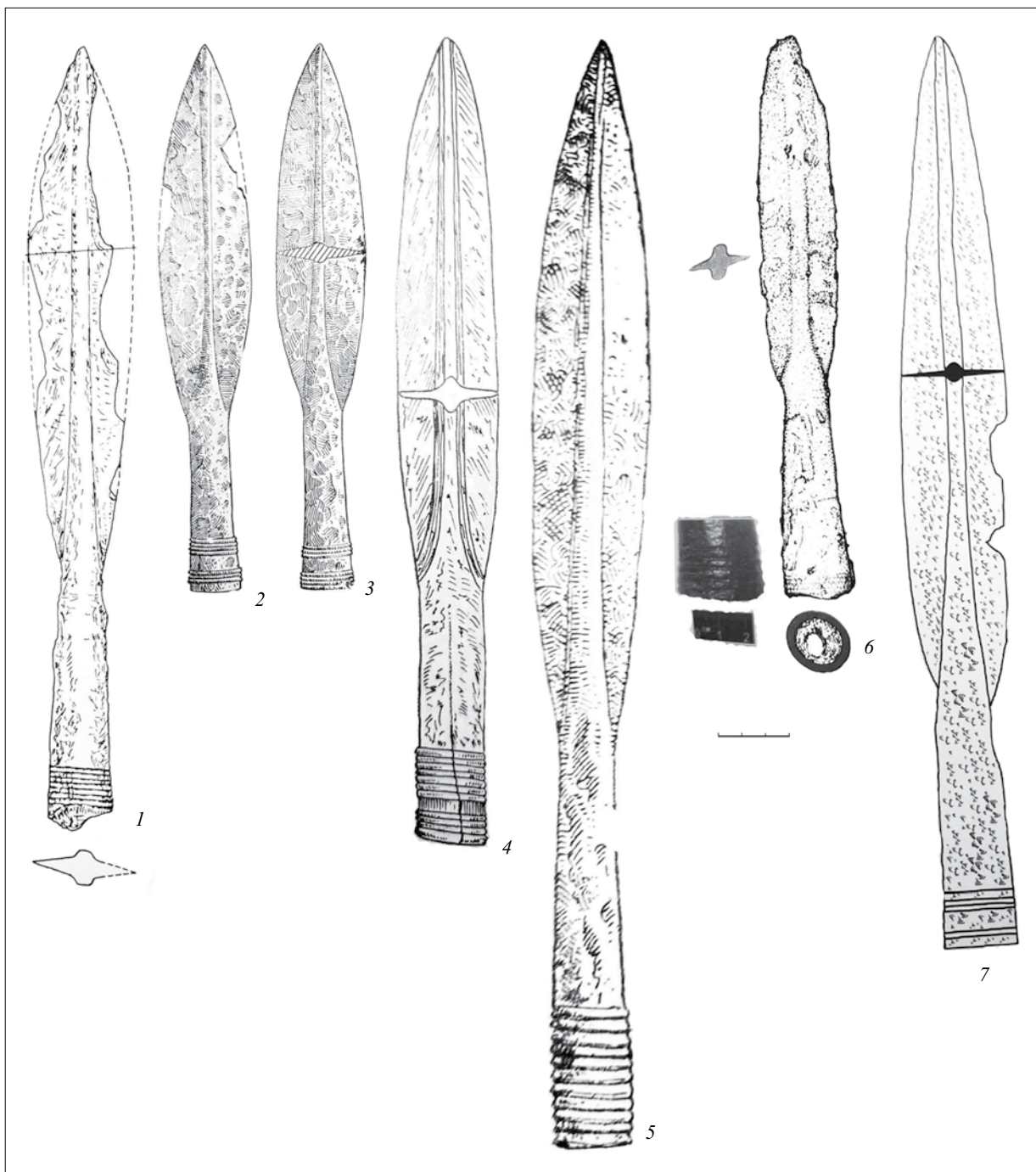

Рис. 2. Скіфські залізні наконечники списів із поховань на теренах українського Лісостепу: 1 — с. Мала Офірна (Київське Подніпров'я, за Петровська 1968); 2—3 — с. Журівка, курган № 406 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 4 — с. Матусів, курган Реп'яхувата Могила, поховання № 2 (басейн Тясмину, за: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 5 — с. Макіївка, курган № 453 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 6 — с. Більськ, ур. Скоробор, курган № 127, поховання № 2 (басейн Ворскли, за: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 7 — смт Караван, курган № 2 (басейн Сіверського Дінця, за: Окатенко 2013)

Fig. 2. Scythian iron spear-heads from graves at the territory of Ukrainian forest-steppe: 1 — Mala Ofirna village (Kyiv Dnipro River region, after: Петровська 1968); 2—3 — Zhurivka village, mound no. 406 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 4 — Matusiv village, mound Repiahuvata Mohyla, grave no. 2 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 5 — Makiivka, mound no. 453 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 6 — Bilsk village, Skorobir tract, mound no. 127, grave no. 2 (Vorskla River basin, after: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 7 — Karavan village, mound no. 2 (Siverskyi Donets River basin, after: Окатенко 2013)

Група 8-е поле, курган 127, поховання 1. Поховання воїна у невеликому кургані. Не пограбовано, але інвентар порушений плугом під

час оранки. Серед предметів озброєння (кин-джал-акінак із бутероллю від піхв у вигляді голови хижого птаха, бойова сокира, кілька на-

конечників стріл) знайдено залізний наконечник списа з лавролистим пером та гофрованою втулкою (6 валиків упритул один до одного). Валики гофрування були зафіксовані після очищення наконечника (Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 24-42, рис. 21—24). Загальна довжина наконечника 25 см (рис. 2: 6).

За низкою ознак (бутероль, залізний ніж при акінаці, наконечник списа з гофрованою втулкою) це поховання, безсумнівно, подібне до чоловічого поховання з гробниці 2 Реп'яхуватой Могили і, найімовірніше, є абсолютно синхронним йому.

Дата: кінець VII — початок VI ст. до н. е., скоріше кінець VII ст. до н. е. (Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 42).

6) *сmt Караван* поблизу м. Люботин Харківської обл. *Басейн Сіверського Дінця*. Курган 2.

Пограбований у давнину і в пізній час. У кургані, що належав представнику ранньоскіфської еліти, учасникові передньоазійських походів, разом із численними різноманітними предметами знайдено залізний наконечник списа з лавролистим пером і добре вираженим ребром жорсткості. У верхній частині втулки проглядаються чотири рельєфні деформовані валики, що примикають один до одного та утворюють гофрування. Їх стало видно лише після реставрації наконечника списа. З одного боку втулки по всій довжині до початку пера видно несклепаний вертикальний шов. Загальна довжина наконечника списа — 31 см (рис. 2: 7) (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 79, 206, рис. 59: 1; Окатенко 2013, рис. 82: 1).

Дата поховання в кургані 2 — кінець VII — початок VI ст. до н. е.

Можна припустити, що ця ознака вкрай рідко трапляється на втулках наконечників скіфських списів. Це певною мірою зумовлено тим, що, з одного боку, залізо в похованнях здебільшого погано зберігається і зброя руйнується, а з іншого — наконечники часто не очищаються або не реставруються належним чином.

Зауважу, що останнім часом гофрування на двох не так давно знайдених наконечниках списів стало відомо саме завдяки реставрації зброї. Проте навіть при такому припущенні наконечників списів із указаною рисою на втулці дуже мало на тлі загальної їх величезної кількості.

Відзначу кілька моментів:

1) Наконечники списів із «гофрованими» втулками відомі нині тільки на території *україн-*

ського Лісостепу — як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. Не зафіксовані вони поки що у степових регіонах Північного Причорномор'я, зокрема і в Криму. Невідомі такі наконечники списів також на Кавказі, де скіфські старожитності представлені дуже виразно (Прикубання, Ставропілля, Центральний Кавказ) і в Закавказзі. Не увінчалися успіхом пошуки вказаної особливості і на втулках наконечників списів у племен і народів держав Передньої (Західної) Азії часу здійснення передньоазійських скіфських походів, насамперед Урарту, Ассирії, Мідії, Вавилону тощо.

Варто також зазначити, що вказана деталь на втулках наконечників списів не траплялася в озброєнні споріднених із культурою скіфів степових кочових племен — савроматів Поволжя та Приуралля, саків Центральної Азії, а також інших кочовиків Великого поясу євразійського Степу. Додамо, що, судячи з археологічних джерел, ці особливості не властиві й сарматським спискам пізнішого часу. Нема їх і в образотворчому мистецтві, де відтворюються сарматські воїни.

2) Усі згадані наконечники списів належать до келермеського часу чи, точніше — завершальної фази або фіналу *передньоазійських скіфських походів, тобто до другої половини — кінця VII — початку VI ст. до н. е.*

При безперечній типологічній схожості наконечники відрізняються за розмірами: три з них мають довжину 25—26 см, ще три — 31—36 см і, нарешті, один (Макіївка) має особливу довжину — 51 см.

Така відмінність у розмірах може бути певним аргументом на користь того, що наконечники списів робилися на замовлення, виходячи з фізичних даних того чи іншого воїна. Не можна виключати й того, що наконечники з гофрованою втулкою виготовляла якась одна ковальська майстерня, яка працювала в лісостеповому ареалі.

Однак торкнемося питання про призначення гофрування на втулках наконечників скіфських списів, адже випадковість тут виключена, тим більше що нанесення такого гофрування на втулку списа вимагало застосування особливої техніки. Вважаю, що така особливість навряд чи мала декоративний характер: наявність її на самому кінці списа, на невеликій ділянці втулки не дозволяла візуально оглядати гофрування, а отже, сприймати його як прикрасу списа явно не варто.

З цієї причини, на мою думку, зазначені валики мали суто утилітарне призначення — застосовувалися для надійного закріплення на кінці втулки наконечника списа якоїсь підвіски, наприклад кінського хвоста або іншого аксесуара, за допомогою тонкої мотузки або шкіряного ремінця. У цьому випадку спис, окрім своїх бойових властивостей зброї ближнього бою, набував значення бунчука, штандарта, прообразу прапора.

Тим часом зауважу, що на відомих зображеннях озброєних скіфських воїнів (ідеться насамперед про витвори еллінської тореїтики, щонайменше — різьблена кістка, вазопис, монументальне скіфське мистецтво) списи-бунчуки не представлені, що, зрозуміло, зовсім не свідчить про те, що таких не існувало. До речі, усі ці зображення належать, як правило, до V—IV ст. до н. е., тобто до часу, коли раніше засвідчена археологічно вказана особливість (гофрування) на втулках наконечників списів цієї пори вже невідома.

У контексті порушеної проблематики, мабуть, варто зауважити, що на деяких графічних реконструкціях зовнішнього вигляду скіфських воїнів, до складу озброєння яких входять списи, відтворюються підвіски у вигляді кінських хвостів (і не тільки!), прикріплені до втулок наконечників списів. Насамперед варто згадати кілька графічних малюнків відомого фахівця в галузі вивчення стародавньої зброї Сходу М. В. Горелика, які наведені в працях скіфологів (Черненко 1981, с. 136, рис. 95, с. 139, рис. 97; Cernenko, Gorelik 1983, Ill. D) (рис. 3), реконструкції художника А. Куркіна (Грицюк 2009, Д.6) (рис. 4: 1). Іноді в реконструкціях, розміщених, щоправда, у художніх творах, на втулках списів скіфів зображено скальпи ворогів (Грицюк 2009, мал. Д2) (рис. 4: 2). При цьому реконструктори посилаються на предмети озброєння зі скіфських поховань V—IV ст. до н. е., а не більш ранніх пам'яток.

Тим часом сама ідея використання списа як певного прообразу штандарта, прапора з'явилася, мабуть, дуже давно насамперед у середовищі кочових племен середньої бронзи Центральної Азії (Алтай, Західний Сибір, Казахстан) приблизно з середини — другої половини II тис. до н. е. Висловлено припущення, що це явище склалося в населення сеймінсько-турбінської культурної спільності. На бронзових наконечниках списів тут уперше зафіксовано вушка для закріплення в них різних підві-

сок (Худяков, Белинская 2010, с. 49, 51, рис. 1: 2—3, с. 52, рис. 2: 3, 7), якими могли бути кінські чи вовчі хвости, значки та інші аксесуари.

Примітно, що на багатьох бронзових екземплярах наконечників списів, які належать до цієї епохи, поряд із петельками, біля кінця втулки є вузькі горизонтальні валики (Худяков, Белинская 2010, с. 51, рис. 1: 3—5, с. 52, рис. 2). Як уважають окремі дослідники, вони поряд із петельками також могли слугувати для міцності закріплення бунчуків або значків (Молодін, Нескоров 2010, рис. 1—6). Таким чином, запропонована мною версія пояснення наявності гофрування на втулках окремих наконечників списів ранньоскіфського часу, схоже, підтверджується матеріалами пам'яток степових кочовиків уже *бронзового віку*¹.

Найпевніше, функціонально відповідає цій особливості ранньоскіфських наконечників списів пара отворів невеликого діаметра в нижній частині пера на цілій низці списів передскіфського часу. Ідеться, зокрема, про старожитності т. зв. новочеркаської групи пам'яток, яку багато дослідників співвідносять з історичними кіммерійцями. Такі наконечники представлені в досить широкому географічному ареалі: українському Лісостепу, Дніпровському Правобережжі та Лівобережжі (Ковпаненко 1962, с. 69, рис. 2: 3—4; Кулатова 1990, с. 3, рис. 1), прикордонні Правобережного Лісостепу та Степу (Скорий, Орлик 2017, с. 359, рис. 6—7), території Молдови й Середнього Придністров'я (Тереножкин 1976, с. 98, рис. 61: 1—3; Крушельницька 1985, с. 76 рис. 23: 12; Бандрівський 2014, с. 216, рис. 95: 6), Північному Кавказі (Лесков,

¹ М. М. Дараган гофрування на втулках наконечників архаїчних скіфських списів без жодної аргументації вважає «імітацією кільцевої обмотки» (Дараган 2011, с. 584). Мабуть, ця теза дослідниці базується на аналогії з оформленням руків'їв окремих мечів передскіфського часу, наприклад зброї з Суботівського городища. Там дійсно на бронзовій литій ручці наявна імітація спіралеподібної обмотки (Тереножкин 1976, с. 82, 84-85, рис. 49: 1, рис. 50: 1). Між іншим, така імітація зрозуміла, оскільки залишки обмотки, зокрема шкіряної, насправді відомі та зафіксовані на ручках окремих мечів доби раннього заліза, у тому числі скіфського часу (Скорий, Сидоренко 2015). Але вважати, що наконечники списів закріплялися на держаках за допомогою якоїсь обмотки немає підстав: для цього вони мали втулки. Гофрування на втулках наконечників списів у гальштатських пам'ятках другої половини VII ст. до н. е. на території Словенії (Дараган 2011, с. 629) не є свідченням західного впливу на появу цієї особливості на ранньоскіфських списках. Як уже підкреслювалося, ця традиція існувала у степовому кочовому світі вже в добу бронзи.

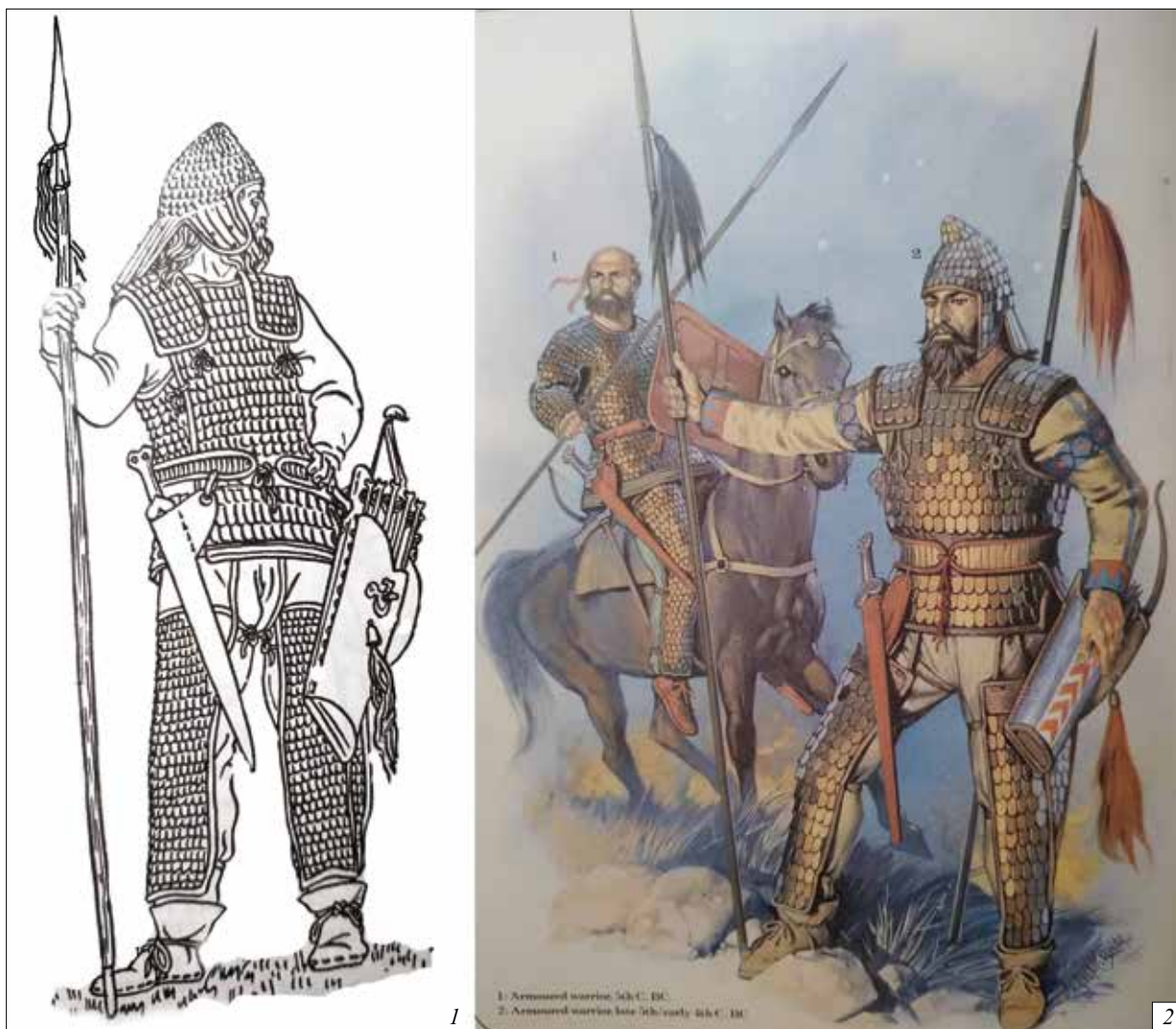

Рис. 3. Реконструкції М. В. Горелика зовнішнього вигляду скіфських важкоозброєних воїнів зі списами-бунчуками: 1 — за: Черненко 1981; 2 — за: Cernenko, Gorelik 1983

Fig. 3. Reconstructions of M. V. Gorelik of Scythian heavily armed warriors with spear-tugs appearance: 1 — after: Черненко 1981; 2 — after: Cernenko, Gorelik 1983

Ерлих 1999, с. 126, рис. 34: 5) та Середній Європі (Kemenczei 2005, Taf. 20: 19—21).

Раніше вважалося, що отвори на пері наконечників списів властиві лише зброї перед-скіфського періоду (Мелюкова 1964, с. 12). Нині вони відомі і на наконечниках, зокрема бронзових, у старожитностях доби фінальної бронзи, наприклад білозерської культури (XII—X ст. до н. е.).

Як гадав О. І. Тереножкін (і його думку підтримало чимало дослідників), ці отвори призначалися для закріплення певних значків (або китиць?) з органіки (?), «якими обзаводилися загони кінних вершників». Дослідник уважав, що «цей звичай не залежав на заході від впливів зі сходу і був продиктований якоюсь модою або загальною дав-

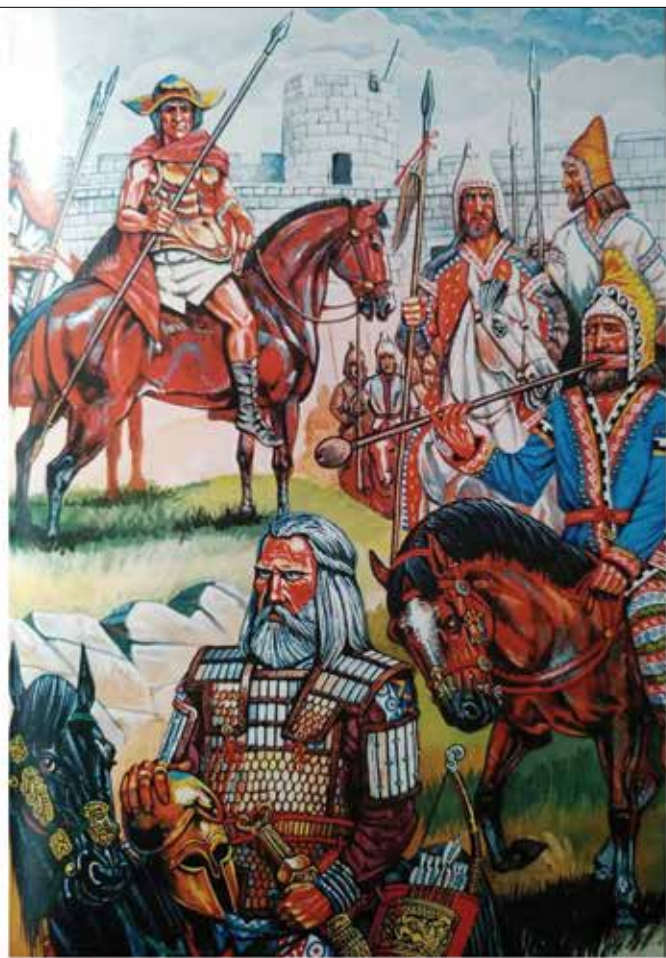
ньою європейською традицією» (Тереножкін 1976, с. 144).

Проте, як бачимо, вказана особливість — використання списів не тільки як озброєння, а й символу влади та військової організації, тобто перетворення їх у бунчуки й штандарти — в давніх кочовиків Центральної Азії, існувало вже у розвиненому бронзовому віці.

Враховуючи хвильові міграції східних кочовиків на захід і тих самих племен сеймінсько-турбінської культурної спільності (підтвердженням тому є, наприклад, наконечники списів, що входять до знаного Бородинського скарбу), виключати вплив на появу у європейських племен такої традиції, звичайно, не можна.

Імовірно, списи, роль підвісок у яких грали хвости чи волосся коня, вовка або якоїсь іншої тотемної тварини, спочатку слугували символа-

Рис. 4. Реконструкції зовнішнього вигляду скіфських воїнів зі списами-бунчуками (за: Грицюк 2009)

Fig. 4. Reconstructions of Scythian warriors with spear-tugs appearance (after: Грицюк 2009)

Рис. 5. Реконструкції М. В. Горелика зовнішнього виду аварського (1) та половецького воїнів (2) зі списами-бунчуками (за: Rolle, Gorelik 1991)

Fig. 5. Reconstructions of M. V. Gorelik of the Avars and Polovtsy warriors with spear-tugs appearance (after: Rolle Gorelik 1991)

ми племінної та військової єдності, допомагали воїнам орієнтуватися під час боїв, отримувати команди від воєначальників. Згодом списи-бунчуки почали грати роль престижного соціального та етнічного маркера (Худяков, Белинская 2010, с. 52-53). Вони стали атрибутом воєначальників різного рівня та вождів, інсигнією, ознакою соціального стану та військової влади.

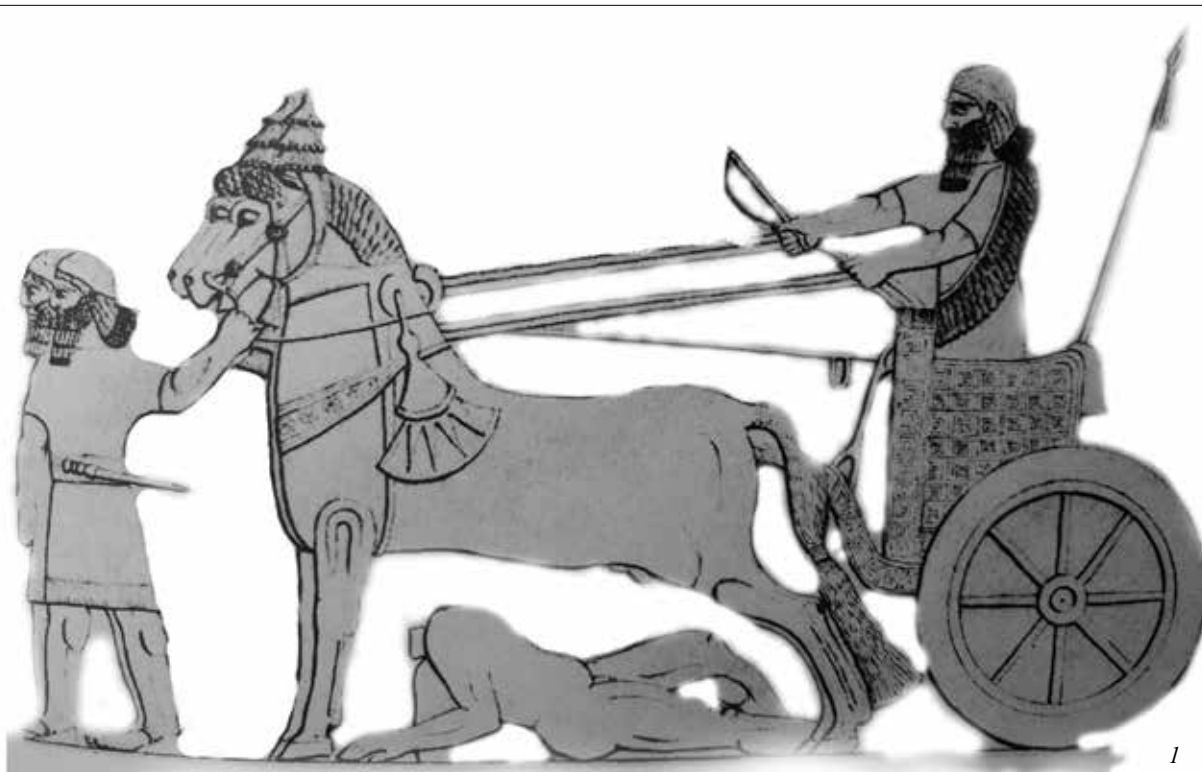
Підкреслимо, що списи-бунчуки, які є прообразами штандартів і прапорів, набули значного поширення в багатьох народів, зокрема кочових народів Азії, наприклад османів, середньовічних тюрків і монголів (див. Советова, Мухарева 2005; Самашев 1992; 2013), а також у Європі вже з початку раннього середньовіччя, скажімо, у німецьких племен — франків, а також аварів, болгар, угорців, половців та ін. (Алексинский и др. 2005, с. 149, 191, 201; Rolle, Gorelik 1991) (рис. 5).

Після цього невеликого екскурсу повернімося до передньоазійського ареалу, оскільки поява зазначеної особливості на втулках скіфських списів певною мірою синхронізується з передньоазійськими скіфськими походами.

Проте зауважимо, що списи з наконечниками, які мають гофровану верхню частину втулки, яку використовували, на мою думку, для надійнішого закріплення на втулці наконечника різних підвісок у військовій справі передньоазійських держав, із якими зіткнулися скіфи, археологічно поки що не зафіксовані.

На численних пам'ятках образотворчого мистецтва часу вторгнення в Передню Азію північних кочовиків, насамперед асирійських рельєфів, представлено значну кількість зображень списів, що входили до складу зброї ближнього бою асирійських воїнів. Однак для нашої теми безперечний інтерес становить лише один із палацових рельєфів у Німруді часу царя Тиглатпаласара III (745—727 рр. до н. е.). На ньому зображений знатний асирієць, вельможа, що стоїть у колісниці, запряженій парою коней, яку ведуть за повід двоє асирійських воїнів. У задній частині колісниці вертикально розташований спис, на втулці якого, без сумніву, зображено якусь підвіску (Barnett, Falkner 1962, pl. XLIII), можливо, з волосся кінського хвоста (рис. 6). Іншими словами — перед нами асирійський бунчук.

Рис. 6. Рельєф із палацу в Німруді. Шляхетний асирійський воїн зі списом-бунчуком на колесниці. Час Тиглатпаласара III (за: Barnett, Falkner 1962)

Fig. 6. Relief from a palace in Nimrud. Noble Assyrian warrior with spear-tug on the chariot. Tiglath-Pileser III time (after: Barnett, Falkner 1962)

Така рідкісна для передньоазійського образотворчого мистецтва деталь на списі, відображена на цьому німрудському рельєфі, на мою думку, свідчить про значущість цієї ознаки. Можна припустити, що списи-бунчуки могли бути штандартами найвищої асирійської військової еліти.

Однак зауважу, що вказаний рельєф із царського палацу в Німруді все-таки належить до другої половини VIII до н. до н. е. Між ним і скіфськими архаїчними наконечниками списів із гофрованою втулкою другої половини — кінця VII — початку VI ст. до н. е. існує значна хронологічна лакуна.

Можна припустити, що така військова традиція (використання списів-бунчуків) існувала і в асирійській армії часу скіфських походів на Схід. Можливо, вона навіть була відображена в образотворчому мистецтві власне VII ст. до н. е. Однак через надзвичайно малу кількість таких пам'яток вона не збереглася або ще не відкрита науковцями. Однак це не більше ніж версія.

Усі поховання Лісостепу, де було виявлено списи-бунчуки з гофрованими втулками, належать кінним воїнам. Незважаючи на пограбування, цілком очевидно, що це переважно поховання знатних скіфів, зокрема найвищої еліти (курган 2 у смт Караван). Очевидно, наявність у могилах зазначених списів-бунчуків свідчить про те, що їхні власники були главами певних військових контингентів, які брали участь у передньоазійських походах північних кочовиків.

Отже, не можна виключати асирійського впливу на появу таких списів-штандартів у колі скіфського воїнства. І тут доречно згадати про наявність у кургані 1 біля смт Караван (він розташований поряд із курганом 2, де були передньоазійські речі, а також спис-скіпетр) серед передньоазійських предметів бронзового жезла-булави (Скорый, Окатенко 2021). Цей предмет, що не вирізнявся великою матеріальною цінністю, безперечно, був якоюсь інсигнією, символом влади і насамперед мав церемоніальне значення у військово-політичному середовищі Ассирії.

Алексинский, Д. П., Жуков, К. А., Бутягин, А. М., Коровкин, Д. С. 2005. *Всадники войны. Книга первая Кавалерия Европы*. Санкт-Петербург: Полигон.

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів, 2014.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени. Северскодонецкий вариант*. Киев: ИА НАН Украины.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-170.

Васильев, В. Н. 2001. *Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI—II вв. до н. э.* Уфа: Гилем.

Ворошилов, А. Н. 2004. Копья населения среднедонской культуры скифского времени. В: Синюк, А. Т. (отв. ред.) *Археологические памятники бассейна Дона*. Воронеж: Воронежский госпедуниверситет, с. 202-213.

Ворошилов, А. Н. 2007. *Вооружение населения лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики)*. Автореферат диссертации к. и. н. Воронеж, СССР.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Грицюк, В. 2009. *Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)*. Київ; Чернівці: «Місто».

Дараган, М. Н. 2010. О датировке амфоры из погребения 2 Репяховатой Могины. *Античный мир и археология*, 14. Саратов, с. 175-202.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ТОВ «КНТ».

Дараган, М. Н. 2016. О колчанном наборе раннескифского времени из погребения 1, кургана 4 у с. Гладковщина. В: Балахванцев, А. С., Кулланда, С. В. (отв. ред.). *Кавказ и Степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа*. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 62-75.

Иванов, С. С. 2007. Копья саков Центральной Азии. В: Худяков, Ю. С. (отв. ред.) *Вооружение и военное дело кочевников Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск, с. 58-65.

Иванов, С. С. 2018. Комплекс вооружения раннесакского времени Притяньшанья. *Метаморфозы истории*. Научный альманах. Вып. 11. Псков: Псковский государственный университет, с. 40-54.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.) *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.

Ковпаненко, Г. Т. 1962. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне Ворсклы. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 66-72.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи*. Київ.

Кулатова, И. Н. 1990. Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины. В: Скорый, С. А. *Киммерийцы в украинской Лесостепи*. Киев; Полтава, с. I-VII.

Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1990. *Могильник Фарс/Клады*. Москва: Государственный музей Востока.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников. Вып. Д1-4. Москва: Наука.

Моисеев, В. И., Буданов, И. А., 2019. Наконечники копий из погребений савроматов — сарматского времени с территории Волгоградской области (материалы к Каталогу). *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 4: история, регионоведение, международные отношения, т. 24, изд. 5, с. 34-50.

Молодин, В. И., Нескоров, А. В. 2010. Коллекция сейминско-турбинских бронз из Прииртышья (трагедия уникального

памятника — последствия бугровщичества XX века). *Археология, этнография и антропология Евразии*, 3, с. 58-71.

Петровська, Є. О. 1968. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офіпна на Київщині. *Археологія*, XXI, с. 164-174.

Самашев, З. 1992. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алматы: Гылым.

Самашев, З. 2013. Көне түркі графикасы. Астана: Тюркская академия

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Скифское архаическое погребение в урочище Марченки близ Бельского городища. *Археологическое наследие*, 1, с. 113-134.

Скорый, С., Окатенко, В. 2021. Бронзовый жезл-булава из Первого Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). *Tyragetia*, s.n. XV (XXX), nr. 1, с. 143-153.

Скорый, С. А., Орлик, А. П., 2017. Захоронение воина предскифского времени на севере Кировоградщины. *Старожитності раннього залізного віку. Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 354-364.

Скорый, С. А., Сидоренко, А. В. 2015. Скифский меч из кургана в Посулье: новые элементы в оформлении оружия. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ, с. 29-35.

Смирнов, К. Ф. 1961. *Вооружение савроматов* (Материалы и исследования по археологии СССР, № 101). Москва: Наука.

Советова О. С., Мухарева, А. Н. 2005. Об использовании знамен в военном деле средневековых кочевников (по изобразительным источникам). *Археология Южной Сибири*. Вып. 23, с. 92-105.

Соколов, П. М. 2010. *Савроматская археологическая культура Нижнего Поволжья: проблема хронологии и периодизации*. Диссертация к. и. н. Нахачкала.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Хазанов, А.М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Худяков, Ю. С., Белинская, К. Ю. 2010. Копьё как оружие, символ власти и военной организации у древних номадов евразийских степей. В: Матвеева, Н.П. *Андроновский мир*. Тюмень: Из-во Тюменского государственного ун-та, с. 49-54.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1984а. Длинные копья скифов. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (отв. ред.) *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 231-235.

Черненко, Е. В. 1984b. *Скифо-персидская война*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1988. *Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия)*. Диссертация ... докт. ист. наук в форме научн. докл. Киев.

Черненко, Є. В. 1991. Лицарі Великої Скіфії. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (відп. ред.). *Золото Степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг: ІА АН України, Археологічний музей с. 121-135.

Чомбаев, А. 2013. *Вооружение древних кочевников Казахских степей (VIII—VI вв. до н. э.)*. Астана.

Янгүлов, С. Ю. 2008. *Вооружение и военное дело скифов Нижнего Дона (по материалам Елизаветовского могильника)*. Автореферат диссертации к. ист. н. Москва.

Barnett, R. D., Falkner, M. 1962. *The Sculptures of Assurnasirpal II, Tiglath-pileser III and Esarhaddon from the Central and South-West Palaces at Nimrud*. London.

Cernenko, E. V., Gorelik, M. V. 1983. *The Scythians 700—300 BC*. London: Osprey Publishing.

Kemenczei, T. *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*. Prähistorische Bronzefunde, Abb. XX, Bd. 10.

Rolle, R., Gorelik, M., 1991. Panzerraiter in den nordpontisch-kaspischen Steppen. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (відп. ред.) *Золото Степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг: ІА АН України, Археологічний музей, с. 425-439.

Надійшла 23.09.2022

Serhii A. Skoryi

Dr. hab., Professor, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-7842-890X, idanfirs@ukr.net

EARLY SCYTHIAN SPEARHEADS WITH A SOCKET

Spears were the second most widespread (after the bow and arrows) weapon of the Scythian warriors. Now more than 1,000 iron spearheads and shafts are known. Some spears were 3 m or more long, i.e. were combat weapons. Spears in Scythia, in contrast to the eastern nomads, the Sauro-Sarmatians and the Saka, were a popular weapon, among both ordinary warriors and the elite.

Scythian spears, first of all, their tips, have been studied well. However, some of them have features that need to be explained. That is the presence of horizontal ridges around the ends of the sockets of the spearheads, which were not primarily intended for decoration. Few such tips have been found so far in the Ukrainian Forest-Steppe. They belong to the Scythian archaic period, and more precisely to the period from the second half of the 7th to the beginning of the 6th centuries BC.

In author's opinion, the ridges on spear sockets had a utilitarian purpose: they served to securely fasten tassels, possibly in the shape of horse tails, or special badges that were prototypes of future flags. A similar tradition arose among the nomads of Central Asia as early as the middle-second half of the 2nd millennium BC and then it had spread throughout the Eurasian region and during later periods. The spears with bunchuks in the shape of horse or wolf tails have undoubtedly experienced evolution: at first they were symbols of tribal and military unity, over time they began to play the role of a prestigious social marker — an attribute of military leaders of different levels.

As a rule, notable Scythian warriors were buried in the graves where such spearheads were found. Apparently, spears with tassels indicate that their owners were the heads of certain military contingents.

Given the synchronism of the mentioned burials with the period of the Scythian campaigns to the East, the appearance of similar spears with tassels among the Scythians due to the Assyrian influence cannot be ruled out. In any case, spears with tassels are attested on the reliefs of Assyria, although of an earlier time.

Key words: Scythian period, spearheads, markers of social and military status, Ukrainian Forest-Steppe, time of Scythian campaigns to the East.

References

- Aleksinskii, D. P., Zhukov, K. A., Butiagin, A. M., Korovkin, D. S. 2005. *Vsadniki voyny. Kniga pervaiia Kavaleriia Evropy*. Sankt-Peterburg: Poligon.
- Bandrivskiy, M. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhi bronzы - na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv, 2014.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni. Severskodonetskii variant*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebenie skifskogo voina iz Aktashskogo mogilnika v Vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 158-170.
- Vasilev, V. N. 2001. *Vooruzhenie i voennoe delo kochevnikov Yuzhnogo Urala v VI-II vv. do n. e.* Ufa: Gilem.
- Voroshilov, A. N. 2004. Kopia naseleniia srednedonskoi kultury skifskogo vremeni. In: Siniuk, A. T (exec. ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki basseina Dona*. Voronezh: Voronezhskii gospeduniversitet, p. 202-213.
- Voroshilov, A. N. 2007. *Vooruzhenie naseleniia lesostepnogo Podonia v skifskoe vremia (akinaki, kopia, drotiki)*. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Voronezh.
- Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh "prosvetakh" v "temnoe" vremia (VI v. do n. e.) skifskoi istorii. *Stratum plus*, 3, p. 75-106.
- Hrytsiuk, V. 2009. *Viisko skifiv (ozbroennia, organizatsiia, viiny ta voienne mystetstvo)*. Kyiv; Chernivtsi: Misto.
- Daragan, M. N. 2010. O datirovke amfory iz pogrebeniia no. 2 Repiakhovatoi Mogily. *Antichnyi mir i arkheologiya*, 14. Saratov, p. 175-202.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kyiv. TOV KNT.
- Daragan, M. N. 2016. O kolchannom nabore ranneskifskogo vremeni iz pogrebeniia 1, kurgana 4 u s. Gladkovshchina. In: Balakhvantsev, A. S., Kullanda, S. V. (exec. ed.). *Kavkaz i Step na rubezhe epokhi pozdnei bronzы i rannego zheleza*. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchionnoi pamiatii Marii Nikolaevny Pogrebovoi. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, p. 62-75.
- Ivanov, S. S. 2007. Kopia sakov Tsentralnoi Azii. In: Khudiakov, Yu. S. (exec. ed.). *Vooruzhenie i voennoe delo kochevnikov Sibiri i Tsentralnoi Azii*. Novosibirsk, p. 58-65.
- Ivanov, S. S. 2018. Kompleks vooruzheniia rannesakskogo vremeni Pritianshan. *Metamorfozy istorii. Nauchnyi almanakh*, 11, p. 40-54.
- Illinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Illinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (exec. red.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 31-63.
- Kovpanenko, G. T. 1962. Pogrebenie VIII—VII vv. do n. e. v baseine Vorskly. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN Ukrainy*, 12, p. 66-72.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnitska, L. I. 1985. *Vzaemoviazky naseleeniia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Evropy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kulatova, I. N. 1990. Nekotorye nakhodki kimmeriiskogo vremeni s territorii Poltavshchiny. In: Skoryi S. A. *Kimmeriitsy v Ukrainiskoi Lesostepi*. Kyiv; Poltava, p. I-VII.
- Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1990. *Mogilnik Fars-Klady*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4, Moskva: Nauka.
- Moiseev, V. I., Budanov, I. A., 2019. Nakonechniki kopii iz pogrebenii savromato-sarmatskogo vremeni s territorii Volgogradskoi oblasti (materialy k Katalogu). *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya 4: istoriia, regionovedenie, mezhdunarodnyie otnosheniia, t. 24, izd. 5, p. 34-50.
- Molodin, V. I., Neskorov, A. V. 2010. Kolleksiia seiminskio-turbinskikh bronz iz Priirtyshia (tragediia unikalnogo pamiatnika-posledstviia bugrovshchichestva XX veka). *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii*, 3, p. 58-71.
- Petrovska, Ye. O. 1968. Kurgan VI st. do n. e. bilia s. Mala Ofirna na Kyivshchyni. *Arheologia*, XXI, p. 164-174.
- Samashev, Z. 1992. *Naskalnyie izobrazheniia Verkhnego Priirtyshia*. Almaty: Gylm.
- Samashev, Z. 2013. *Kone tyrki grafikasy*. Astana: Tiurkskaia akademiia.
- Skoryi, S. A., Okatenko, V. N., Zimovets, R. V. 2020. Skifskoe arkhaicheskoe pogrebenie v urochishche Marchenki bliz Belskogo gorodishcha. *Arkheologicheskoe nasledie*, 1, p. 113-134.
- Skoryi, S., Okatenko, V. 2021. Bronzovyi zhezl-bulava iz Pervogo Karavanskogo kurgana ranneskifskoi pory (Ukrainskaia Levoberezhnaia Lesostep). *Tyragetiia*, s. n. XV (XXX), nr. 1, p. 143-153.
- Skoryi, S. A., Orlik, A. P., 2017. Zakhoronienie voina predskifskogo vremeni na severe Kirovogradshchiny. *Starozhitnosti rannogo zaliznogo viku. Arkheolohiia i davnii istoriia Ukraini*, 2 (23), p. 354-364.
- Skoryi, S. A., Sidorenko, A. V. 2015. Skifskii mech iz kurgana v Posule: novye elementy v oformlenii oruzhiia. *Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprov'ia*. Kyiv, p. 29-35.
- Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 101. Moskva: Nauka.
- Sovetova O. S., Mukhareva A. N. 2005. Ob ispolzovanii znamen v voennom dele srednevekovykh kochevnikov (po izobrazitel'nykh istochnikam). *Arkheologiya Yuzhnoi Sibiri*, 23, p. 92-105.
- Sokolov, P. M. 2010. *Savromatskaia arkheologicheskaia kultura Nizhnego Povolzhia: problema khronologii i periodizatsii*. Dis. ... kand. ist. nauk. Makhachkala.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

- Khudiakov, Yu. S., Belinskaia, K. Yu. 2010. Kopie kak oruzhie, simvol vlasti i voennoi organizatsii u drevnikh nomadov evraziiskikh stepei. In: Matveeva, N. P. (exec. red.). *Andronovskii mir*. Tiumen: Izdatelstvo Tiumenskogo gosudarstvennogo universiteta, p. 49-54.
- Chernenko, Ye. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernenko, Ye. V. 1984. Dlinnye kopia skifov. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. (exec. red.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 231-235.
- Chernenko, Ye. V. 1984a. *Skifo-persidskaia voina*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernenko, Ye. V. 1988. *Voennoe delo skifov (vooruzhenie, taktika, strategii)*. Diss. na soisk. uch. step. dokt. ist. nauk v forme nauchn. dokl. Kyiv.
- Chernenko, Ye. V. 1991. Lytsari Velykoi Skifiii. In: Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu. (exec. eds.). *Zoloto Stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvig: Instytut arkheolohii AN Ukrainy, Arkheolohichni muzei p. 121-135.
- Chombaev, A. 2013. *Vooruzhenie drevnikh kochevnikov Kazakhskikh stepei (VIII-VI vv. do n. e.)*. Astana.
- Yangulov, S. Yu. 2008. *Vooruzhenie i voennoe delo skifov Nizhnego Dona (po materialam Elizavetovskogo mogilnika)*. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Moskva.
- Barnett, R. D., Falkner, M. 1962. *The Sculptures of Assurnasirpal II, Tiglath-pileser III and Esarhaddon from the Central and South-West Palaces at Nimrud*. London.
- Chernenko, E. V., Gorelik, M. V. 1983. *The Scythians 700-300 BC*. London: Osprey Publishing.
- Kemenczei, T. *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken* (Prähistorische Bronzefunde, XX, 10).
- Rolle, R., Gorelik, M., 1991. Panzerraiter in den nordpontisch-kaspischen Steppen. In: Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu (exec. eds.). *Zoloto Stepu. Arkheologiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvig: Instytut arkheolohii AN Ukrainy, Arkheolohichni muzei, p. 425-439.

© Д. В. КАРАВАЙКО* 2023

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ Р. СЕЙМ

У статті представлено загальну характеристику городищ скіфського часу в басейні середньої течії р. Сейм. Розглянуто особливості влаштування оборонних споруд. В окрему групу виділено пам'ятки без виразного культурного шару та нечисленними знахідками. Попри різні версії, їх призначення залишається під питанням. У загальних рисах висвітлено матеріальний комплекс.

К л ю ч о в і с л о в а: р. Сейм, городища, вал, рів, ескарп, матеріальний комплекс.

Басейн середньої течії р. Сейм у межах Сумської обл., або Путивльське Посейм'я, — регіон, багатий на пам'ятки археології різного часу. Найпримітнішими серед них є городища, які завдяки валам, ровам та ескарпам добре виділяються на місцевості. На сьогодні в регіоні налічується 61 укріплене поселення. На 26 городищах виявлено шари або матеріали скіфського часу (Каравайко 2017, с. 290). Знахідки роменської археологічної культури зафіксовано на 15 пам'ятках. За часів Київської Русі функціонувало 36 укріплень, а за козацької доби — 14 (Моргунов, Приймак, Осадчий, Коротя 2022, с. 42-135).

Городища Середнього Посейм'я вперше згадуються в працях відомого археолога та історика Д. Я. Самоквасова (1873; 1878; 1908). Коротку інформацію щодо пам'яток Глухівського й Суражського повітів наводив також П. М. Єременко (Єрєменко 1906). Короткий опис городищ міститься в нотатках директора Путивльського краєзнавчого музею (1934—1937 рр.) Д. В. Шарапова (Лєпюшкін 2009). Із посиленням на П. М. Коренева він перерахував 25 пам'яток — т. зв. «городків», у безпосередній близькості до Путивля. Серед них принаймні 8 належать до доби раннього заліза. На окрему увагу заслуговує список місцезнаходжень різноманітних речей із доволі точною прив'язкою до місцевості. Це стосується і знахідок керамі-

ки скіфського часу, а отже, чи не вперше в полє зору дослідників Середнього Посейм'я потрапляють неукріплені поселення.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років минулого століття археологічні розвідки в межах Глухівського р-ну проводив директор місцевого краєзнавчого музею Я. М. Морачевський (1928; 1929). Він обстежив кілька пунктів зі знахідками кераміки скіфського часу, зняв перші плани городищ Воргол, Ротівка, Вікторове, Уланове, або «Звенигородок» (останнє є давньоруським укріпленням). Маємо лише окремі незадокументовані свідчення знахідок тут кераміки раннього залізного віку.

Якісно новий етап у дослідженні пам'яток Середнього Посейм'я починається після Другої світової війни. У повоєнний час городища оглядав, шурфував та збирав на них підйомний матеріал І. І. Ляпушкін (Ляпушкін 1949; 1950). Навіть не проводячи широкомасштабних розкопок, спираючись переважно на дані розвідок, дослідник зробив низку важливих висновків щодо часу заселення території, особливостей матеріального комплексу пам'яток. Деякі з цих положень були тоді ж обґрунтовано розкритиковані (Ільїнська 1950а), інші залишаються актуальними й сьогодні. На особливу увагу заслуговує каталог пам'яток І. І. Ляпушкіна (Ляпушкін 1947; 1950), який, безумовно, є відправним пунктом при дослідженні городищ Сейму.

Розкопки на двох городищах поблизу с. Воргол та поселенні Харівка здійснив Д. Т. Березовець (1955, с. 58-63). Дослідник був фахівцем зі слов'яно-руської археології, тому, на жаль, матеріали раннього залізного віку не були введені в науковий обіг належним чином. Д. Т. Березовець працював ще на кількох городищах Путивльського Посейм'я з шарами скіфського часу (1950, с. 13-14; 1952, с. 242-250; 1953, с. 32-35; 1955, с. 58).

Розкопки з метою вивчення пам'яток раннього залізного віку були проведені лише на одному поселенні цього регіону. У 1950 р. на городищі Ширяєве В. А. Іллінська заклала розкоп 160 м² (Іллінська 1953). Отримані матеріали з цієї та

* КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України. ORCID: 0000-0001-9309-6707, dmytro.karavaiko@gmail.com

деяких інших пам'яток дозволили дослідниці зробити важливий висновок: *«Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посуля, Сіверський Донець) та юхнівською культурою лісних городищ Десни»* (Іллінська 1953, с. 121).

Нарешті, не можна не згадати розвідки О. М. Мельниківської (Мельниковская 1968, с. 1-4), дослідження якої дали змогу говорити про доволі значне поширення пам'яток юхнівської культури на Сеймі (Мельниковская 1975). Разом із тим відзначалося переважання скіфських матеріалів на ділянці Путивльської течії ріки (Мельниковская 1968, с. 4).

У другій половині XX ст. розвідки на пам'ятках Путивльського Посейм'я систематично здійснювали фахівці зі слов'яно-руської археології: О. В. Сухобоков, Ю. Ю. Моргунов, Р. В. Терпиловський, А. М. Обломський, В. В. Приймак. Невеличкі розкопки здійснені на багатошаровому городищі Червоний Ранок (Сухобоков 1975); знято нові плани городищ, відкрито невідомі укріплені поселення (див. напр.: Приймак 1996, с. 164-165, рис.). Період досліджень городищ Дніпровського Лівобережжя та Путивльського Посейм'я, зокрема в останній третині XX ст., найкраще схарактеризував В. В. Приймак: *«Здебільшого науковці, які займалися слов'яно-руською тематикою, орієнтувалися лише в практичних аспектах скіфської археології, тобто атрибуції матеріалів розвідок та невеликих за обсягом розкопок (визначення кераміки та знахідок, їх хронологія у загальному вигляді, без вникнення в деталі, ознаки топографії й характерні риси фортифікації, поховального обряду). Але дослідники 70-х років часто користувалися консультаціями О. І. Тереножкіна. Усі вони знали історію польових вивчень пам'яток, на яких працювали. Період між умовно 1975 і початком 2000-х років для досліджень Дніпровського Лівобережжя майже повністю за кадровим складом був слов'яно-руським»* (Приймак 2020, с. 98).

У контексті вивчення історії та археології раннього залізного віку й скіфського часу пам'ятки Посейм'я (переважно городища) коротко розглядалися на сторінках узагальнювальних робіт (Ільинская, Тереножкин 1983, с. 342-344; Петренко 1989, с. 75-76).

При створенні типології городищ Дніпродонського Лісостепу А. О. Моруженко задіяла й деякі укріплення Путивльського Посейм'я (Чер-

воний Ранок — Божок, Воргол, Ховзівка, Ширяєве, Линове та Гірки II). Більшість із них дослідниці віднесла до 1-го типу (без передгороддя, захищені валом та ровом із напільного боку). Вона підкреслила їх незначні розміри (Моруженко 1985, с. 161, 174). Недоліком роботи стало використання надто схематичних, а подекуди неточних планів. Зокрема це стосується городищ поблизу с. Воргол, про що йтиметься нижче.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 3 вересня 1982 р., розпочато підготовку «Зводу пам'яток історії та культури України». У межах цієї програми в період з 1986 по 2009 рр. роботи проводилися і в Сумській обл.; було обстежено та картографовано низку городищ скіфського часу Посейм'я (Коротя, Осадчий, Приймак 2010).

Порівняно з Курським Посейм'ям ступінь вивченості пам'яток середньої течії ріки вкрай низький. Попри це, останнім часом вони були залучені до комплексного дослідження території Посейм'я скіфського часу (Білінський 2019).

У 2012—2016 рр. Путивльська археологічна експедиція під керівництвом автора обстежила всі городища скіфського часу Путивльщини — загалом 26 пунктів (рис. 1; табл. 1)¹. На більшості з них закладено розвідкові шурфи, знято нові топографічні плани (рис. 2—5). 21 укріплення, безумовно, виникли в ранньому залізному віці. На чотирьох городищах (Гірки II, Божок II, Дунаєцька Слобідка, Годунівка) археологічні дослідження не проводилися. Їх віднесено до скіфського часу виключно за особливостями топографії й оборонних споруд. Окремо слід розглядати городище «Городок» у Путивлі. Попри значні дослідження, кераміки раннього залізного віку тут виявлено обмаль. До того ж вона трапляється майже по всьому правому березі Сейму в районі Путивля, від городища Коптева Гора до поселення «Молокозавод». Мис цілком придатний для влаштування укріплень, а їх рештки часів I тис. до н. е. через постійні перебудови могли не зберегтися. Це також стосується й культурного шару скіфського часу, потужність якого могла бути незначною. Гіпотетично «Городок» можна вважати укріпленням доби раннього заліза, утім довести це наразі неможливо. Те саме стосується і городища Микільська Гірка.

Більшість городищ (15) влаштовано на правому високому березі Сейму; інші розташова-

¹ По всьому басейну р. Сейм є відомості про 55 городищ скіфського часу (Білінський 2018, с. 224).

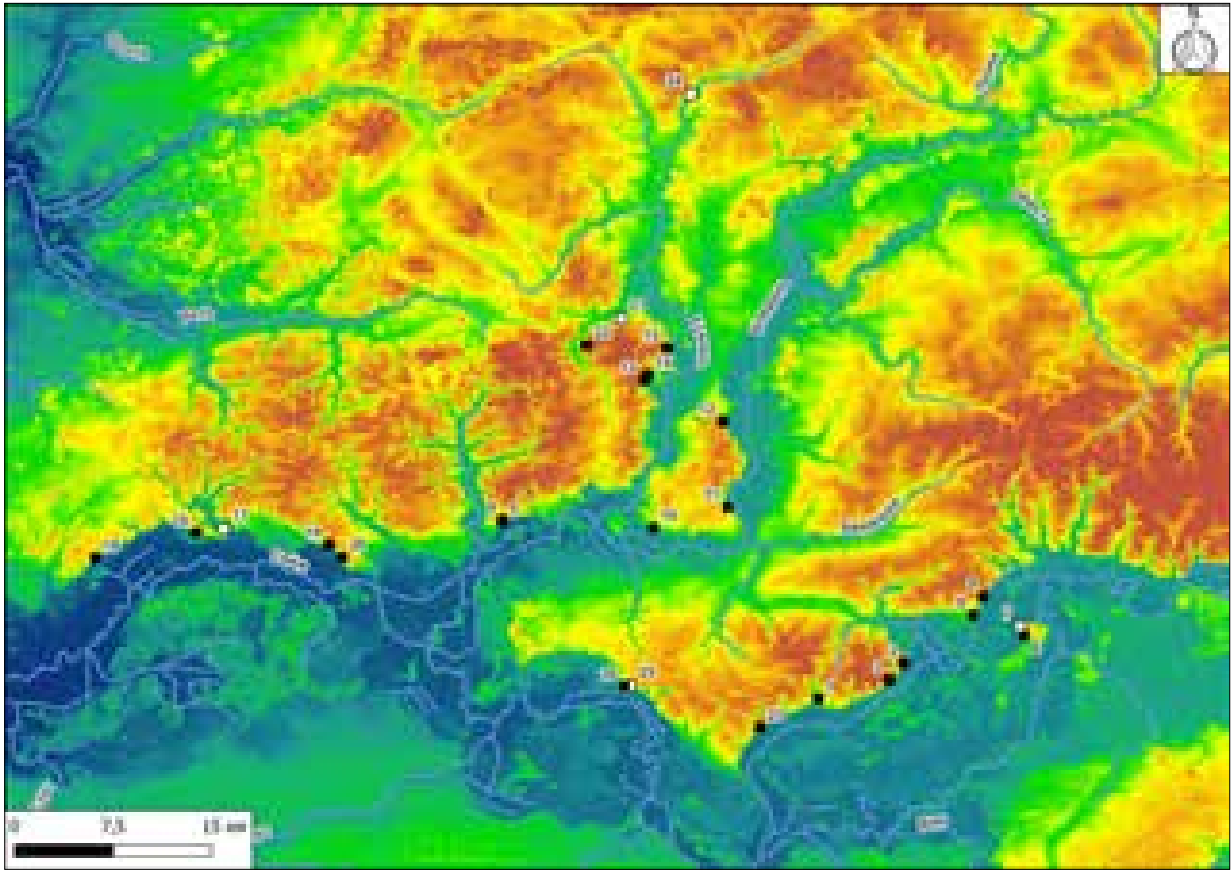

Рис. 1. Карта городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я. 1 — Линове, 2 — Нова Слобода I, «Скиток», 3 — Нова Слобода II, 4 — Воргол Східне, 5 — Воргол Західне, 6 — Гірки I, 7 — Гірки II, 8 — Бунякіне I, 9 — Бунякіне II, 10 — Ротівка, 11 — Ховзівка, 12 — Будища, 13 — Вікторове Південне, 14 — Вікторове Північне, 15 — Іонине, 16 — Божок I, 17 — Божок II, 18 — Спаське, «Лобанова Гора», 19 — Мутин, 20 — Камінь, 21 — Дунаєць, «Дунаєцька Слобідка», 22 — Дунаєць, «Мазепин Погріб», 23 — Ширяєве, 24 — Годунівка, 25 — Путивль, «Городок», 26 — Путивль, «Микільська Гірка». ■ — городища, які надійно датуються скіфським часом; □ — надійних даних щодо датування городища скіфським часом немає

Fig. 1. Map of the Scythian hillforts at the Putyvl Seim River region. 1 — Lynove, 2 — Nova Sloboda I, "Skytok", 3 — Nova Sloboda II, 4 — Vorhol East, 5 — Vorhol West, 6 — Hirky I, 7 — Hirky II, 8 — Buniakine I, 9 — Buniakine II, 10 — Rotivka, 11 — Khovzivka, 12 — Budyshcha, 13 — Viktorove South, 14 — Viktorove North, 15 — Ionyne, 16 — Bozhok I, 17 — Bozhok II, 18 — Spaske, "Lobanova Hora", 19 — Mutyn, 20 — Kamin, 21 — Dunaiets, "Dunaietska Slobidka", 22 — Dunaiets, "Mazepyn Pohrib", 23 — Shyriaieva, 24 — Hodunivka, 25 — Putyvl, "Horodok", 26 — Putyvl, "Mykilska Hirka". ■ — settlements that are reliably dated to the Scythian period; □ — there is no reliable data for the dating of the settlements to the Scythian time

ні на двох найбільших притоках — Есмані (6) та Клевені (5) (рис. 1; табл. 1). Лише два городища в межах сучасного Путивля розташовані неподалік від ріки. Усі інші від основного русла, що проходить у кількох кілометрах, відділяє або заболочена заплава, або величезне Мовчанське болото. Джерелом питної води слугувала переважно невеличка річка, що протікала поблизу. На сьогодні ці невеличкі притоки майже повністю обміліли, а їхні назви не згадують навіть старожили. Подекуди безпосередньо під мисом, на якому влаштовано городище, існувало природне джерельце (городища в урочищі Барвинкова Гора, Ширяєве).

Значна кількість городищ скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя розміщена понад дрібними річками та мокрими

ярами на певній відстані від більш-менш великих річок (Фукс 1930, с. 105; Ильинская 1950b, с. 17; Моруженко 1985, с. 160). Лісові юхнівські городища Новгород-Сіверського Полісся, навпаки, влаштовані безпосередньо на правому березі Десни і, як виняток, по берегах невеличкої притоки річки Малотечки (Каравайко 2012, с. 17). Ця різниця в першу чергу зумовлена географічними особливостями регіону, самим розташуванням мисів, придатних для влаштування городищ.

Городища переважно невеликі (табл. 1); 21 укріплення займає площу від 0,2 до 0,8 га. Найменше з них — Ховзівка (0,2 га). П'ять городищ мають розміри від 1 до 2,7 га. Найбільше за площею укріплення — Мутин (2,7 га). За своїми розмірами городища Путивльського Посейм'я близькі до укріплень юхнівської культури Поде-

Таблиця 1. Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я

Table 1. Scythian hillforts of the Seim River Putyvl region

	Ріка	Площа (га)	Культурна прина- лежність	Потужність куль- турного шару	Оборонні споруди									Дата	
					Вал			Рів		Ескарп					
					З поля	Край мису	Частина периметру	З поля	Стрілка мису	По периметру	Частково периметр	Стрілка мису	Улоговина		
Линове	Сейм	0,5	Рзв	О	1	–	–	–	–	–	–	–	–	+	VI
Нова Слобода I	Сейм	0,8	Рзв	××	1	–	–	–	2	+	–	+	–	+	
Нова Слобода II	Сейм	0,3	Рзв	О	1	1	–	–	–	–	–	+	–	–	
Воргол Східне	Клевень	0,7	Рзв, Ром.	×	1	2	–	–	?	–	+	+	–	+	
Воргол Західне	Клевень	1,0	Рзв, Ром.	×	1	–	–	–	2	–	–	+	–	+	
Гірки I	Сейм	0,4	Рзв, Ром. Рзв(?), Ром, К.Р.	×	1		1	–	?	–	–	+	–	+	
Гірки II	Сейм	0,6	Ром, К.Р.	О(?)	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	VI
Бунякине I	Сейм	1,6	Рзв	О	1	–	–	–?	–	–	–	–	–	+	
Бунякине II	Сейм	0,3	Рзв, Ром.	×	1	–	–	+(ром)	?	–	+	–	–	–	
Ротівка	Клевень	0,7	Рзв.	О	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Ховзів-ка	Клевень	0,2	Рзв, Ром.	×	1	–	–	–	1	–	–	–	–	+	
Будища	Клевень	0,5	Рзв, К.Р.	×	1	–	–	–	2	+	–	–	–	+	
Вікторове Південне	Есмань	1,3	Рзв	О	3	1	–	+	–	–	–	+	–	+(півн. край мису)	V—IV VI
Вікторове Північне	Есмань	0,5	Рзв	×	1	–	–	–	–	–	–	–	–	+	
Іоніне	Есмань	0,3	Рзв	×	2	1	–	+	–	–	–	–	–	–	
Божок I	Сейм	0,3	Рзв, Ром. Рзв(?), К.Р.	×	1	–	1	–	–	–	+	–	–	+	
Божок II	Сейм	0,5		?	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Спаське, Лобанова Гора	Сейм	0,3	Рзв, Ром.	×	1	–	–	–	–	–	–	–	–	+	
Мутин	Сейм	2,7	Рзв	О	1	1	4	–	+	–	–	+	–	–	VI—IV
Камінь Дунацька	Сейм	0,7	Рзв, Ром	×	1	1	–	–	+	–	–	–	–	+	
Слобідка Мазепин	Есмань	0,7	Рзв(?)	О (?)	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Погріб	Есмань	0,3	Рзв	×	1	1	–	+	+	–	–	–	–	–	
Ширяєве	Сейм	0,4	Рзв	××	1	1	–	+	+	–	–	+	–	+	
Годунівка	Есмань	0,56	Рзв(?)	О (?)	1?	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Городок, Путивль	Сейм	2,0	Рзв(?), Ром, К.Р.	О (?)	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	VI—IV
Микільська Гірка	Сейм	0,6	Рзв, Ром.	×	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	

Рзв — ранній залізний вік

Ром. — роменська культура

К.Р. — Київська Русь

О — невиразний культурний шар, обмаль знахідок та об'єктів

× — культурний шар потужністю 0,4 – 0,6 м, знахідки кераміки, залишки об'єктів

×× — потужний культурний шар

□ — надійні відомості про укріплення скіфського часу відсутні

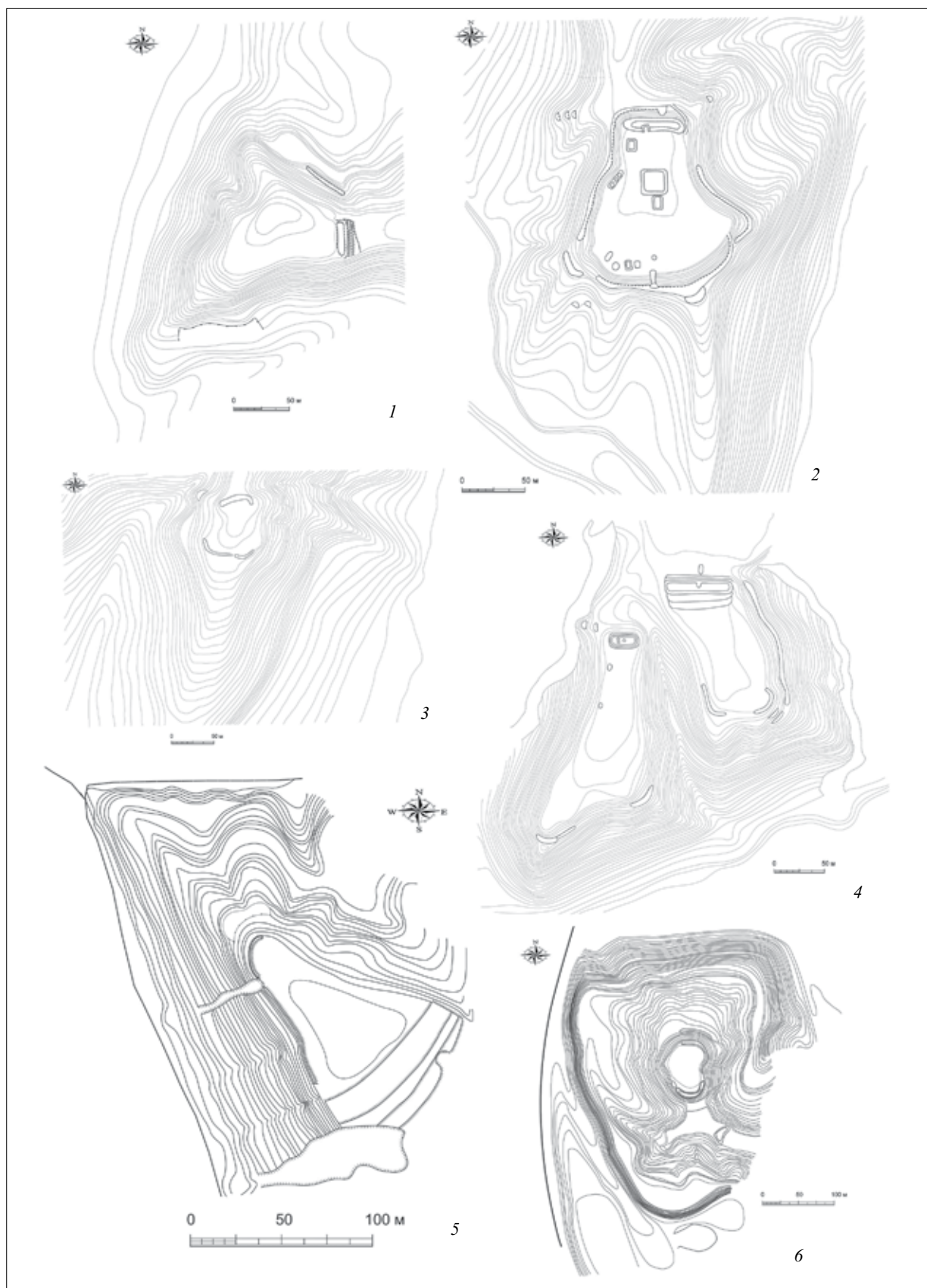

Рис. 2. Плани городищ (автори: Коротя О. В., Осадчий Є. М.): 1 — Линове; 2 — Нова Слобода I; 3 — Нова Слобода II; 4 — Воргол Західне та Східне; 5 — Гірки I; 6 — Гірки II

Fig. 2. Plans of hillforts (authors: Korotia O. V., Osadchyi Ye. M.): 1 — Lynove; 2 — Nova Sloboda I; 3 — Nova Sloboda II; 4 — Vorhol West and East; 5 — Hirky I; 6 — Hirky II

сення (Каравайко 2012, с. 17-18) та значно менші за поселення Посулля, Ворскли й Сіверсько-го Дінця (Крютченко 2019, с. 13).

З огляду на незначну кількість укріплених пам'яток мікрорегіону, кушову систему в їх розміщенні шукати марно. Відстань між городищами становить у середньому 5—6 км. Окремі городища розміщені попарно: на двох сусідніх мисах (Воргол), на одному мисі (Вікторове), за кількисот метрів або кілометрів одне від одного (Гірки I та II, Бунякине I та II, Мутин та Камінь тощо). У таких парах одна пам'ятка має виразний культурний шар зі знахідками та залишками об'єктів, інша є фактично незаселеною, зі слабо вираженим шаром та незначною кількістю кераміки. Таку закономірність простежено для 10 пар городищ (Осадчий 2020, с. 240). Якщо ця схема правильна, то городище «Городок» у м. Путивль має бути своєрідним супутником заселеної «Микільської Гірки». Аналогічне попарне розташування мали городища Харківщини, однак відстань між ними значно більша — від 3 до 12 км (Фуке 1930, с. 106). Парні городища на сусідніх мисах відомі і в ареалі юхнівської культури (Західне та Східне Юхнівські, Бужанка I та II, Киселівка I та II). На цих пам'ятках так само культурний шар має різну потужність і насиченість матеріалами.

Наявність парних городищ навряд чи є звичайною випадковістю. Не виключено, що вони різночасові. Якщо з якихось причин городище ставало непридатним для життя, його мешканці мали переселятися і влаштовувати нові укріплення в іншому місці. Вочевидь, далекі переміщення були неможливі, оскільки це призвело б до зміни вже знайомої ресурсної зони.

Лише шар скіфського часу зафіксовано на 11 пам'ятках. П'ять городищ до цієї доби віднесено умовно (Божок II, Годунівка, Дунаєцька Слобідка, Городок Путивль, Гірки II); чотири з них не досліджувалися. На 13 укріпленнях наявні культурні шари роменської археологічної культури та часів Київської Русі. На деяких виявлено кераміку доби бронзи, зарубинецької культури й пізнього Середньовіччя (табл. 1). Щодо характеристики культурного шару та його потужності, маємо дані з 20 городищ. Подекуди вони неповні, утім умовно ці пам'ятки можемо поділити на кілька груп.

Найпотужніший культурний шар зафіксовано на городищі Ширяєве. Його товщина сягає 2,0—2,1 м по краях та 0,85—1,0 м у центрі. Життя на цьому поселенні тривало фактично

весь скіфський період. Виділено три житлові горизонти. Значний культурний шар простежено ще на одному городищі Путивльського Посейм'я — Новій Слободі I; його потужність становить 1,3—1,4 м. Тут стратиграфічно фіксуються два горизонти.

На більшості городищ мікрорегіону наявний культурний шар потужністю в середньому 0,5 м. Серед знахідок — типова лісостепова кераміка та залишки об'єктів. До цієї групи належать 13 городищ (табл. 1). Умовно сюди зараховано такі пам'ятки, як Воргол Західне й Спаське в урочищі Лобанова Гора, адже даних для них недостатньо.

До третьої групи належать городища, щодо яких доволі часто застосовують термін «городища-сховища», під яким розуміють укріплені поселення з невиразним, слабо насиченим знахідками шаром та відсутніми об'єктами. Указаний термін не зовсім вдалий, адже він передбачає існування окремих місць, що слугували прихистком під час воєнної загрози. Можливо, такі поселення варто називати слабконаселеними (Каравайко 2016), проте без чіткого розуміння причини їх появи питання залишається відкритим.

Городища-сховища поодинокі на території Правобережного Лісостепу, де їх віднесено до пізньоскіфського часу (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 25). У Дніпро-Донському лісостепу, за винятком басейну р. Сейм, їх налічується 29 (Крютченко 2017, с. 190, табл. 1). Городища Сіверського Дінця виникають наприкінці середньоскіфського — на початку пізньоскіфського часу (Гречко 2010, с. 33). З об'єктивних причин, а саме через відсутність хронологічних маркерів, точну дату жодного городища зі слабконасиченим шаром не визначено.

У басейні Середнього Сейму до таких можна віднести шість: Линове, Нова Слобода II, Бунякине I, Ротівка, Мутин, Південне Вікторове. Гіпотетично городищами-сховищами могли бути Гірки II (зовнішнє укріплення), Дунаєцька Слобідка, Годунівка, Путивль «Городок». Украй мало знахідок скіфського часу виявлено на Західному Ворголі, а культурний шар цього періоду не зафіксовано (рис. 6). Ні за розмірами, ні за особливостями оборонної системи ці городища не виділяються з-поміж інших. На деяких вал незначний, відсутній ескарп. Городище Мутин вирізняється не лише значними розмірами, а й продуманою фортифікацією, що захищала поселення з усіх боків (рис. 4: 17).

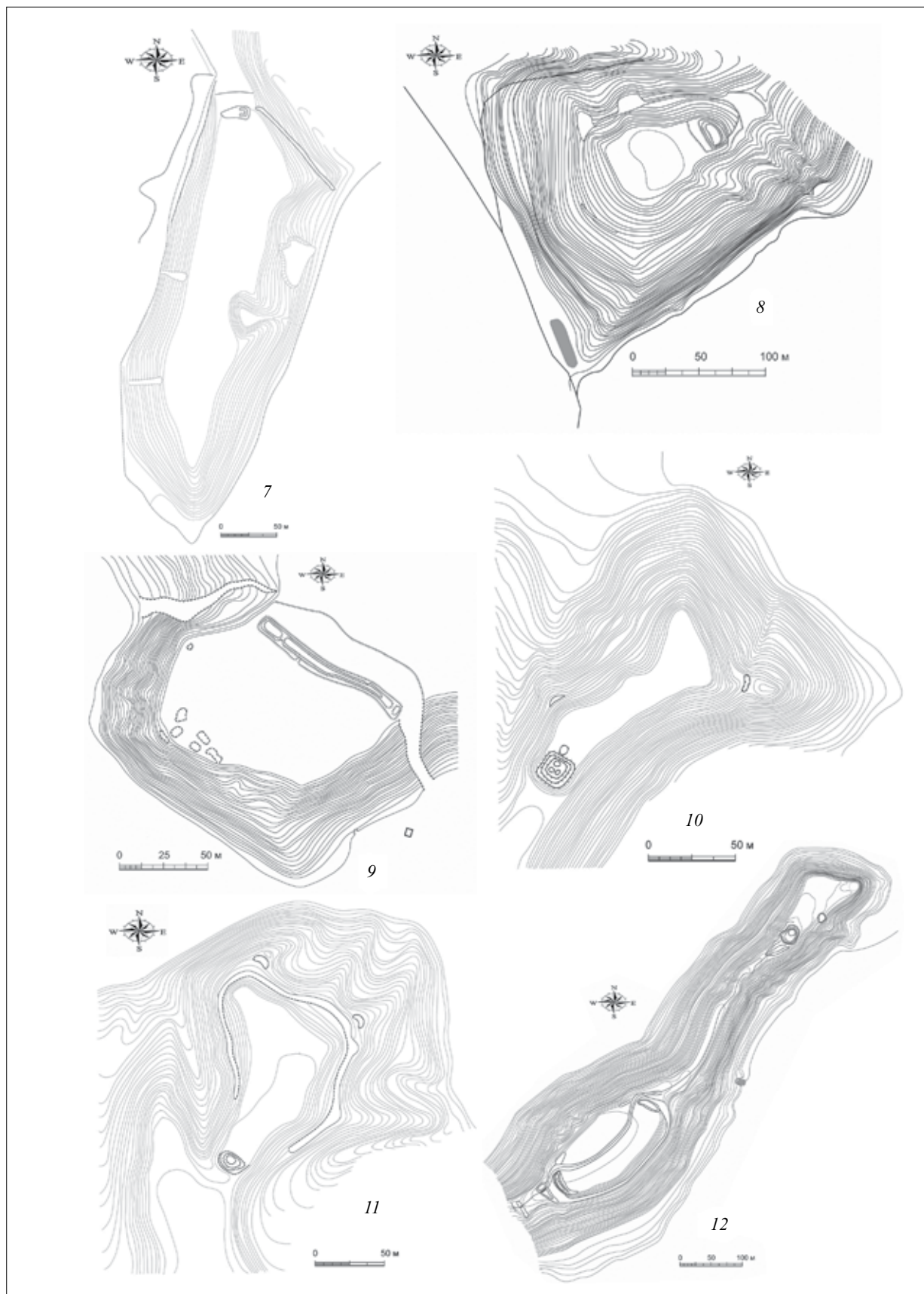

Рис. 3. Плани городищ (автори: Коротя О. В., Осадчий Є. М.): 7 — Бунякіне I; 8 — Бунякіне II; 9 — Ротівка; 10 — Ховзівка; 11 — Будища; 12 — Вікторове Північне та Південне

Fig. 3. Plans of hillforts (author: Korotia O. V., Osadchyi Ye. M.): 7 — Buniakine I; 8 — Buniakine II; 9 — Rotivka; 10 — Khovzivka; 11 — Budyshcha; 12 — Viktorove North and South

Культурний шар на цих городищах слабогумусований, без видимих залишків органіки, знахідки кераміки поодинокі. Об'єкт (господарську яму) виявлено лише на городищі Линове. Варто погодитись, що причини появи таких городищ різні: це і короткий термін існування, і особливості рельєфу, і нерівномірна заселеність (Крютченко 2014).

Одну з версій походження таких городищ я озвучив в 2016 р. (Каравайко 2016). Згідно з нею, слабкозаселені городища являли собою сезонні поселення, що існували короткий період. Їх поява була спричинена кліматичними змінами. В останній чверті V — першій половині IV ст. до н. е. на Ворсклі, Пслі і в Посуллі змінюється характер поселень та їхня топографія, а в сіверськодонецькому регіоні ще й спостерігається скорочення кількості поселень і городищ (Гречко 2019, с. 30-31). У цей час відбувається зміна клімату до більш посушливого і, як наслідок, зниження рівня води в річках, що спонукало до переселення на перші надзаплавні тераси, ближче до води (Гречко, Билинський, Кушнір 2021, с. 337-339). Аналогічні процеси спостерігаються і в басейні Сейму. Падіння рівня води стало причиною запустіння регіону Чечевизня в Курському Посейм'ї (Чубур 2004, с. 190). Імовірно, городища-сховища створювалися в цей період як адміністративні центри з метою централізації населення, його об'єднання під егідою старійшин або іншої правлячої верхівки суспільства. При відсутності поховальних пам'яток городища стають єдиним свідченням певної соціальної диференціації населення скіфського часу Посейм'я.

Ця та інші версії щодо функцій городищ із невиразним культурним шаром, зокрема їх функціонування як сховища в період військової небезпеки та загону для худоби, розглянуто в окремій праці О. О. Крютченка. На думку дослідника, усі ці теорії не витримують критики або ж просто не доведені, а такі городища потрібно розглядати як першу фазу розвитку (становлення) укріплень або навіть як недобудову (Крютченко 2017, с. 190-192; 2019, с. 3), із чим я частково погоджуюся.

Усі обстежені городища є мисовими. Для влаштування укріпленого поселення обирався важкодоступний мис із крутими схилами, тобто природним захистом. Не останнє місце в оборонній системі відігравали густі навролині ліси. Створення захисних споруд на таких мисах не вимагало значної затрати пра-

ці². Основою оборони був вал, облаштований на місці з'єднання мису з плато. Регіональною особливістю є їхня баштоподібна форма, що зовні нагадує курганний насип (Осадчий 2020, с. 240). Саме це стало причиною повсюдного пошкодження центральної частини валу місцевим населенням, яке шукало скарби. Городища з таким насипом в регіоні не поодинокі (Ширяєве, Ховзівка, Північне Вікторове тощо). Інші поселення укріплені звичайним фронтальним валом (Ротівка, Мутин тощо). Форма мису, тієї його частини, що розташована ближче до плато, зумовила наявність двох видів оборонних споруд. Ефективність оборони при наявності короткого та високого валу значно вища. Найпростіші укріплення у вигляді лише одного напільного валу, при відсутності інших оборонних споруд, мають сім городищ (табл. 1). Лише на двох пам'ятках із боку поля розміщено два (Іонине) і три вали (Південне Вікторове). Подекуди вал перекривав не лише вузький перехийок, що з'єднував мис із плато, а й виходив на край майданчика над яром чи полем (Гірки I, Божок I, Ширяєве). У цій частині він незначний, ледь помітний.

Миси Путивльського Посейм'я, як правило, мають не одну, а дві похилі стрілки, що плавно спускаються до заплави. Очевидно, це одне з найменш природно захищених місць, що вимагало додаткової фортифікації. На дев'яти городищах вал влаштовано на стрілці (стрілках) мису (табл. 1). В окремих випадках насип виходить на край майданчика. Найбільшу кількість валів зафіксовано на городищі Мутин (рис. 4: 17). Окрім напільного боку, на майданчику влаштовано ще п'ять валів, які прикривають численні стрілки мису, найвразливіші ділянки.

Фактично всі лісостепові городища скіфського часу (і не тільки) з боку поля перед валом мають рів. Характерною особливістю укріплених поселень Посейм'я є наявність природної улоговини перед мисом, яку більшість дослідників сприймала за штучний рів. Насправді поглиблення від рову на цій ділянці візуально не фіксується. Таку ситуацію простежено на 17 відомих городищах (табл. 1)³. Свого часу було зроблено висновок про повну відсутність рову з боку поля на більшості укріплених

² При характеристиці захисних споруд до уваги не бралися городища Гірки II, Божок II, два городища в межах м. Путивль.

³ На городищі Бунякіне II рів чітко виділяється, проте він, мабуть, більш пізній.

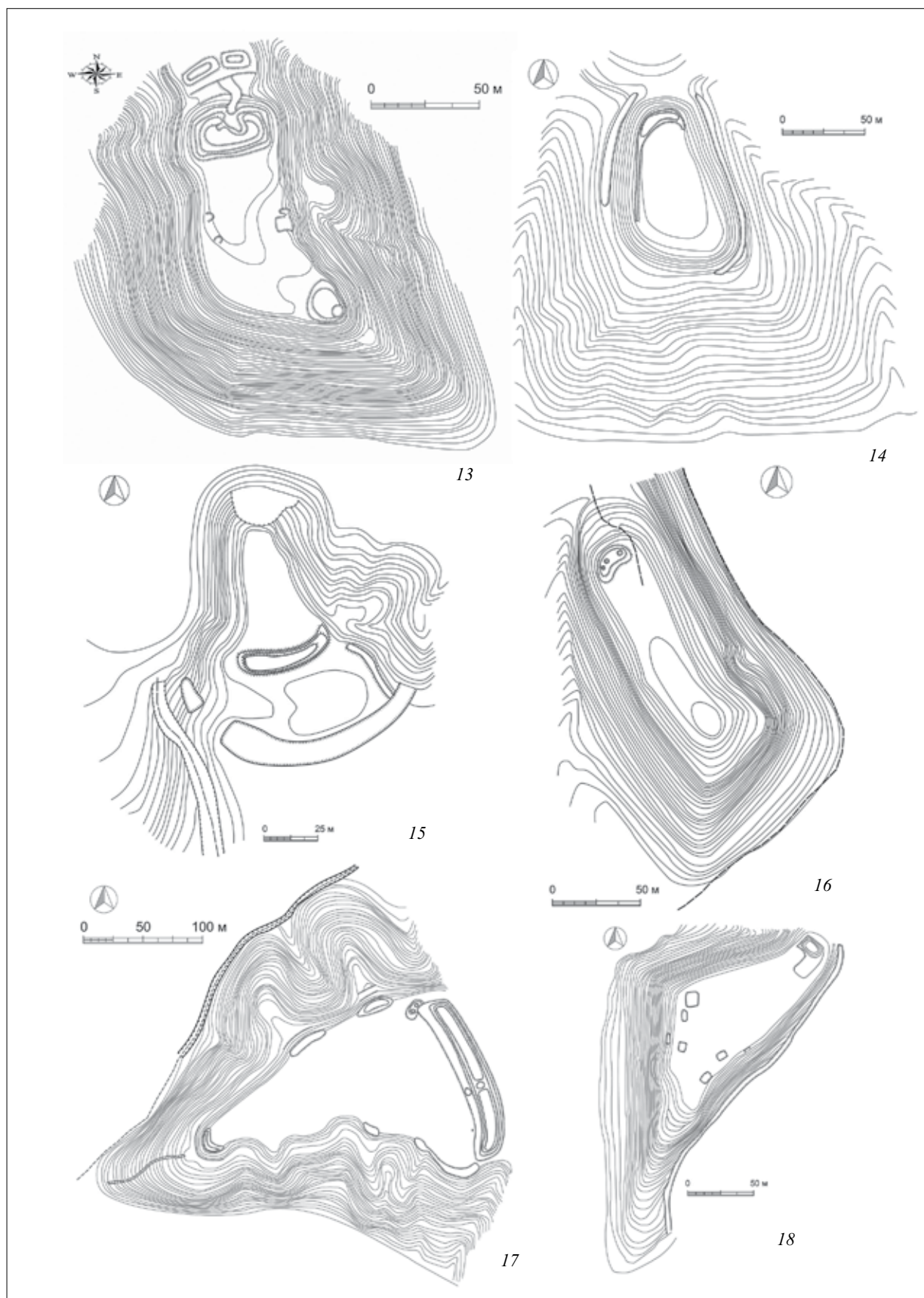

Рис. 4. Плани городищ (автори: Коротя О. В., Осадчий Є. М.): 13 — Іонине; 14 — Божок I; 15 — Божок II; 16 — Спаське, «Лобанова Гора»; 17 — Мутин; 18 — Камінь

Fig. 4. Plans of hillforts (author: Korotia O.V., Osadchyi Ye.M.): 13 — Ionyne; 14 — Bozhok I; 15 — Bozhok II; 16 — Spaske, "Lobanova Hora"; 17 — Mutyn; 18 — Kamin

мисів регіону (Каравайко 2015, с. 66-68). Однак дослідження на городищі Ширяєве 2021 р. спростовує це припущення. У глибокій улоговині, що відокремлює мис від поля, закладено траншею поміж двома краями яруг. У результаті виявлено рів завширшки 5 м та глибиною 1,4—1,45 м, хоча на поверхні жодного заглиблення не простежувалося. Окремою групою стоять три городища на р. Есмань: Південне Вікторове, Іонине, Дунаєць II в урочищі Мазепин Погріб. На відміну від інших пам'яток регіону, напільний рів тут чітко виділяється (Каравайко 2017, с. 289).

Споруджувалися рови і на стрілках мису. Візуально вони фіксуються на семи городищах (табл. 1). На городищі Ширяєве наявність рову на одній зі стрілок підтверджено археологічно.

Для влаштування городища обиралися важкодоступні миси з крутими схилами. У дванадцятьох випадках такий елемент фортифікації, як ескарп, не зафіксовано, адже природної крутизни було достатньо. На городищах Дунаєцька Слобідка та Годунівка ескарпування відсутнє з інших причин: мабуть, їх просто не добудували. Тільки на двох городищах ескарп зроблено по всьому периметру майданчика (Нова Слобода I, Будища). Ще на чотирьох городищах ескарповано лише певну ділянку схилу (табл. 1).

Особливістю укріплених поселень Путивльського Посейм'я є не тільки наявність глибокої та широкої улоговини перед мисом, а й ескарпування її схилу з боку валу. Таким чином, із боку поля край городища виглядав як прямовисна стіна, на верхівці якої розташовано вал. Висота цієї оборонної ланки від рівня дна улоговини до верхівки валу сягала 5—8 м.

У більшості випадків (сім городищ) ескарповано одну або декілька стрілок мису. Припускаю, що ескарп був лише однією ланкою, що захищала мис у цьому місці. Вочевидь, він доповнювався ровом у нижній частині та валом на верхівці. Візуально сьогодні ці захисні споруди можуть не фіксуватися; найкраще вони збереглися на городищі Мутин (рис. 4: 17).

Найвразливішою ділянкою будь-якої оборони був вхід або в'їзд. Подекуди на городищах наявний розрив у напільному валу або з боку від нього проходить дорога. Імовірно, такий «в'їзд» є наслідком пізньої господарської діяльності. У контексті питання про існування давнього в'їзду показовим є городище Ширяєве. Його майданчик жодного разу не орався та не був засаджений лісом, адже заїзд на нього

неможливий. Відсутній він був і за скіфського часу. Вхід на поселення візуально, а може й археологічно, зафіксувати неможливо. Очевидно й інші укріплення мікрорегіону мали лише вхід. Важливо відзначити, що жодне з городищ лісової смуги, на відміну від лісостепу, не мало розривів валів для входу (Розенфельдт 1983, с. 37). За своїми розмірами й характером укріплень пам'ятки Путивльського Посейм'я близькі до пам'яток лісу і відрізняються від городищ Лівобережного Лісостепу загалом та від городищ Курського Посейм'я зокрема. Серед останніх показовим є Кузина Гора, де було досліджено два входи з боку поля й заплави. Останні мали вигляд двох довгих коридорів, що зачинялися воротами (Алихова 1962, с. 94-95, рис. 2; 3: 1).

Огляд захисних споруд городищ середнього Сейму свідчить, що при мінімальних витратах праці створювалася потужна штучна система оборони, яка доповнювалася природним чинником: наявністю густих лісів, заболоченою заплавою, важкодоступними високими мисами. Згідно з типологією А. О. Моруженко, городища Путивльського Посейм'я належать до першого класу (мисові городища), першого та другого типів (переважно з одним, подекуди кількома валами з напільного боку). Найбільша кількість найпростіших городищ зосереджена саме на р. Сейм. Винятком тут є поселення поблизу с. Воргол, яке, на думку дослідниці, належить до третього типу, тобто до городищ, що складаються з основного укріплення та передгороддя (Моруженко 1985, с. 161). Як уже було зазначено, такий розподіл помилковий, адже використано неточний план.

Свій варіант типології запропонував О. О. Білінський (2018): усі городища Сейму, крім одного — Вікторове «Барвінкова Гора», він зарахував до першого типу — простих городищ з однією лінією оборони. Городища на мисі Барвінкова Гора розглянуто як єдине складне укріплення (тип II, підтип I), утворене з основного двору та передгороддя (Білінський 2018, с. 215, 220, 224-225). Такий єдиний «яскравий» виняток з одноманітного ряду викликає певні сумніви. Довести, що це два окремі городища, або ж навпаки — єдиний комплекс, украй проблематично, навіть шляхом археологічних досліджень. Як мінімум на заваді стає майже повна відсутність знахідок і насиченого культурного шару на південному укріпленні. Логічно ці городища слід розглядати як дві окремі пам'ятки. Створення укріпленого передго-

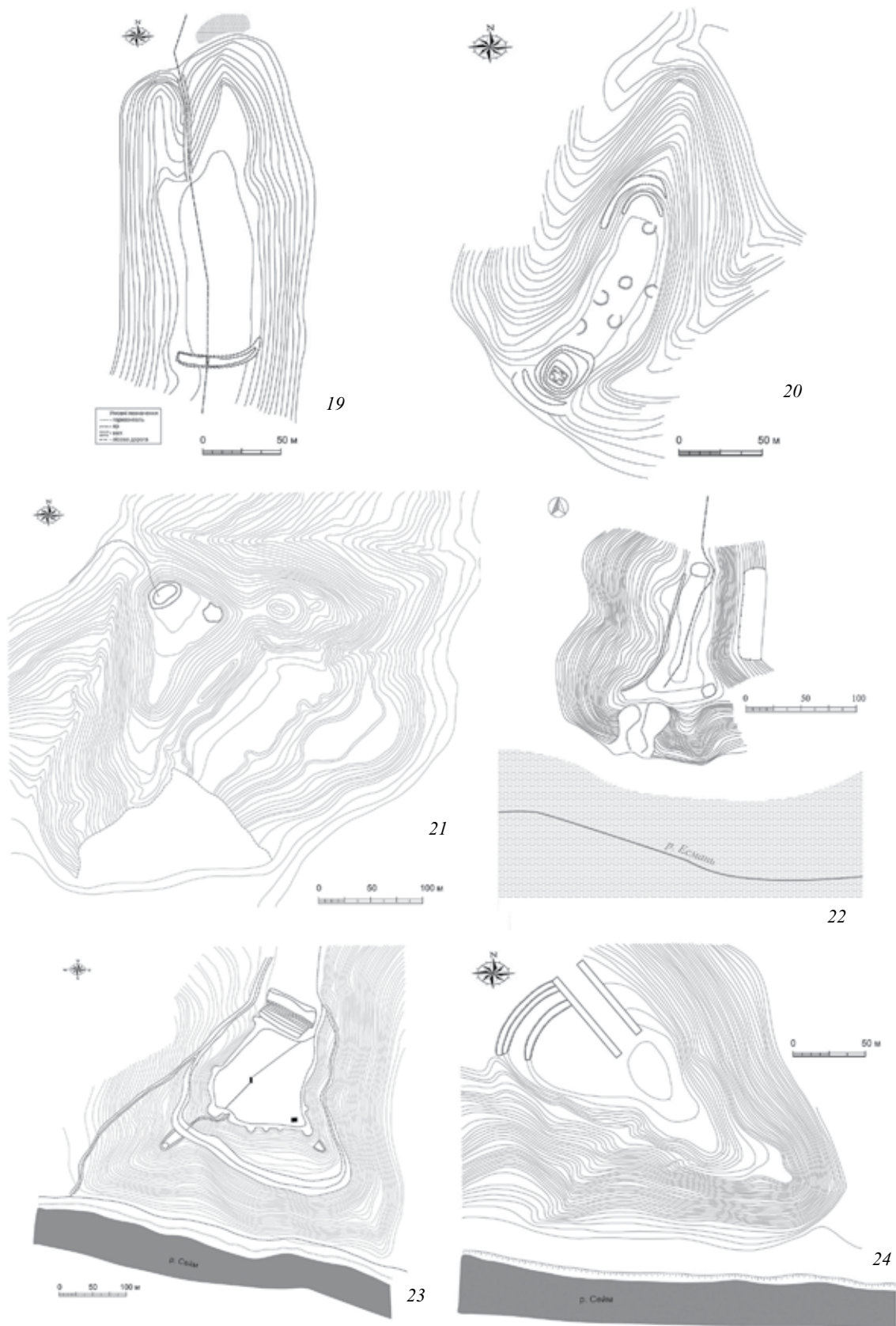

Рис. 5. Плани городищ (автори: Коротя О. В., Осадчий Є. М.): 19 — Дунаєць І, «Дунаєцька Слобідка»; 20 — Дунаєць ІІ, «Мазепин Погріб»; 21 — Ширяєве; 22 — Годунівка; 23 — Путивль, «Городок»; 24 — Путивль, «Микільська Гірка»
 Fig. 5. Plans of hillforts (author: Korotia O.V., Osadchyi Ye.M.): 19 — Dunaets I, «Dunaetska Slobidka»; 20 — Dunaets II, «Mazepyn Pohrib»; 21 — Shyriaieve; 22 — Hodunivka; 23 — Putyvl, «Horodok»; 24 — Putyvl, «Mykilska Hirka»

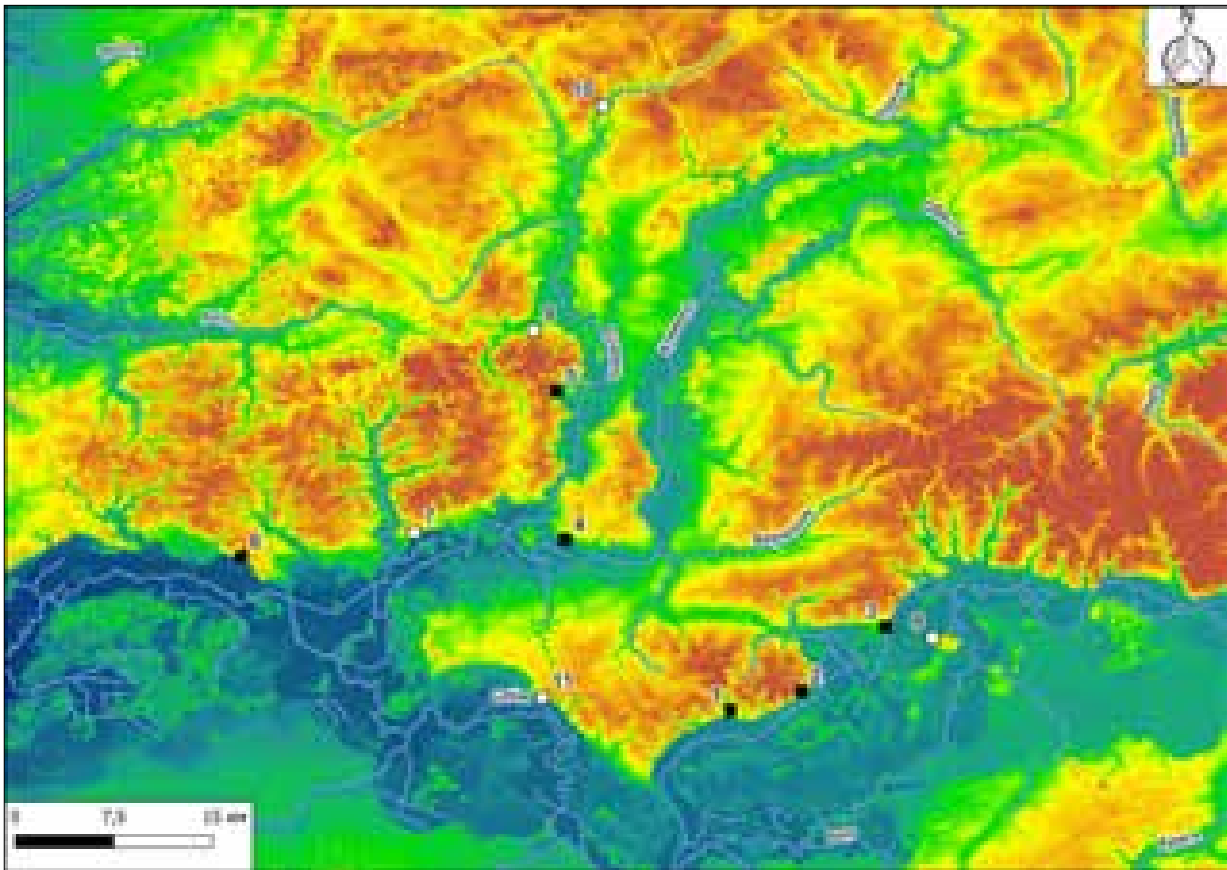

Рис. 6. Карта городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я з невиразним культурним шаром та поодинокими знахідками кераміки. 1 — Линове, 2 — Нова Слобода II, 3 — Бунякіне I, 4 — Ротівка, 5 — Вікторове Південне, 6 — Мутин, 7 — Воргол Західне, 8 — Гірки II, 9 — Дунаєць, «Дунаєцька Слобідка», 10 — Годунівка, 11 — Путивль, «Городок». ■ — городища на яких чітко зафіксовано невиразний шар скіфського часу; □ — потенційні городища з невиразним культурним шаром

Fig. 6. Map of Scythian hillforts of the Putivl Seim River region with a vague cultural layer and isolated finds of ceramics. 1 — Lynove, 2 — Nova Sloboda II, 3 — Buniakine I, 4 — Rotivka, 5 — Viktorove South, 6 — Mutyn, 7 — Vorhol West, 8 — Hirky II, 9 — Dunaets, "Dunaetska Slobidka", 10 — Hodunivka, 11 — Putyvl, "Horodok". ■ — settlements on which an indistinct layer of the Scythian period is clearly recorded; □ — potential settlements with an indistinct cultural layer

роддя (у цьому випадку південного городища) здійснювалося з двох причин: для додаткового захисту основного поселення і з метою розширення його території (Білінський 2018, с. 215). Два городища розділяє довгий (більше 300 м) та вузький (10—15 м) перешийок. Щоб зробити неприступним північне поселення, простіше було викопати рів на перешийку, ніж витратити зусилля на чотири додаткові вали й рови на віддаленому майданчику. До того ж північний вал у цьому місці створено для захисту від нападу з північного, а не південного напрямку (рис. 3: 12). Отже, розглядати південне укріплення як передгороддя й додатковий захист північного за логікою створення фортифікації не можна. Дивною здається й мета розширення території, адже південна частина не заселена. Як правило, при потребі люди оселялися на відкритій території неподалік від городища. На сьогодні такі поселення зафіксовано поблизу

укріплень Ширяєве, Воргол Східне та Західне, Гірки I, Ховзівка. Із них дослідження проводилися лише на першому.

Таким чином, усі розглянуті городища доволі однотипні й мають бути зраховані до одного типу — типу I, за О. О. Білінським (2018, с. 220) або О. О. Крютченком (2019, с. 7).

Роботи Путивльської археологічної експедиції 2012—2016 рр. не дозволяють уповні характеризувати матеріальний комплекс із городищ середньої течії р. Сейм. Попри це, певні спостереження все-таки можна зробити. Передусім помічено, що серед посуду наявні горщики з високо піднятими плічками та ледь відігнутими вінцями. Шийка коротка, добре намічена (рис. 7: 1). Така форма не характерна для набору посуду пам'яток Лівобережного Лісостепу, проте властива населенню лісової юхнівської культури (Каравайко 2018, с. 273). Детальніший аналіз керамічного посуду горо-

дищ Путивльського Посейм'я загалом та Ширяєвського зокрема дозволив скорегувати наявну типологію горщиків скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2020, с. 25-32) і виділити окремий варіант першого типу (Каравайко, Пеляшенко 2018, с. 138). Горщики таких форм є характерною особливістю керамічного комплексу Посейм'я і невідомі на пам'ятках басейнів Ворскли, Сули, Псла та Сіверського Дінця.

Після масштабних обстежень городищ Лівобережжя І. І. Ляпушкін зробив висновок про незначну кількість мисок на пам'ятках Сейму (Ляпушкін 1950, с. 60). Набагато пізніше, спираючись на матеріали розкопок городища Переверзеве І, цю тезу підтвердила А. І. Пузикова (1997, с. 40). Після досліджень городища Ширяєве В. А. Іллінська відзначала, що «кількість мисок тут значно менша, ніж звичайно зустрічається на так званих скіфських городищах південнішої смуги» (Іллінська 1953, с. 116). Справді, у процесі археологічних розвідок 2012—2016 рр. знайдено не так багато уламків мисок та іншого столового посуду. Результати досліджень городища Ширяєве свідчать про передчасність такого твердження стосовно всіх пам'яток Посейм'я. Лише за два роки розкопок на площі в 80 м² знайдено уламки мисок в усіх трьох горизонтах, де щодо горщиків вони складають 13,6 % у верхньому шарі, 18,2 % — у середньому та 4,9 % — у нижньому (Каравайко 2019).

Абсолютно логічним виглядає нечисленність або майже повна відсутність античного імпорту. Так, у процесі археологічних розвідок виявлено лише один уламок стінки амфори зі слідами вторинного використання. Не так багато фрагментів амфор та інших імпортованих речей знайдено й на городищі Ширяєве в результаті п'ятирічних розкопок. Для прикладу, на дослідженій площі 2768 м² городища Переверзеве І, що в верхньому Посейм'ї, не знайдено жодного фрагменту амфор (Пузикова 1997, с. 86). Очевидно, цьому сприяла віддаленість не лише від грецьких колоній півдня України, але й слабкі зв'язки з крупними центрами Лівобережного Лісостепу (Більськ, Басівка тощо).

Окремо слід зупинитися на характеристичні відносини зі світом лісових культур, зокрема юхнівської. Керамічний комплекс городищ Посейм'я та Десни близький не лише за формою горщиків (рис. 7: 1). Окремі фрагменти за їхньою орнаментацією є безумовно юхнівськими. Такий тип декору, як насічки по плічках

чи шийці, що виконані косо поставленою скіпкою, не властивий для комплексу південніших пам'яток Лісостепу. Виняток становлять поодинокі фрагменти кераміки з такою орнаментацією, знайдені на Східному Більську (Пеляшенко 2020, с. 65), що є впливом бондаринських традицій на формування місцевої культури скіфського часу (Шрамко 1983, с. 79, рис. 5: 4). У межах Путивльського Посейм'я уламки горщиків із таким декором виявлено на п'яти городищах (рис. 7: 2—7). Лише на одному з них проводяться планомірні розкопки, на інших закладено поодинокі шурфи.

Характерною особливістю матеріального комплексу юхнівської культури є наявність величезної кількості глиняних важків та їх уламків. Слідом за фрагментами кераміки це друга за масовістю категорія знахідок (Каравайко 2012, с. 96, рис. 62-63). У процесі обстеження городищ Воргол Західне та Гірки І знайдено уламки аналогічних грузил (Каравайко, Плаксіна 2016, с. 62, 64). У великій кількості такі вироби знайдено на городищі Ширяєве (рис. 7: 8). На пам'ятках скіфського часу Лівобережного лісостепу важки таких форм не набули поширення; тут виявлені переважно конуси з паралельним до основи отвором.

Особливу увагу привертають знахідки на городищі Ширяєве глиняних виробів, які отримали умовну назву «рогата цеглина» (рис. 7: 9). Такі речі характерні для населення юхнівської, городецької, дяківської культур. Відомі вони в басейні Середнього та Нижнього Дону, на Північному Кавказі (Каравайко 2012, с. 101). Найближчі аналогії походять із пам'яток Курського Посейм'я, зокрема з городища Переверзеве І, де їх знайдено у великій кількості (Пузикова 1997, с. 79-80). На південніших поселеннях «рогаті цеглини» не були поширені.

Наявність типово юхнівської кераміки та деяких інших виробів у шарах городищ Путивльського Посейм'я є безумовним свідченням перебування на цій території носіїв традиції її виготовлення, а головне, орнаментативної. Імовірно, «рогаті цеглини» виготовляло саме юхнівське населення. На мою думку, це є беззаперечним свідченням наявності змішаних шлюбів. Поява останніх була спричинена необхідністю уникнення процесу кровозмішення серед малочисельного населення Середнього Сейму (Лахмотов 2021, с. 77). Схожість у певних рисах матеріальної культури населення Посейм'я та Десни можна пояснити не тільки їхніми тіс-

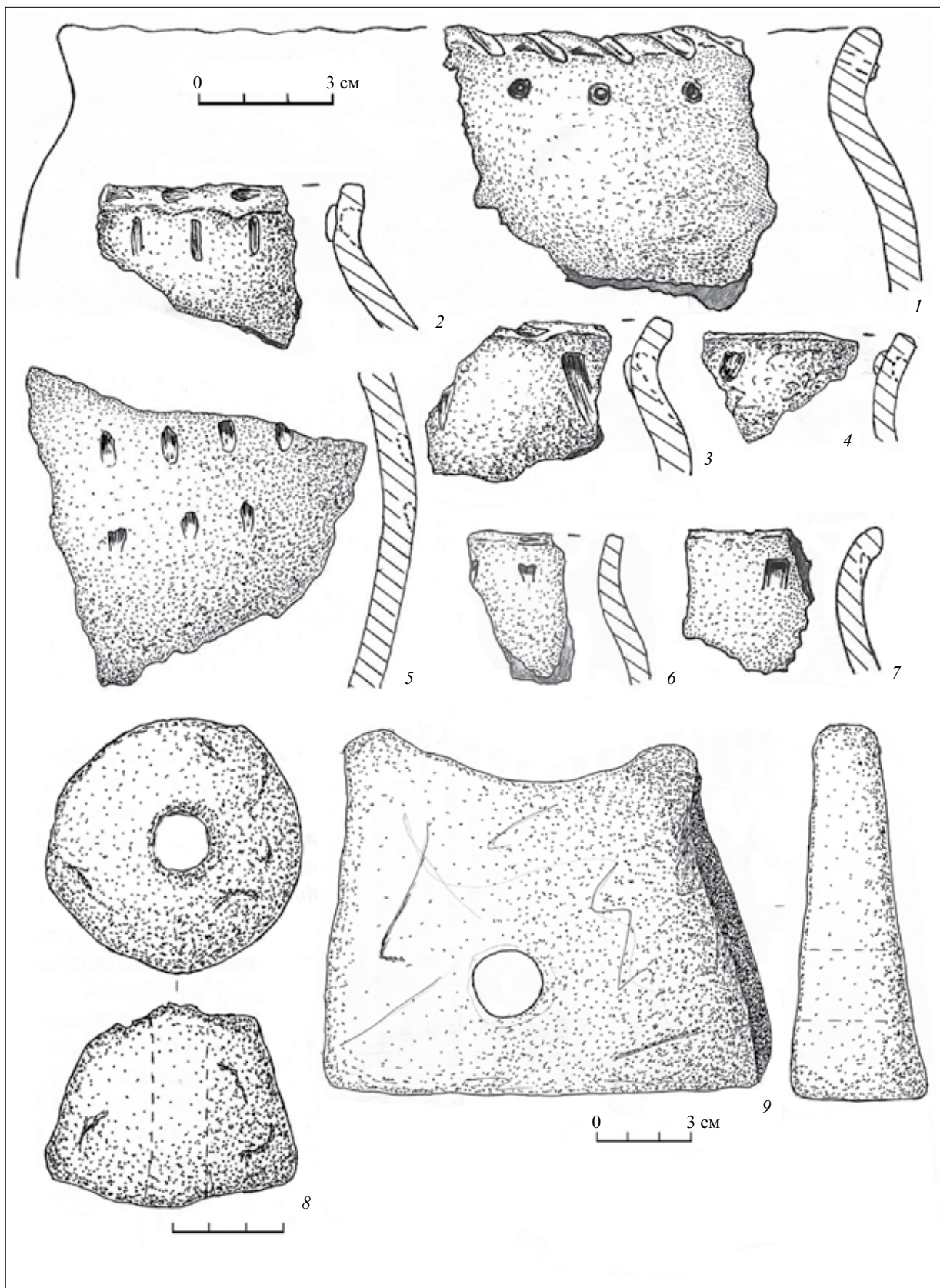

Рис. 7. Особливості матеріального комплексу городищ Путивльського Посейм'я. Фрагменти кераміки та глиняні вироби. 1, 7–9 Ширяєве; 2–3 — Нова Слобода I; 4 — Гірки I; 5 — Іонине; 6 — Спаське, «Лобанова Гора»

Fig. 7. Features of the material complex of the settlements of the Putyvl Seim River region. Fragments of ceramics and pottery. 1, 7–9 Shyriaieve; 2–3 — Nova Sloboda I; 4 — Hirky I; 5 — Ionyne; 6 — Spaske, "Lobanova Hora"

ними зв'язками, але й аналогічними природно-кліматичними умовами та соціально-економічним розвитком. Мабуть, варто погодитись із двома висновками В. А. Іллінської: 1) «своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівською культурою лісних городищ Десни» (Іллінська 1953, с. 121); 2) «існування взаємних контактів із такого раннього часу свідчить про те, що в першій половині VI ст. племена скіфської та юхнівської культур не тільки сусідили один з одним на Сеймі й Десні, але до цього часу вже визначилася їх територіальна стабілізація, зона розмежування, та встановились економічні й культурні взаємозв'язки» (Ільинская 1971, с. 19).

Отже, за В. А. Іллінською, заселення Посейм'я племенами з керамікою лісостепового вигляду відбулося в першій половині VI ст. до н. е. На сьогодні з 26 оглянутих городищ маємо більш-менш чітку дату тільки для одного — Ширяєве (середина VI—IV ст. до н. е.). Для п'яти пам'яток хронологічні межі визначено доволі умовно, на підставі нечисельного, а подекуди й ненадійного матеріалу (табл. 1). Три з них попередньо зараховано до VI ст. до н. е., одне — до VI—V ст. до н. е., ще одне — до V—IV ст. до н. е.

Стосовно нижніх хронологічних рамок або часу виникнення городищ Путивльського Посейм'я даних обмаль. Надійно датованих ранньоскіфським часом поселень у Посейм'ї поки що не виявлено. Немає підстав говорити і про виникнення городищ на території Лівобережного Лісостепу раніше за другу — третю чверть VI ст. до н. е. (Гречко, Каравайко 2012, с. 55, рис. 2; Гречко 2021, с. 37). Процес залюднення Посейм'я є частиною загального руху населення, що одночасно відбувався по всій території Дніпро-Донецького Лісостепу. Хоча свого часу А. І. Пузикова обережно запропонувала «познизити» в часі заселення Посейм'я до VII ст. до н. е. (Пузикова 1997, с. 88), а В. А. Іллінська визначала цей час початком VI ст. до н. е. (Ільинская 1971, с. 19). Говорити про дату раніше за середину VI ст. до н. е. поки що зарано. Більшість городищ Курського Посейм'я існують нетривалий час і припиняють своє існування до початку середньоскіфського періоду. Свідченням цього є низка прикрас, знахідки псалій та се-

рія наконечників стріл із городищ Переверзеве I, Мариця, Глібовське, Мойсеївське, що мали незначну потужність культурного шару (Гречко, Каравайко 2012, рис. 2). Попередньо можемо синхронізувати ці пам'ятки з часом існування нижнього, третього, горизонту городища Ширяєве та, імовірно, з городищами Іонине, Бунякине II та Воргол Західне. Відзначимо нетривалість цього періоду, незначну потужність культурного шару.

У наступний період, в кінці VI — третій чверті V ст. до н. е., продовжує існувати городище Ширяєве (другий горизонт). Імовірно, синхронним (наскільки це можливо при ненадійних хронологічних маркерах) є поселення Будища. На території Курського Посейм'я пам'яток цього часу обмаль. Наприкінці першої чверті V ст. до н. е. припиняє існування городище Кузина Гора (Гречко, Каравайко 2012, с. 56). Широко, в межах V ст. до н. е., датуються нижні шари городища Кудеярів Бугор, кераміка яких більш типова для Путивльського, ніж Курського Посейм'я (Алихова 1962, с. 117-121).

Кінцем V—IV ст. до н. е. надійно датується верхній шар городища Ширяєве. Можливо, на початку цього періоду існує Вікторове Північне. Традиційно вважається, що в означений період основну частину Курського Посейм'я заселяють племена юхнівської культури, які витіснили «скіфоїдне» населення (Пузикова 1981, с. 100; 1997, с. 209). На неможливість насильницького витіснення перш за все вказує відсутність будь-якої військової організації юхнівських племен (Гречко, Каравайко 2012, с. 59). Припускаємо й певний хронологічний розрив між існуванням пам'яток із лісостеповим матеріальним комплексом, подекуди в поєднанні з юхнівським, та «чистих» юхнівських городищ. Серед останніх назовемо городище Олександрівське (Алихова 1962, с. 128-129). До цього самого часу належить також могильник на майданчику Мариці (Пузикова 1981, с. 33-40). Городищ із матеріальним комплексом, аналогічним верхньому горизонту Ширяєве, у Посейм'ї поки що не виявлено. Найближчим центром є Басівське городище в Посуллі, відстань до якого становить менше 100 км. Тут так само виділено три горизонти. Кераміка з верхнього, першого горизонту абсолютно ідентична першому горизонту городища Ширяєве (Іллінська 1965, с. 52, 65-66, рис. 16). Не виключено, що в майбутньому вдасться встановити зв'язки між цими пам'ятками, і не тільки для IV ст. до н. е.

Припинення життя на багатьох городищах Посейм'я можна пояснювати двояко. Причиною цього явища могла стати експансія воєнних напівосілих чи кочових племен, яка не супроводжувалася масовим знищенням городищ і фіксується виключно за знахідками стріл. З іншого боку, цьому могли сприяти кліматичні зміни. Більшість городищ Путивльського Посейм'я розміщені на відчутній відстані від основного русла ріки та розташовані на берегах невеличких річок-струмочків. Різка потепління й зниження рівня води змусило населення покинути укріплені городища та переселитися на першу надзаплавну терасу, ближче до води. Ці зміни природного середовища могли не торкнутися мешканців городища Ширяєве, адже ще донедавна попід мисом існувало джерело з достатньою кількістю питної води. Аналогічну ситуацію було простежено і в регіоні балки Чечевизня в Курському Посейм'ї (Чубур 2004, с. 190). На сьогодні городище Ширяєве залишається єдиним укріпленим поселенням Посейм'я, де виявлено шар IV ст. до н. е.

Наведена вище хронологічна схема існування городищ Путивльського Посейм'я є неповною та повинна й буде уточнюватися. Мала кількість даних змушує констатувати, що питання хронології цих пам'яток залишається відкритим.

Вивчення городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я, попри багаторічні роботи, фактично лише розпочато. На сьогодні створено нові, більш досконалі плани, поточ-

нено площу городищ, їхню культурну належність, подекуди визначено потужність культурного шару та подано його характеристики. Водночас окремі пам'ятки досліджені поверхово. Жодних археологічних робіт не проводилося на городищах Мазепин Погріб, Дунаєцька Слобідка, Годунівка. Окремі дані потребують уточнення шляхом проведення хоча б невеликих археологічних розкопок на окремих пам'ятках, зокрема на городищі Спаське «Лобанова Гора». Актуальним є вивчення великими площами городищ із невиразним культурним шаром, що дозволить ближче підійти до розв'язання питання про призначення таких поселень.

На відміну від інших пам'яток Лівобережного Лісостепу, оборонні споруди майже не вивчалися. Передусім варто згадати розріз валу та рову на східному городищі поблизу с. Воргол, що його здійснив Д. Т. Березовець. Дослідження не були доведені до кінця, а їх результати виявилися малоінформативними. Лише частково вивчався вал на городищі Ротівка. Дослідження оборонних споруд Ширяєве теж не мали широкого розмаху, утім їх лише розпочато. Перспективність робіт у цьому напрямі очевидна, адже дозволить краще зрозуміти характер деревоземляної фортифікації пам'яток регіону.

Україні мало інформації маємо щодо матеріального комплексу городищ середньої течії річки Сейм. Нині найкраще досліджене городище Ширяєве, яке існувало протягом VI—IV ст. до н. е., проте результати його дослідження є окремою темою.

Алихова, А. Е. 1962. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии*, 113, с. 86-129.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ:

Гречко, Д. С., Каравайко, Д. В. 2012. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время. В: Слесарев, С. А. та ін. (ред.). *Сіверщина в історії України*. 5, Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПІК, с. 55-60.

Гречко, Д. С. 2019. Скифия от Октамааса до Атея (по материалам Днепровского лесостепного Левобережья). *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 29-52.

Гречко, Д. С. 2021. Основні етапи історії населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя середини VII – початку III ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 27-50.

Гречко, Д. С., Билинский, О. О., Кушнир, А. С. 2021. Человек и ландшафт в скифское время в Днепровском лесостепном Левобережье. *Stratum plus*, 3, с. 321-341.

Білинський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 213-234.

Білинський, О. О. 2019. *Пам'ятки скіфського часу на Сеймі*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Березовець, Д. Т. 1950. *Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 1.147, 1950/2-а.

Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, Київ, с. 242-250.

Березовець, Д. Т. 1953. *Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 2080, 1953/8-б.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, Київ, с. 49-66.

Ерменко, П. М. 1906. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов. *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*, I, Москва, с. 97-105.

Ильинская, В. А. 1950. По поводу так называемой «Зольничной культуры». *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 142-146.

Ильинская, В. А. 1950а. *Отчет о работе Путивльского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 1.141, 1950/2б.

- Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109-122.
- Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48-76.
- Ильинская, В. А. 1971. *Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье*. Автореферат диссертации д.и.н. Москва.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII – IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Каравайко, Д. В. 2012. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. Киев.
- Каравайко, Д. В. 2015. Городища раннього залізного віку на Сеймі. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 65-76.
- Каравайко, Д. В. 2016. О слабозаселенных городищах на Сейме. В: Проблемы історії та археології України. Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю професора К.Е. Гриневича. Харків, Україна, 4-5 листопада 2016 року. Харків: «НТМТ», с. 24.
- Каравайко, Д. В., Плаксина, О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012 – 2014 рр. В: Савицький О. Д., Титова О. М. та ін. (ред.). *Сіверщина в історії України*, 9. Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 58-65.
- Каравайко, Д. В. 2017. Исследования городищ Путивльського Посейм'я: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 279-291.
- Каравайко, Д. В. 2018. О трех городищах скифского времени Путивльського Посейм'я. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 264-286.
- Каравайко, Д. В., Песяшенко, К. Ю. 2018. Лепная посуда памятников скифского времени Путивльського Посейм'я. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XIV, nr. 2, p. 132-147.
- Каравайко, Д. В. 2019. Глиняные миски городища Ширяево. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 294-299.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.
- Коротя, О. В., Осадчий, С. М., Приймак, В. В. 2010. Нові данні про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Полтава: Техсервіс, с. 17-28.
- Крютенко, А. А. 2014. О городищах-убежищах в бассейне р. Северский Донец. В: *Проблемы історії та археології України*. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції. Харків, Україна, 30-31 жовтня 2014 року. Харків: «НТМТ», с. 25-26.
- Крютенко, А. А. 2017. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XIII, nr. 1-2, p. 181-196.
- Крютенко, А. А. 2019. *Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.
- Лахмотов, К. О. 2021. Знахідки кераміки юхнівської археологічної культури на території Середнього Посейм'я. В: Подрез, Ю. В. та ін. (ред.). *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 11 лютого 2021 р. Суми, с. 75-78.
- Лешошкін, О. Д. 2009. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. В: Тупик, С.В. (ред.). *Путивльський краєзнавчий збірник*. 5. Суми: Університетська книга, с. 185-216.
- Ляпушкин, И. И. 1947. *Днепровская Левобережная экспедиция. Разведка II. И. Ляпушкина. Учетные карточки №№ XXVI – XLVIII*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 717, 1947/29.
- Ляпушкин, И. И. 1949. Поселения зольничной культуры «скифов пахарей» в бассейне Сейма. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 67-71.
- Ляпушкин, И. И. 1950. Поселения зольничной культуры («скифов пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья. *Советская археология*, XII, с. 41-65.
- Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 5362, 1968/85.
- Мельниковская, О. Н. 1975. Юхновская культура. В: *Новейшие открытия советских археологов*. Матеріали конференції, Часть II (апрель 1975), Киев, с. 9-11.
- Морачевський, Я. М. 1928. *Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини 1928 рік*. Науковий архів ІА НАН України, ВУАК № 202/40.
- Морачевський, Я. М. 1929. *Щоденник археологічної екскурсії по р.р. Клеванию, Свісі, Локні та Івотю 1929 р.* Науковий архів ІА НАН України, ВУАК № 309/9.
- Моргунов, Ю. Ю., Приймак, В. В., Осадчий, С. М., Коротя, О. В. 2022. *Городища роменсько – давньоруського часу на території Сумської області*. Харків: Експрес-книга.
- Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 160-178.
- Осадчий, С. М. 2020. Картографування городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. В: Супруненко, О. Б. та ін. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Полтава – Харків: Майдан, с. 239-244.
- Песяшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».
- Петренко, В. Г. 1989. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 67-80.
- Приймак, В. В. 1996. Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н. е. – поч. II тис. н. е. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава, с. 164-171.
- Приймак, В. В. 2020. Проблеми вивчення пам'яток басейну р. Псел у науковій спадщині В.Ю. Мурзіна. В: Корост, І.І., Супруненко, О.Б. (ред.). *Феномен Більського городища – 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 94-110.
- Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
- Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва.
- Розенфельдт, Р. Л. 1983. Разведки и раскопки памятников железного века в лесной полосе Европейской части СССР. В: *Методика полевых археологических исследований*. Москва: Наука, с. 31-39.
- Самоквасов, Д. Я. 1873. *Древние города России*. Санкт-Петербург.
- Самоквасов, Д. Я. 1878. Историческое значение городищ. *Труды третьего Археологического съезда*, 1, с. 225-235.
- Самоквасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и Северяне по городищам и могилам*. Москва: Синодальная Типография.

Сухобоков, О. В. 1975. Охоронні розкопки роменського городища с. Червоний Ранок Сумської області. *Археологія*, XV, с. 112-114.

Фукс, М. 1930. Про городища скітської доби на Харківщині. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*, 1, с. 91-112.

Чубур, А. А. 2004. Микрорегион Чечевизня и некоторые вопросы этнокультурных процессов в раннем

железном веке бассейна Днестра. В: *Славянский мир Полесья в Древности и Средневековье*. Материалы Международной историко-археологической конференции. Гомель, с. 186-190.

Шрамко, Б. А. 1983. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения ее обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 73-92.

Надійшла 09.12.2022

Dmytro V. Karavaiko

PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0001-9309-6707, dmytro.karavaiko@gmail.com

HILLFORTS OF THE SCYTHIAN PERIOD IN THE MIDDLE COURSE OF THE SEIM RIVER

Despite many years of studies of the Scythian Age hillforts of the Seim River Putyvl region, their research has only just begun. This is largely the merit of the works of the Putyvl archaeological expedition, which surveyed all the fortified settlements of the region during 2012–2016. New topographic plans were created, the peculiarities of the cultural layer of a particular settlement were clarified. The research conducted allows identifying the general characteristics of the fortified settlements of the region.

All the hillforts are located on promontories, with one or more ramparts on the field side. A characteristic feature is the presence of two or more sharp ridges, which gently descend to the floodplain. Minor studies of defensive structures were conducted only at three sites. The presence of a defensive ditch is assumed, although it can be traced only visually at two sites. In addition, a significant part of the hillforts is fortified by slopes.

Based on the cultural layer we can distinguish three groups: the fortified settlement with a thick layer which has existed for a long time; the fortified settlement with a layer approximately 0.5 m thick; the fortified settlement with a thin layer and a small number of finds and objects. The latter are probably unfinished hillforts or administrative centres, combining several unfortified settlements.

A comprehensive research of the material complex, given the small number of finds, is impossible. However, even with a superficial analysis there can be traced the connection of the Middle Seim tribes with the Yukhniv population of the forest belt. It is possible to assume the presence of mixed marriages, which led to the appearance of specific forms of ceramic vessels and some items in the population of the northern part of the Left Bank forest-steppe.

The question about the time of existence of the sites in the Seim River Putyvl region remains open. Preliminarily we can speak about the middle of the 6th–4th centuries BC. However, in the 4th century BC there was only one fortified settlement – Shyriaieva.

Keywords: Seim River, hillforts, rampart, ditch, slope, material assemblage.

References

- Alikhova, A. E. 1962. Drevnie gorodishcha Kurskogo Poseimia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 113, p. 86-129.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv.
- Grechko, D. S., Karavaiko, D. V. 2012. About Ethno-Culture Processes in Poseyme in Scythian Times. In: Slesarev, S. A., et al. (eds.). *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 5, Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 55-60.
- Grechko, D. S. 2019. Skifiia ot Oktamasada do Atea (po materialam Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 29-52.
- Hrechko, D. S. 2021. The main stages of the history of population of the Forest Steppe of Dnieper Left Bank area in the mid 7th — early 3rd century BC. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (41), p. 27-50.
- Grechko, D. S., Bilinskii, O. O., Kushnir, A. S. 2021. Human and Landscape of Scythian time on the Forest Steppe Dnieper Left Bank. *Stratum plus*, 3, p. 321-341.
- Bilynskiy, O. O. 2018. Scythians time hillforts in the Dnieper Left Bank Forest Steppe: general characterization, catalogue, typology. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), p. 213-234.
- Bilynskiy, O. O. 2019. *Pamiatky skifskoho chasu na Seimi*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Berezovets, D. T. 1950. *Otchet o rabote slavianskogo otriada Seimsko-Desnianskoi ekspeditsii 1950 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 1.147, 1950/2-a.
- Berezovets, D. T. 1952. Doslidzhennia na terytorii Putyvlskoho raionu Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, III, Kyiv, p. 242-250.
- Berezovets, D. T. 1953. *Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh na Putivlshchine v 1953 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 2080, 1953/8-6.
- Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slovianskykh pamiatok na Seimi v 1949–1950 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, Kyiv, p. 49-66.
- Eremenko, P. M. 1906. Mogilniki i gorodishcha Glukhovskogo i Surazhskogo uezdov. *Trudy Moskovskogo predvaritelnogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sieezda*, I, Moskva, p. 97-105.

- Ilinskaia, V. A. 1950. Po povodu tak nazyvaemoi «Zolnichnoi kultury». *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kul'tury*, XXXIV, p. 142-146.
- Ilinskaia, V. A. 1950a. *Otchet o rabote Putivlskogo otriada Seimsko-Desninskoi ekspeditsii 1950 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 1.141, 1950/2b.
- Ilinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seimi. *Arheologia*, VIII, p. 109-122.
- Ilinska, V. A. 1965. Basivske horodyshche. *Arheologia*, XVIII, p. 48-76.
- Ilinskaia, V. A. 1971. *Skifskii period v Dneprovskom Lesostepnom Levoberezh'e*. Avtoreferat dissertatsii d.i.n. Moskva.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Karavaiko, D. V. 2012. *Pamiatniki iukhnovskoi kultury Novgorod-Severskogo Polessia*. Kyiv: b./v.
- Karavaiko, D. V. 2015. Early Iron Age Hillforts in Seym-River Region. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 65-76.
- Karavaiko, D. V. 2016. O slabozaselennykh gorodishchakh na Seime. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy*. Materialy X Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoi 125-richchiu profesora K.E. Hrynevycha. Kharkiv, Ukraina, 4-5 lystopada 2016 roku. Kharkiv: «NTMT», p. 24.
- Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2016. The Study of the Hillforts on the Territory of Putivl and Krolevets Regions in 2012—2014. In: Savitskyi O. D., Tytova O. M. ta in. (ed.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9. Kyiv – Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 58-65.
- Karavaiko, D. V. 2017. Investigations on the Hillforts in Putivl and Seim River Region in 2016 Year: Results and Prospects. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Starozhytnosti rannioho zaliznogo viku*, 2 (23), p. 279-291.
- Karavaiko, D. V. 2018. About the Three Hillforts of Scythian Time at Putivl's Seim Region. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 264-286.
- Karavaiko, D. V., Peliashenko, K. IU. 2018. Hand-Made Pottery of the Scythian Time Monuments of Putivlsky Poseymia. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XIV, nr. 2, p. 132-147.
- Karavaiko, D. V. 2019. Clay Bowls of the Shyriaievo Hillfort. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 294-299.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatnyky skifskoiï epokhy Dniprovskoo Lesostepnogo Pravoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M., Pryimak, V. V. 2010. Novi dani pro horodyshcha i kurhany pivnichno-zakhidnoho i pivnichno-skhidnoho sektoriv okruhy ta arealu vplyvu Bil'skoho horodyshcha. In: Kozak, D. N. (ed.). *Pamiatky arkheolohii pivnichno-zakhidnoho i zakhidnoho sektoriv okruhy Bil'skoho horodyshcha (I tys. do n. e. – I tys. n. e.)*. Poltava: Tekhservis, p. 17-28.
- Kriutchenko, A. A. 2014. O gorodishchakh-ubezhishchakh v baseini r. Severskii Donets. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy*. Materialy IX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kharkiv, Ukraina, 30-31 zhovtnia 2014 roku. Kharkiv: «NTMT», p. 25-26.
- Kriutchenko, A. A. 2017. Scythians-Time Fortified Refuges from the Dnieper-Don Forest-Steppe. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XIII, nr. 1-2, p. 181-196.
- Kriutchenko, A. A. 2019. *Zakhysni sporudy skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Lakhmotov, K. O. 2021. Znakhidky keramiky yukhnivskoi arkheolohichnoi kultury na terytorii Serednoho Poseimnia. In: Podriez, Yu. V. ta in. (eds.). *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy*. Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. 11 liutoho 2021 r. Sumy, p. 75-78.
- Lieposhkin, O. D. 2009. Dyrektor Putivlskoho kraieznavchoho muzeiu Dmytro Vasylovych Sharapov. In: Tupyk, S.V. (ed.). *Putivlskyi kraieznavchyi zbirnyk*. 5. Sumy: Universytetska knyha, p. 185-216.
- Liapushkin, I. I. 1947. *Dneprovskaiia Levoberezhnaia ekspeditsiia. Razvedka I. I. Liapushkina. Uchetnye kartochki №№ XXVI—XLVIII*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 717, 1947/29.
- Liapushkin, I. I. 1949. Poseleniia zolnichnoi kultury “skifov pakharei” v basseini Seima. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kul'tury*, XXVII, p. 67-71.
- Liapushkin, I. I. 1950. Poseleniia zolnichnoi kultury (“skifov pakharei”) v severnoi polose Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. *Sovetskaia arkheologiia*, XII, p. 41-65.
- Melnikovskaia, O. N. 1968. *Otchet o rabotakh Desninskogo otriada IA AN SSSR v 1968 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 5362, 1968/85.
- Melnikovskaia, O. N. 1975. Iukhnovskaia kultura. In: *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov*. Materialy konferentsii, Chast II (aprel 1975), Kyiv, p. 9-11.
- Morachevskiy, Ya. M. 1928. *Shchodennyk arkheolohichnoi rekhnostsirovky v pivdennii chastyni Hlukhivshchyny 1928 rik*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, VUAK № 202/40.
- Morachevskiy, Ya. M. 1929. *Shchodennyk arkheolohichnoi ekspeditsii po r.r. Klevaniu, Svisi, Lokni ta Ivotiu 1929 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, VUAK № 309/9.
- Morhunov, Yu. Yu., Pryimak, V. V., Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2022. *Horodyshcha romensko – davnoruskoho chasu na terytorii Sumskoi oblasti*. Kharkiv: Ekspres-knyha.
- Moruzhenko, A. A. 1985. Gorodishcha lesostepnykh plemen Dnepro-Donskogo mezhdurechia VII—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 160-178.
- Osadchyi, Ye. M. 2020. Kartohrafuvannia horodyshch rannoho zaliznogo viku Putivlskoho Poseimnia. In: Suprunenko, O. B., Sherstiuk, V. V. ta inshi. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia*. Poltava; Kharkiv: Maidan, p. 239-244.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ "Bil'sk".
- Petrenko, V. G. 1989. Lokalnye grupy skifoobraznoi kultury lesostepi Vostochnoi Evropy. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 67-80.

- Pryimak, V. V. 1996. Okremi aspekty istorii pivnichnoho skhodu Dniprovskoho Livoberezhzhia I tys. do n. e. – poch. II tys. n. e. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilskoe horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava, p. 164-171.
- Pryimak, V. V. 2020. Problems of Studying the Sites of the Psel River Basin in the Scientific Heritage of V. Yu. Murzin. In: Korost, I. I., Suprunenko, O.B. (eds.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha – 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 94-110.
- Puzikova, A. I. 1981. *Maritskoe gorodishche v Poseime*. Moskva: Nauka.
- Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva.
- Rozenfeldt, R. L. 1983. Razvedki i raskopki pamiatnikov zheleznogo veka v lesnoi polose Evropeiskoi chasti SSSR. In: *Metodika polevykh arkhеologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka, p. 31-39.
- Samokvasov, D. Ia. 1873. *Drevnie goroda Rossii*. Sankt-Peterburg.
- Samokvasov, D. Ia. 1878. Istoricheskoe znachenie gorodishch. *Trudy tretogo Arkheologicheskogo siezda*, 1, p. 225-235.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. *Severianskaia zemlia i Severiane po gorodishcham i mogilam*. Moskva: Sinodalnaia Tipografiia.
- Sukhobokov, O. V. 1975. Okhoronni rozkopky romenskoho horodyshcha s. Chervonyi Ranok Sumskoi oblasti. *Arheologia*, XV, p. 112-114.
- Fuks, M. 1930. Pro horodyshcha skitskoi doby na Kharkivshchyni. *Zapysky Vseukrainskoho arkhеolohichnoho komitetu*, 1, p. 91-112.
- Chubur, A. A. 2004. Mikroregion Checheviznia i nekotorye voprosy etnokulturnykh protsessov v rannem zheleznom veke basseina Dnepra. In: *Slavianskii mir Polesia v Drevnosti i Srednevekove*. Materialy Mezhdunarodnoi istoriko-arkheologicheskoi konferentsii. Gomel, p. 186-190.
- Shramko, B. A. 1983. Arkhaicheskaia keramika Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha i problema proiskhozhdeniia ee obitatelei. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, p. 73-92.

© А. В. БУЙСЬКИХ, О. О. ПУКЛІНА, Т. М. ШЕВЧЕНКО* 2023

ПРО КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ СИНОПИ В ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКІЙ (НА ПРИКЛАДІ АРХІТЕКТУРНОЇ ТЕРАКОТИ)

Публікацію присвячено теракотовим декоративним елементам, що імпортувалися до Ольвії з Синопи як прикраси дахів громадських споруд і житлових будинків. В ольвійській колекції виділено фронтальні антефікси у вигляді пальмет та горгонейонів, а також сими й водогони із зооморфним завершенням — у вигляді протом левів. Установлено, що час максимального поширення синопського імпорту будівельної кераміки в Ольвії припадає на пізньокласичний — ранньоелліністичний період. Ольвія, разом з Істрією та Боспором, була активним споживачем цієї продукції.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія Понтійська, Синопа, архітектурна теракота, антефікс, водогін, сима, горгонейон.

Синопа в пізньокласичний — ранньоелліністичний час стала загальноновизнаним імпортером будівельної кераміки в межах Чорноморського басейну (Марченко 1952; Зеест 1966; Брашинский 1966; сучасні узагальнювальні праці: Stoyanova 2010, р. 441-461; Billot 2010). Масове керамічне виробництво Синопи, яке, крім черепиці, включало ще й тарні амфори для транспортування вина, господарчий і столовий посуд, набуло поширення з другої чверті IV ст. до н.е. та охоплювало майже два століття. При цьому виробництво архітектурної теракоти займало менший проміжок часу та в основному не виходило за межі ранньоелліністичного часу.

Північне Причорномор'я впродовж кількох століть було сталим ринком практично для всіх видів синопської керамічної продукції, однак її вивчення здійснюється вкрай нерівномірно. Безумовне лідерство належить амфорній тарі

та керамічним клеймам, тарним і черепичним¹. Очевидно, що будівельній кераміці, знайдений у міських центрах регіону, приділялося значно менше уваги. Публікації черепиці, принаймні цілих форм, та окремих знахідок керамічного декору — архітектурної теракоти, не мали системного характеру й були зроблені вже досить давно (Сорокина 1961; Худяк 1962; Брашинский 1964; 1966; Борисова 1966; Зеест 1966; Марченко 1952; 1984). Проте останнім часом інтерес до синопського черепичного декору поновився, передусім на базі вивчення відповідних колекцій, що походять із західнопонтійських центрів, зокрема з Істрії (Zimmermann 1994) та нещодавно — з Аполлонії Понтійської (Stoyanova 2010; 2022). Крім того, вивчено та впроваджено в науковий обіг значну колекцію теракотового декору безпосередньо з Синопи, причому розлога типологія форм містить відомі автору публікації знахідки з Чорноморського басейну (Billot 2010).

Однак для Ольвії в історіографії є лише кілька публікацій, у яких безпосередньо йдеться про синопську архітектурну теракоту, до речі, не завжди правильно визначену або не визначену взагалі (Брашинский 1966, табл. 31, 1—4; Vinogradov, Kryžickij 1995, fig. 30, 2; Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006 рис. 123, 2; Крыжицкий 1993, рис. 24, 41; 1982, рис. 28, 9—10; Крыжицкий 2015, с. 24, рис. 8). Зокрема, було висловлено вагання щодо встановлення центру її виробництва, незважаючи на те що автори публікації звернули увагу на глину, з якої виготовлено водогін у вигляді лев'ячої маски як на подібну до синопської (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, с. 115-116)². Звісно, що опубліковані деталі ані кількісно, ані якісно не відо-

* БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна — завідувач відділу науково-дослідної археології, Національний музей історії України, ORCID: 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — виконувачка обов'язків директора, Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія», НАН України, ORCID: 0000-0002-4237-8074, tania.shevchenko@ukr.net

¹ Ця тема давно виділилася в окремий підрозділ антикознавства, має значну історіографію, і тому перебуває поза межами нашої статті. У роботі не йдеться також про гончарну продукцію, що імпортувалася з Синопи в перші століття н.е.

² Ці вагання повторила й дослідниця аполлонійської архітектурної теракоти, все-таки акцентувавши на тому, що сими у вигляді лев'ячих масок належали виробництву Синопи (Stoyanova 2022, р. 139).

Рис. 1. Фронтальні антефікси: 1, 3 — AM 1140/5273 (O-53/539); O-85/АГД/79, Археологічний музей Інституту археології НАН України; 2, 4, 5, 6, 9 — O-2020/T-4/344; O-67/2638; O-98/P-25/1935; O-60/101; б. н., НІАЗ «Ольвія» НАН України; 7, 8 — Б5-1875 (O-38/2107); Б5-1389, НМІУ

Fig. 1. Frontal antefixes: 1, 3 — AM 1140/5273 (O-53/539); O-85/АГД/79, Archaeological museum of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine; 2, 4, 5, 6, 9 — O-2020/T-4/344; O-67/2638; O-98/P-25/1935, National Historical and Archaeological Reserve "Olbia" of the NAS of Ukraine; 7, 8 — Б5-1875 (O-38/2107); Б5-1389, National Museum of the History of Ukraine

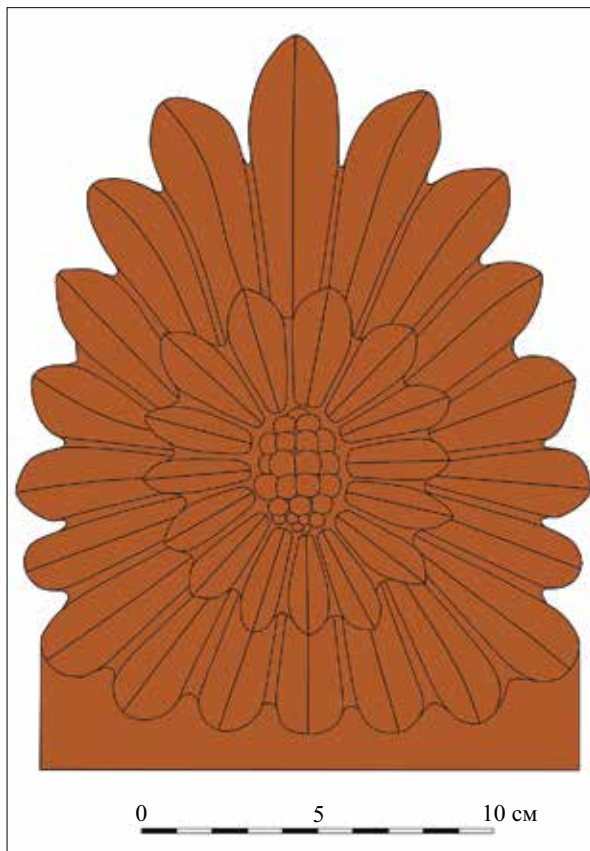

Рис. 2. Реконструкція фронтального антефікса

Fig. 2. Frontal antefix reconstruction

бражають ті декоративні матеріали синопського імпорту, які містить сучасна ольвійська колекція. Відсутність такої публікації не дає змоги робити будь-які висновки про наявність відповідного синопського імпорту в Ольвії, розуміти його склад, а також узагальнити місце Ольвії в системі чорноморської торгівлі Синопи будівельними матеріалами. Тому ця публікація, у якій узагальнено матеріали із зібрання Археологічного музею Інституту археології НАН України (розкопки 1950—1960-х рр.), Національного музею історії України (далі НМІУ) (розкопки 1930—1940 рр.) та Національного історико-археологічного заповідника (далі НІАЗ) «Ольвія» НАН України (розкопки 1950-х рр.—2021 р.), має за мету усунути згадану лакуну³. Абсолют-

³ У НІАЗ «Ольвія» НАН України зберігається найбільша колекція з розкопок Ольвії (детальніше про музейну колекцію див.: Шевченко 2017, с. 266-271). При потребі залучаються також матеріали з Ольвії, що зберігаються в Миколаївському краєзнавчому музеї «Старофлотські казарми» та походять із розкопок другої половини 1920-х рр. (див. детальніше: Буйських, Гаркуша, Чепкасова 2021). Користуючись нагодою, щиро дякуємо співробітникам Археологічного музею Інституту археології НАН України Н. О. Сон, Т. М. Шевченко та О. Л. Вотяковій за сприяння у роботі з матеріалами колекцій.

на їх більшість походить із розкопок Верхнього міста Ольвії, знахідки охоплюють практично всю його територію. Це значить, що переважне використання синопського архітектурного декору слід пов'язувати із будівництвом громадського призначення, хоча, безумовно, не можна повністю виключати і його використання у декорі багатих житлових будинків.

Перш ніж розглядати ольвійські матеріали, варто наголосити, що визначення їх походження із Синопи здійснено на підставі декількох критеріїв. Передусім це численні стилістичні аналогії, які походять безпосередньо із Синопи, зокрема, що мають суцільне покриття червоною фарбою — своєрідну візитівку синопського виробництва будівельної кераміки. Візуальна характеристика глиняного тіста, насиченого чорним піроксеном, аналогічного до черепиці та амфорної тари з клеймами синопських фабрикантів і магістратів, є ще одним вагомим чинником для атрибуції керамічного декору Синопи. Саме завдяки візуальному аналізу глини вже було запропоновано синопське походження кількох фрагментів із рельєфними фасадними карнизами з Істрії (Zimmermann 1994, Kat. 6, 18). Проте було висловлено й сумніви щодо синопського походження деталей лише на підставі наявності «red slip» (Stoyanova 2010, p. 450). Зауважимо, що це дійсно дискусійний момент, адже червоне лакоподібне покриття наявне на багатьох теракотових деталях елліністичного часу, походження яких лише на підставі візуальних характеристик переважно встановити неможливо. Однак червоне покриття синопської черепиці часто має характерну насичену кольорову гамму та матовий випал (10YR 4/6), що у поєднанні з украй специфічним складом нещільного глиняного тіста характерних світлих (10YR 6/6, 7/6), червоних (2.5YR 6/6), рожевих (5YR 6/6, 7/4, 6/4; 7.5YR 6/2) або коричневих (2.5YR 5/3) відтінків із значним вмістом піроксену практично виключає можливість помилки.

Усі відомі фрагменти синопської архітектурної теракоти з Ольвії є частинами плоских черепиць-соленив (керамід) і вузьких черепиць, які перекривали їхні стики (каліптерів), а також водогонів (сим). У будівництві Ольвії ще з останньої чверті VI ст. до н.е. використовувалися довізні каліптери південноіонійського виробництва двох основних типів, відомих у середземноморській архітектурі, — з чотирма гранями в розрізі, або коринфського типу, та видовжено-напів-округлі в розрізі, або ла-

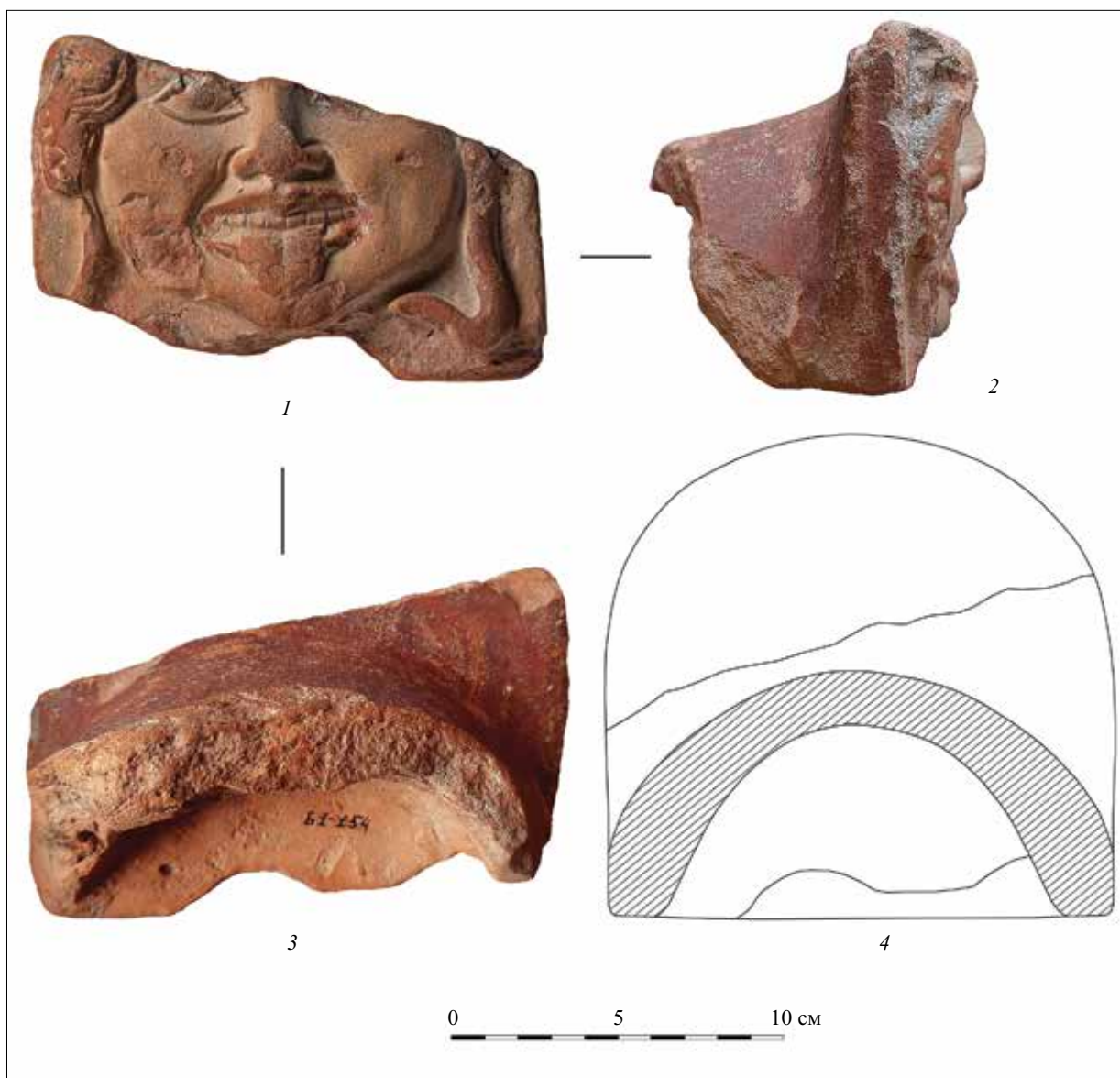

Рис. 3. Фронтальний антефікс у вигляді маски Медузи Горгони: 1—4. Б1—154. НМІУ

Fig. 3. Frontal antefix in the shape of the Medusa mask: 1—4. B1—154. National Museum of the History of Ukraine

конського типу (Bujiskikh 2021, р. 57-62, fig. 12, 13, 15). Каліптери саме цих типів було запозичено для виробництва будівельної кераміки в Синопі в пізньокласичний час. Мало того, небезпідставно вважається, що саме мілетські взірці стали шаблонами для розвитку власного виробництва будівельної кераміки в різних понтійських центрах, з-поміж яких і Синопа (Billot 2010, р. 320).

Синопський теракотовий декор з Ольвії представлено фрагментами антефіксів, які завершували фасадні частини каліптерів коринфського типу, у вигляді багатопелюсткових подвійних пальмет із круговим розташуванням пелюсток, що мали увігнуту форму, загострені пелюстки зверху, загострені або заокруглені знизу (рис. 1: 1—9). Очевидно, що антефікси мали декілька варіантів обробки поверхні — світлою рідкою глиною (рис. 1: 1, 3) та червоною фарбою, причому поверхня залишалася матовою (рис. 1, 5) чи блискучою на кшталт лакового покриття (рис. 1; 4, 8). Є також фрагменти взагалі без покриття (рис. 1: 2, 7, 9)⁴. Проте всі ці деталі об'єднує глина з помітними домішками у вигляді дрібних і крупніших шматочків піроксену, рідше — дрібних шматочків вапна та кварцу у складі тіста.

Фрагмент антефіксу (рис. 1: 2) походить із розкопок спільного українсько-німецького проекту, співкерівник — професор Й. Форнасьє, університет Галле-Віттенберг (ФРН), при підтримці Німецького дослідницького товариства (DFG).

⁴ Фрагмент антефіксу (рис. 1: 2) походить із розкопок спільного українсько-німецького проекту, співкерівник — професор Й. Форнасьє, університет Галле-Віттенберг (ФРН), при підтримці Німецького дослідницького товариства (DFG).

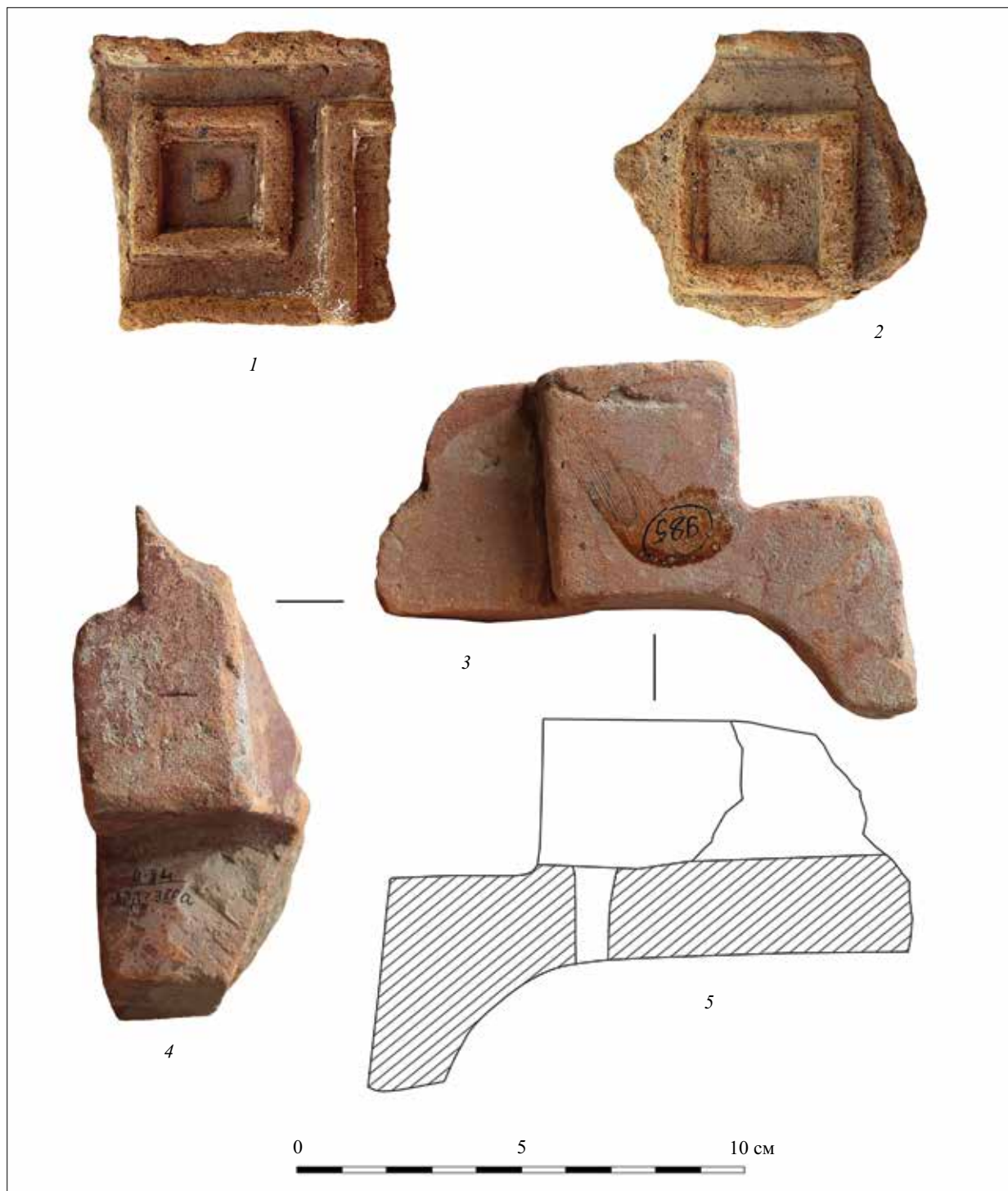

Рис. 4. Фронтальні карнизи. 1—2 — О-51/3298; О-51/3570, НІАЗ «Ольвія» НАН України; 3—5 — О-84/АГД/366а, Археологічний музей Інституту археології НАН України

Fig. 4. Frontal cornices. 1—2 — О-51/3298; О-51/3570, National Historical and Archaeological Reserve “Olbia” of the NAS of Ukraine; 3—5 — О-84/АГД/366а, Archaeological museum of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Незважаючи на те, що жодний із антефіксів не зберігся повністю, численні аналогії та сліди від сколів у центрі деталей указують на наявність центрального рельєфного зображення, також із круговим розташуванням пелюсток. В ольвійській колекції є такий фрагмент із шишкою пінії всередині та випуклими пе-

люстками (рис. 1: 5). Подібний фрагмент антефікса у вигляді верхньої частини пальмети було знайдено під час розкопок центральної частини міста в 1906 р. у розвідувальному розкопі в районі ділянки житлових кварталів на сучасному розкопі А (Фармаковский 1909, с. 45-46, рис. 51).

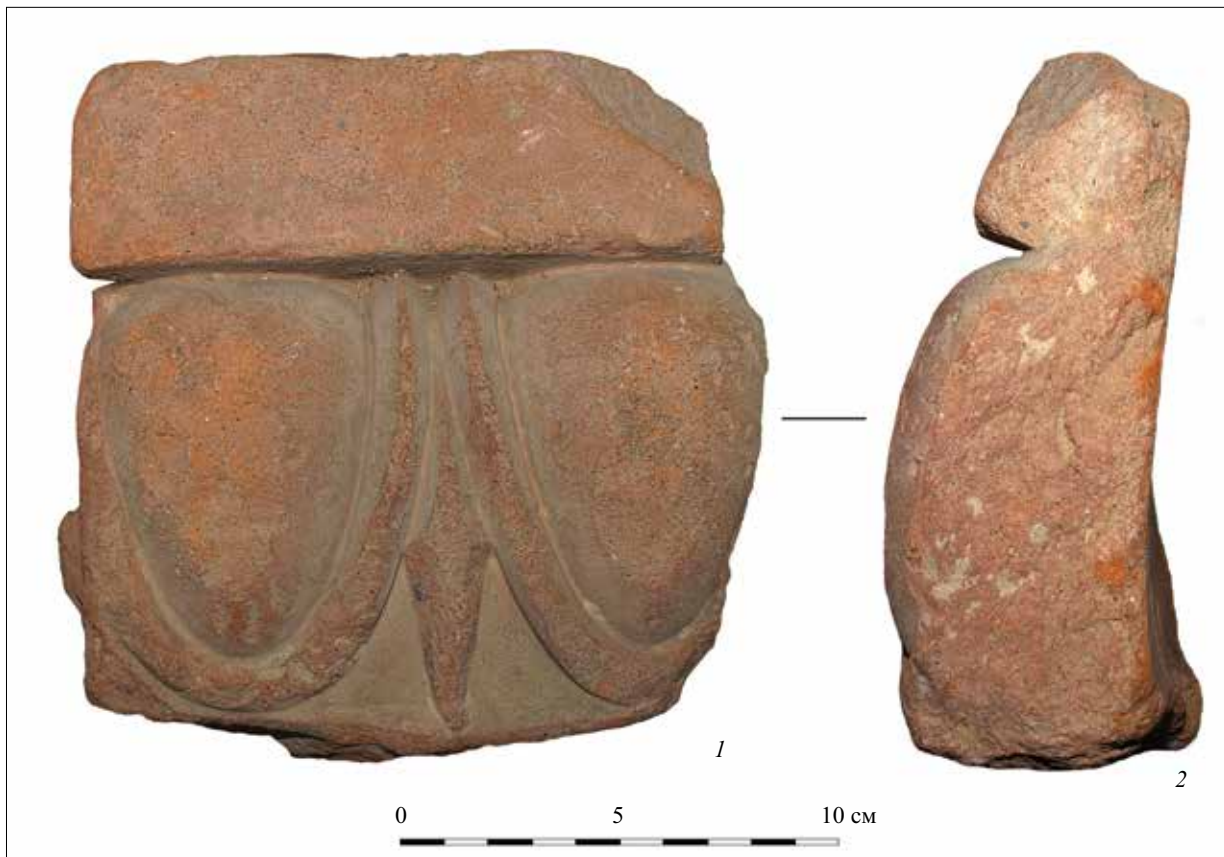

Рис. 5. Сима з овами: 1—2. AM 1142/5272 (O-61/1090). Археологічний музей Інституту археології НАН України
 Fig. 5. Sima with ovolos: 1—2. AM 1142/5272 (O-61/1090). Archaeological museum of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Відомі аналогії, перш за все ті, що походять із Синопи, свідчать, що, крім шишки, в центральній частині антефікса розміщувалося зображення жіночої протоми (Åkertström 1966, Taf. 60, 4-5; Billot 2010, cat. 31 (шишка); cat. 28-29, 37 (протома)). Ідентичні деталі відомі також у колекції сусіднього Амиса (Billot 2010, fig. coul. 42: 1—6). Антефікси із шишками всередині, подібні до ольвійської, знайдено в Німфеї (Худяк 1962, табл. 12; 23: 1), звідти ж походить і антефікс із жіночою протоною у центрі (Худяк 1962, табл. 24). Фрагменти синопських антефіксів аналогічного типу знайдено також у Пантікапеї (Марченко 1984, рис. 3: 1—4) і Горгіппії, зокрема із шишкою по центру (Алексеева 1997, с. 115, табл. 48: 1—3). Із Херсонеса походить акротерій із рельєфним зображенням голови Геліуса в центрі. Крім того, для Херсонеса доведено місцеве виробництво акротеріїв сипонського типу — тут знайдено екземпляр із протоною Партенос та форму для виготовлення антефіксів синопського типу (Сорокина 1961, с. 4 сл., рис. 1, 2, 7). Тож на підставі фрагментів, які є в нашому розпорядженні, та численних

аналогій, можна запропонувати реконструкцію фасадної частини антефікса (рис. 2).

Наявність розбитих фрагментів дає змогу дослідити технологію виробництва теракотових антефіксів. Декілька деталей відбито по технологічному шву — місцю кріплення центрального декоративного мотиву (рис. 1: 1—3, 7—9). Це значить, що виріб відтискувався у двох різних формах — окремо основа і окремо центральна частина, які потім кріпилися до каліптера, розписувалися і після цього випалювалися. Причому вдалося дослідити два ймовірних варіанти форм. Перший включав лише пелюстки зовнішнього обрамлення (рис. 1: 1, 7), а центральна частина, у цьому випадку шишка, оточена внутрішнім рядом пелюсток (рис. 1: 5), відливалася окремо. До речі, центральні частини антефіксів із шишкою походять з Амиса (Billot 2010, fig. coul. 42, 1—2). Другий варіант, крім зовнішньої пальмети, передбачав також краї пелюсток центральної частини (рис. 1: 2, 6, 8—9) — у такому випадку окремо відливався лише центральний декоративний мотив, можливо, протома. Згадана ливарна форма з Херсонеса, у якої відсутній центральний

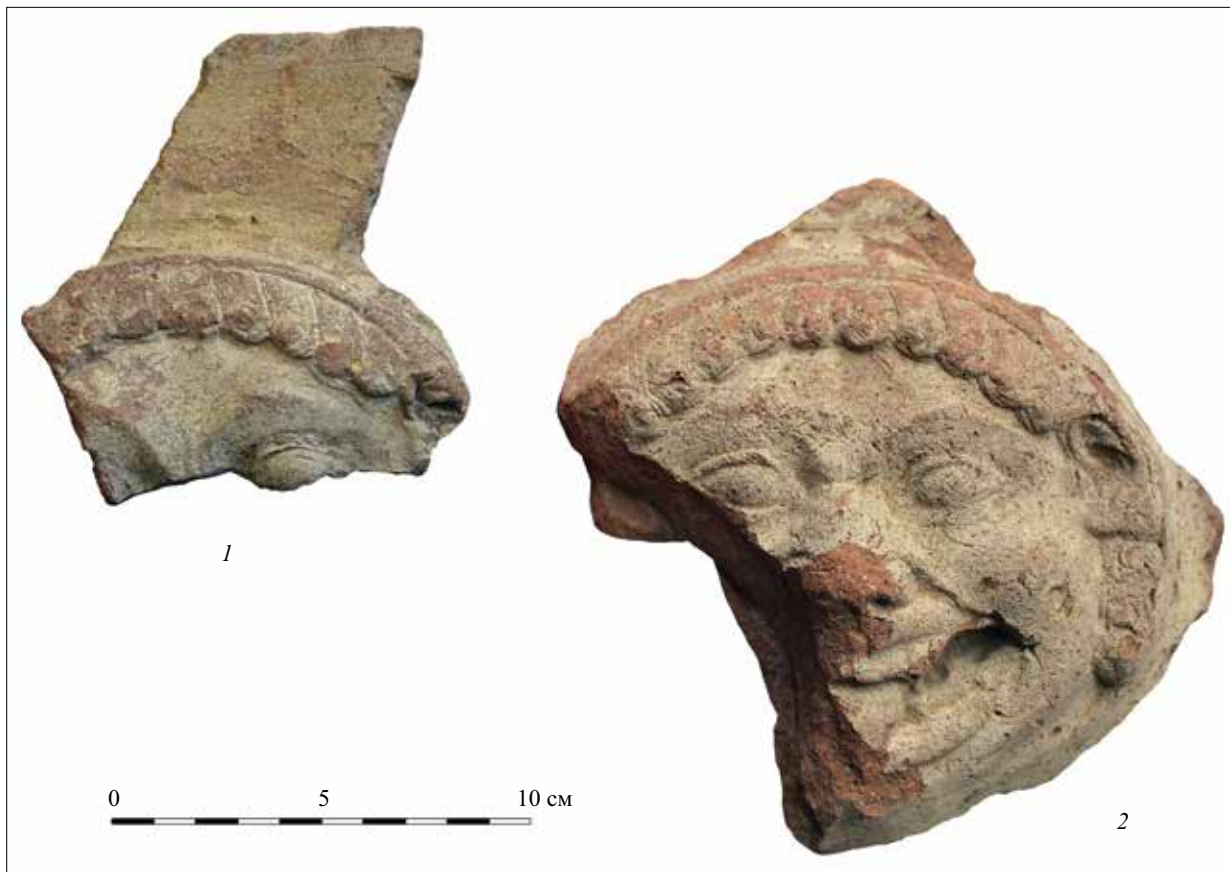

Рис. 6. Сима з маскою Медузи Горгони: 1 — О-61/296; 2 — О-68/1738 Археологічний музей Інституту археології НАН України
 Fig. 6. Sima with the Medusa mask: 1 — O-61/296; 2 — O-68/1738 Archaeological museum of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

мотив, проте вирізані краї внутрішніх пелюсток, таке припущення підтверджує.

З Ольвії походить рідкісний антефікс, який прикрашав фасад каліптера лаконського типу та містив маску Горгони з широко відкритим ротом та язиком зовні (рис. 3: 1—4). Деталі зображення опрацьовані дуже якісно, чітко й симетрично; обличчя Медузи характеризують підкреслено жіночі риси — округла форма та м'який абрис підборіддя; виразні мигдалевидні очі, тонкий ніс; невеликий рот із ретельно опрацьованим верхнім рядом зубів, рельєфний язик, що прикривав нижні зуби; кучерява зачіска з двома довгими пасмами, які охоплюють підборіддя. Виріб покрито рідкою глиною, яка приховала шматочки піроксену; червоною фарбою виділено деталі — зачіску, губи, язик. Очі акцентовано чорною фарбою — підкреслено зіниці та віки.

Багато часу ця деталь залишалася без належної атрибуції (Vinogradov, Kryžickij 1995, fig. 30, 2). Аналогічний фрагмент із слідами розпису походить з Пантікапея, причому автор публікації правильно встановила його синопське

походження відповідно до характеристик глини (Марченко 1952, с. 173, рис. 2). І лише вивчення колекції з Синопи, звідки походить ще одна точна аналогія, дало змогу запропонувати саме таке її визначення (Åkertström 1966, Taf. 60, 6; Billot 2010, p. 301-303, fig. coul. 49, a — Sinope, 49, c — Olbia), оскільки всі деталі ідентичні і найімовірніше виготовлені в одній формі⁵.

Використовуючи той самий метод візуального аналізу глини, що дав змогу К. Циммерману встановити належність двох фрагментів карнизів, які оздоблювали фасади черепиць у вигляді стрічки меандру з крапками в центрі, можна припустити, що в Ольвії також знайдено два фрагменти від таких карнизів (рис. 4: 1—2)⁶. Обидва вони затерті рідкою глиною по фасадній

⁵ Авторів публікації синопських матеріалів невідома публікація І. Д. Марченко 1952 р., проте вона, крім фрагмента із Синопи, опублікувала ще один майже повний розписний антефікс із маскою Медузи з Пантікапея, який до цього часу не було опубліковано (Billot 2010, fig. coul 49, b). Відповідно, відомо чотири ідентичних синопських антефікси з маскою Медузи Горгони.

⁶ Скоріше за все, вони належали одній деталі, їх знайдено в один рік і на одному розкопі.

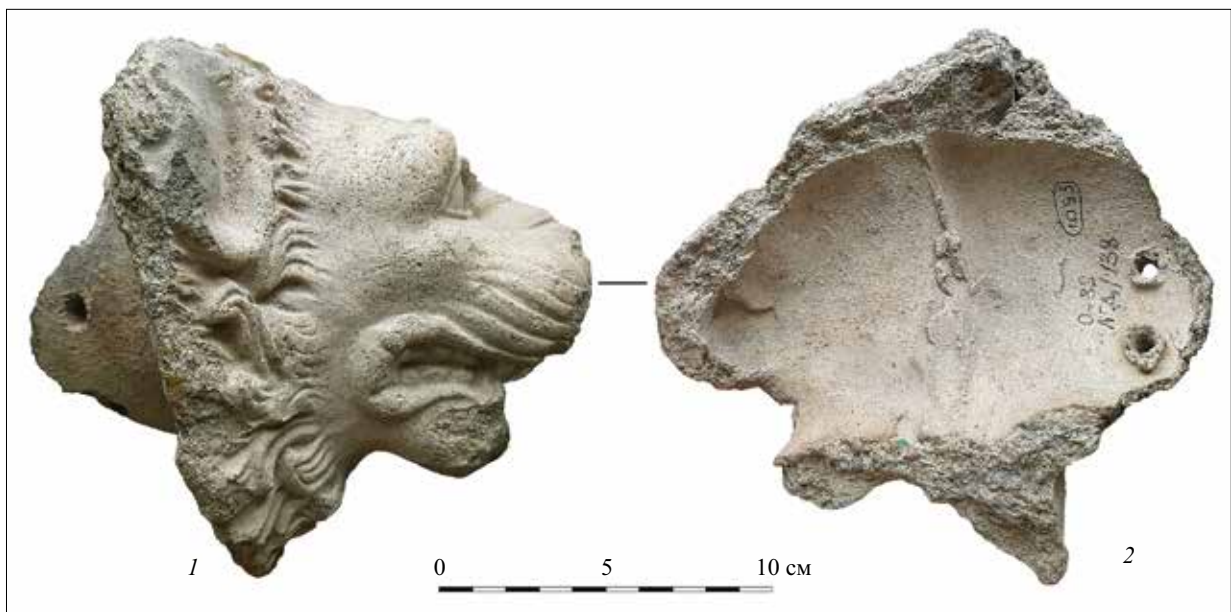

Рис. 7. Водогін у вигляді протоми лева: 1—2 — О-88/АГД/138. Археологічний музей Інституту археології НАН України
 Fig. 7. Downspout in the shape of a lion protome: 1—2 — О-88/АГД/138. Archaeological museum of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

частині. Ще один фрагмент із меандром та восьмипелюстковою розетою в центрі, покритий по фасаду рідкою глиною, зберігається у колекції Миколаївського краєзнавчого музею «Старофлотські казарми» (Буйських, Гаркуша, Чепкасова 2021, рис. 3, 3). На час його публікації місце його виробництва не було встановлено напевно, проте характеристики глини, а саме наявність значної кількості часточок піроксену, підказують його імовірне синопське походження. А про те, що синопські кераміди могли мати фасадні частини у вигляді карнизів, свідчить знахідка такого фрагменту без рельєфного декору, проте щільно вкритого червоною фарбою (рис. 4: 3—5). Звертає увагу, що техніка кріплення черепиці на дерев'яні крокви даху, що мав два скати, за допомогою цвяхів (для чого і було зроблено наскрізний отвір), повністю повторює систему кріплення південноіонійської черепиці архаїчного часу; те саме стосується й форми карниза (Bujiskikh 2021, fig. 3—4, 7—9). Це ще раз свідчить на користь твердження про вплив ранньої архітектурно опрацьованої черепиці з Мілету на розвиток будівельної кераміки Синопи у пізньокласичний — ранньоелліністичний час.

Керамічні водогони (сими) у згаданий час склалися з кількох елементів — безпосередньо водогінного жолобу, який встановлювався на краю скату даху або на плоскому перекритті, зокрема внутрішнього портика, та ритмічно розміщених вздовж фасаду отворів для витоку води. Сими були прикрашені різноманіт-

ними рельєфними декоративними мотивами. Серед них популярними у пізньокласичний — ранньоелліністичний період були стрічки видовжених підтрикутної форми ов із розподільними стрілками, що виступали на всю висоту та округлими перлами під овами. Такий фрагмент в Ольвії відомий (перли втрачені), причому фасадна поверхня деталі була вкрита рідкою глиною, а тильна сторона була вкрита червоною лакоподібною фарбою (рис. 5: 1—2). Найближчі аналогії цій симі відомі як у Синопі (Billot 2010, cat. 2-5, 18-23), так і на Боспорі — у Німфеї (Худяк 1962, табл. 19: 1; 23: 2). Цікаво те, що одна з німфейських сим зберегла повний розмір та отвір, до якого кріпився водовідвідний жолоб зазвичай у вигляді лев'ячої маски. Ще два ольвійські фрагменти, виконані із характерної синопської глини з піроксеном, що містили зображення Медузи Горгони, вкриті світлим ангобом, очевидно, також прикрашали симу (рис. 6: 1—2). Принаймні стан збереженості фрагментів не дає змоги запропонувати іншу інтерпретацію. Однак точні аналогії цим фрагментам віднайти не вдалося ⁷.

Традиція декоративного оформлення водогонів у вигляді опрацьованих у техніці горельєфу

⁷ Слід зазначити, що аналогічний фрагмент сими, розбитий майже так само, без нижньої частини, придбав Б. В. Фармаковський у 1904 р., проте у звіті ця річ лише згадана як «теракотова маска» (Pharmakowsky 1905, S. 64). Фото сими опубліковано, а деталь правильно атрибував А. Акерстрьом (Åkertström 1966, Taf. 60: 6).

Рис. 8. Водогони у вигляді протом левів: 1 — А-2654, Миколаївський краєзнавчий музей «Старофлотські казарми» (за Буйських, Гаркуша, Чепкасова, 2021); 2, 3 — О-89/Р-25/6№; О-38/3631, НІАЗ «Ольвія» НАН України

Fig. 8. Downspout in the shape of lions protomes: 1 — А-2654, Mykolaiv Local Lore museum “Staroflotski Kazarmy” (after: Буйських, Гаркуша, Чепкасова, 2021); 2, 3 — О-89/Р-25/6№; О-38/3631, National Historical and Archaeological Reserve “Olbia” of the NAS of Ukraine

та нахилених донизу протом у вигляді лев'ячих морд із відкритою пащею, через яку й відводилася вода, що стікала симою, походила із монументальної архітектури архаїчної епохи та була поширена практично по всьому античному Середземномор'ю (Mertens-Horn 1988; Hübner 2019). Водогони у вигляді лев'ячих масок практично без змін у конструкції перейшли в житло-

ву архітектуру елліністичної доби, лише в дещо зменшеному вигляді. Фрагменти водогонів, знайдені в Ольвії (рис. 7; 8: 1—3)⁸, указують, що їх виготовлено в різних формах, проте технологія була однаковою. Усі вони виготовлені у двосторонніх формах (уздовж швів яких деталі і було

⁸ Крім цих фрагментів, нам відомо ще два менших за розмірами фрагменти: О-38/3630; О-66/374.

пізніше розбито); технологічні шви в деталях, які збереглися, було ретельно замазано. По лицьовій поверхні протоми вкрито рідкою світлою глиною. Протоми були порожніми всередині, мали ретельну обробку всередині; по тильній стороні протома закінчувалася жолобом водогону, що вставлявся в отвір у симі. Вочевидь, протоми кріпилися до водогінних жолобів за допомогою металевих цвяхів, про що свідчать два отвори по сирій глині, які збереглися на бічній стороні однієї деталі (рис. 7). Крім того, наявні фрагменти дещо відрізняються манерою опрацювання пасм гриви й очей. Колекція Синопи дає близькі, хоча і не завжди ідентичні аналогії (Billot 2010, cat. 6—12, 24—26). Таке розмаїття дрібних деталей може свідчити про те, що вказані вироби виготовлялися у різних формах. А це, у свою чергу, дозволяє припустити і наявність різних керамічних майстерень, у яких такі деталі продукували.

І. Б. Брашинський звернув увагу на сполучення синопської довізної та місцевої ольвійської черепиці в перекритті одного даху. Вивчення їхніх розмірів дозволило зробити висновок про їх спільне використання у будівництві (Брашинський 1964, с. 298, 302). З такого припущення витікає висновок, що у виробництві місцевої черепиці в Ольвії за взірцем (форма та розміри) правили довізні синопські екземпляри. Однак дослідження ольвійської архітектурної теракоти рінньоелліністичного часу вже дало змогу спростувати давнє припущення І. Б. Брашинського про місцеве ольвійське виробництво «архітектурних теракотових прикрас» (Брашинський 1966, с. 38-39). Усі

теракотові деталі, передусім фронтальні щитки каліптерів та карнизи з овами чи меандрами, що прикрашали фасадні частини пласких соленів, п'ятикутні рельєфні антефікси, сими з антропоморфними масками, належать до продукції західнопонтійських майстерень (обґрунтування див.: Буйських, Гаркуша, Чепкасова 2021, с. 100-102). Тому жодних декоративних елементів, що прикрашали фасадні частини черепиць і могли бути віднесені до місцевого виробництва, в Ольвії досі невідомо. Мало того, на відміну від Херсонеса (Сорокина 1961, с. 12, рис. 7; Борисова 1966, с. 48), в Ольвії дотепер невідомі форми, які б свідчили про наявність власного виробництва архітектурної теракоти, у тому числі такої, що імітувала південно- або західнопонтійські взірці.

Підсумовуючи результати опрацювання колекції ольвійської архітектурної теракоти пізньокласичного — рінньоелліністичного часу, наголосимо, що всі потреби в декоративному оздобленні споруд культового, громадського та житлового призначення у цей час покривалися за рахунок інтенсивного імпорту — з Південного (Синопи) та Західного (Месамбрія, можливо й Аполлонія Понтійського) Причорномор'я. Цим Ольвія відрізняється від інших центрів північнопонтійського регіону, зокрема Херсонеса й Пантікапею, у яких відомо власне виробництво такої продукції, інспіроване Синопою. Тож значна кількість архітектурного декору синопського походження підтверджує значущість ринку Ольвії в торгівлі керамічними будівельними матеріалами саме з цим південнопонтійським центром.

Алексеева, Е. М. 1997. *Античный город Горгиппия*. Москва: Эдиториал УРСС.

Борисова, В. В. 1966. Строительные керамические материалы. Херсонес. В: Б.А. Рыбаков (ред.). *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. Свод археологических источников. Г 1-20*. Москва: Наука, с. 45-50.

Брашинский, И. Б. 1964. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959-1960 гг. В: В.Ф. Гайдукевич (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва: Ленинград: Наука, с. 285-313.

Брашинский, И. Б. 1966. Строительные керамические материалы. Ольвия. В: Б.А. Рыбаков (ред.). *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. Свод археологических источников. Г 1-20*. Москва: Наука, с. 36-45.

Буйських, А. В., Гаркуша, Н.М., Чепкасова, М.І. 2021. Архітектурна теракота з Ольвії за розкопками 1920-х рр. *Археологія*, 1, с. 96-107.

Зеест, И. Б. 1966. Строительные керамические материалы. Боспор. В: Б.А. Рыбаков (ред.). *Керамические*

производство и античные керамические строительные материалы. Свод археологических источников. Г 1-20. Москва: Наука, с. 51-61.

Крыжицкий, С. Д. 1982. *Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 2015. Основні підсумки розкопок у маловивчених частинах Ольвійського городища. *Археологія*, 4, с. 21-34.

Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Архитектурная терракота эллинистического времени. В: Айбабин, А. И. и др. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской. Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриши*. Suppl. 2. Симферополь: Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, с. 114-116.

Марченко, И. Д. 1952. О терракотовых антефиксах Пантікапея. В: В.Ф. Гайдукевич (ред.). *Археология и история Боспора*, 1, с. 167-186.

Марченко, И. Д. 1984. Об акротериях Пантикапея. *Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*, 7, с. 57-70.

Сорокина, Н. П. 1961. Архитектурная терракота Херсонеса. *Сообщения Херсонесского музея*, II, с. 3-13.

Фармаковский, Б. В. 1909. Раскопки в Ольвии. *Отчет Археологической комиссии за 1906 год*. Санкт-Петербург, с. 1-50.

Худяк, М. М. 1962. *Из истории Нимфея VI-III вв. до н.э.* Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Шевченко, Т. М. 2017. Музей в НІАЗ «Ольвія» НАН України. В: Н. О. Гаврилюк та ін. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького)*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 264-272.

Åkertström, Å. 1966. *Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens*. Lund: CWK Gleerup.

Billot, M.-F. 2010. Terres cuites architecturales de Sinope de l'époque archaïque à l'époque hellénistique. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, p. 547-551.

Bujskikh, A. 2021. Late Archaic Temple Architecture in Olbia Pontica: an Evidence of Roof Tiles and Architectural Terracotta. *Caiete ARA*, 12, p. 51-66.

Hübner, G. 2019. Löwen auf dem Dach. Zur Interpretation der Löwenkopf-Wasserspeier am Bau in archaischer und

klassischer Zeit. In: J. Fouguet, S. Herzog, K. Meese, T. Wittenberg (eds.). *Argonautica. Festschrift für Reinhard Stupperich (Boreas. Bht 12)*. Münster, S. 36-60.

Mertens-Horn, M. 1988. *Die Löwenkopf-Wasserspeier des griechischen Westens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.* Mainz: Philip von Zabern.

Pharmakowsky, B. W. 1905. Die Funde in Südrussland im Jahre 1904, *Archäologischer Anzeiger*, 2, S. 57-65.

Stoyanova, D. 2010. The Importation of Roof Tiles from Sinope and Heraclea Pontica to the Western Black Sea Area. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, p. 441-465.

Stoyanova, D. 2022. *Roof Tiles and Architectural Terracottas from Apollonia Pontica (6th c. BC — 3rd c. BC)*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.

Vinogradov, Ju. G., Kryžickij, S. D. 1995. *Olbia. Eine altgriechische Stadt im Nordwestlichen Schwarzmeerraum (Mnemosyne. Suppl. 149)*. Leiden; New York; Cologne: Brill.

Zimmermann, K. 1994. Traufziegel mit Reliefmäandern aus dem Schwarzmeergebiet. In: N. A. Winter (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. Hesperia. Suppl. XXVII*, Princeton; New Jersey, S. 21-251.

Надійшла 18.11.2022

Alla V. Buiskykh¹, Olha O. Puklina², Tetiana M. Shevchenko³

¹ Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy director of scientific work, ORCID: 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

² Head of the Scientific and Research Archaeology Department, National Museum of the History of Ukraine, ORCID: 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net

³ Director-in-charge of the National Historical and Archaeological Reserve "Olbia", National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-4237-8074, tanua.shevchenko@ukr.net

ON THE CERAMIC IMPORTS FROM SINOPE AT OLBIA PONTICA (ON THE EXAMPLE OF ARCHITECTURAL TERRACOTTAS)

In the paper architectural terracottas — facade elements of building ceramics, which were imported to Olbia from Sinope for the decorative design of the roofs of public and, presumably, residential buildings, are studied. In the Olbian collection, fragments from various structurally-different parts are selected. These are frontal antefixes in the shape of multi-pelated palmettes and gorgoneions, as well as simas with ovolos and meander motifs and zoomorphic downspouts in the shape of lion protomes. It has been established that the time of the maximum spread of the Sinopean import of construction ceramics in Olbia was in the Late Classical — Early Hellenistic period. Usually, the import of such parts did not extend to the 3rd century BC, although the duration of their usage, along with tiles, was longer, which is recorded by finds. The absolute majority of Sinopean architectural terracotta finds come from the territory of the Upper City and are probably related to public buildings. Olbia, along with Istria and Bosporan centres, especially Panticapaeum and Nymphaion, was an active consumer of these products. Olbia still lacks evidence of its own production of architectural terracottas, although the tile production imitating Sinopean types is known. This distinguishes Olbia from other centres of the Northern Black Sea region, in particular Chersonesos and Panticapaeum, which are known for their own manufacturing of such products, inspired by Sinope. A significant amount of tile decor of Sinopean origin confirms the importance of the Olbian market in the trade of ceramic building materials with this South Pontic centre.

Keywords: Olbia Pontica, Sinope, architectural terracotta, antefix, downspout, sima, gorgoneion.

References

Alekseeva, E. M. 1997. *Antichnyi gorod Gorgippiia*. Moskva: Editorial URSS.

Borisova, V. V. 1966. Stroitelnye keramicheskie materialy. Khersones. In: Rybakov B. A. (ed.). *Keramicheskoe proizvodstvo i antichnye keramicheskie stroitelnye materialy. Svod arheologicheskikh istochnikov. G 1-20*. Moskva: Nauka, p. 45-50.

Brashinskii, I. B. 1964. Kompleks krovelnoi cherepitsy iz raskopok olviiskoi agory 1959—1960 gg. In: Gaidukevich V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 285-313.

Brashinskii, I. B. 1966. Stroitelnye keramicheskie materialy. Olviia. In: Rybakov B. A. (ed.). *Keramicheskoe proizvodstvo i antichnye keramicheskie stroitelnye materialy. Svod arheologicheskikh istochnikov. G 1-20*. Moskva: Nauka, p. 36-45.

Buiskykh, A. V., Garkusha, N. M., Chepkasova, M. I. 2021. Architectural Terracotta From Olbia According to Excavations of the 1920-ies. *Arheologia*, 1, p. 96-107.

- Zeest, I.B. 1966. Stroitelnye keramicheskie materialy. Bospor. In: Rybakov B. A. (ed.). *Keramicheskoe proizvodstvo i antichnye keramicheskie stroitelnye materialy. Svod arkhelogicheskikh istochnikov. G 1-20*. Moskva: Nauka, p. 51-61.
- Kryzhitskii, S. D. 1982. *Zhylye doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria (VI v. do n.e. — IV v. n.e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitectura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 2015. Main Results of Archaeological Prospecting in Less Studied Areas of Olbian Hill-fort. *Arheologia*, 4, p. 21-34.
- Kryzhytskyi, S. D., Rusiaieva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Arkhitekturnaia terracotta ellinisticheskogo vremeni. In: Aibabin, A. I. et al. (eds.). *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi. Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*. Suppl. 2. Simferopol: Krymskoe otdelenie Instituta vostokovedeniia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy, p. 114-116.
- Marchenko, I. D. 1952. O terrakotovyykh antefiksakh Pantikapeia. In: Gaidukevich V. F. (ed.). *Arkheologiya i istoriya Bospora*, I, p. 167-186.
- Marchenko, I. D. 1984. Ob akroteriiakh Pantikapeia. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*, 7, p. 57-70.
- Pharmakowsky, B.W. 1905. Die Funde in Südrussland im Jahre 1904, *Archäologischer Anzeiger*, 2, S. 57-65.
- Sorokina, N. P. 1961. Arkhitekturnaia terrakota Khersonesa. *Soobshcheniia Khersonesskogo muzeya*, II, p. 3-13.
- Pharmakovskii, B. V. 1909. Raskopki v Olvii. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1906 god*. Sankt-Peterburg, p. 1-50.
- Khudiak, M. M. 1962. *Iz istorii Nimfeia VI—III vv. do n.e.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Shevchenko, T.M. 2017. Muzei v NIAZ „Olvii“. In: Gavryliuk N. O. et al. (eds.). *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhytskoho)*. Kyiv: Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, p. 264-272.
- Åkertström, Å. 1966. *Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens*. Lund: CWK Gleerup.
- Billot, M.-F. 2010. Terres cuites architecturales de Sinope de l'époque archaïque à l'époque hellénistique. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, p. 547-551.
- Bujiskikh, A. 2021. Late Archaic Temple Architecture in Olbia Pontica: an Evidence of Roof Tiles and Architectural Terracotta. *Caiete ARA*, 12, p. 51-66.
- Hübner, G. 2019. Löwen auf dem Dach. Zur Interpretation der Löwenkopf-Wasserspeier am Bau in archaischer und klassischer Zeit. In: Fouguet J., Herzog S., Meese K., Wittenberg T. (eds.). *Argonautica. Festschrift für Reinhard Stupperich (Boreas. Bht 12)*. Münster, S. 36-60.
- Mertens-Horn, M. 1988. *Die Löwenkopf-Wasserspeier des griechischen Westens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.* Mainz: Philip von Zabern.
- Stoyanova, D. 2010. The Importation of Roof Tiles from Sinope and Heraclea Pontica to the Western Black Sea Area. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, p. 441-465.
- Stoyanova, D. 2022. *Roof Tiles and Architectural Terracottas from Apollonia Pontica (6th c. BC — 3rd c. BC)*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- Vinogradov, Ju.G., Kryžickij, S. D. 1995. *Olbia. Eine altgriechische Stadt im Nordwestlichen Schwarzmeerraum (Mnemosyne. Suppl. 149)*. Leiden; New York; Cologne: Brill.
- Zimmermann, K. 1994. Traufziegel mit Reliefmäander aus dem Schwarzmeergebiet. In: N.A. Winter (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. Hesperia. Suppl. XXVII*, Princeton; New Jersey, S. 21-251.

© М. В. КУБЛІЙ* 2023

АНАЛІЗ КІСТОК КОНЕЙ ІЗ ЛЬОХУ XI—XII СТ. БЛЯ ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ В КИЄВІ

У статті наведено результати вивчення кісткових матеріалів (серед яких найбільша кількість кісток коней), виявлених під час археологічних розкопок середньовічного льоху на Десятинному провулку, здійснених 2008 р. Крім археозоологічних визначень та остеометрії, здійснено аналіз слідів розділення туш тварин, висловлено припущення щодо причин і обставин, за яких кістки коней опинилися в льоху.

К л ю ч о в і с л о в а: княжий Київ, археозоологія, льох, коні, кухонні рештки, сліди розділення туші.

Вступ

Під час археологічних розкопок на Десятинному провулку в Києві на території Західного палацу та його околиць, які проводилися в 2008 р. під керівництвом А. О. Козловського, М. М. Ієвлева і В. О. Крижановського, було знайдено льох, який розташовувався за 2,3 м на захід від рогу Західного палацу. Розміри льоху становили 1,5 × 0,8 м і глибина — 3,55 м від рівня сучасної поверхні. Дослідники припускають, що цей льох розміщувався всередині житлової чи господарської споруди. У льоху виявлено велику кількість археологічних матеріалів, серед яких фрагменти кераміки XI—XII ст., за якою вдалося датувати об'єкт, фрагменти стінок амфор, майже ціла амфора київського типу, фрагменти жорен і давньоруської плінфи, фрагменти бронзових виробів (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2008, с. 144; Ієвлев, Козловський 2011, с. 116–117). Також у льоху було знайдено велику кількість кісток тварин.

Метод дослідження

Тваринні кістки визначено й проаналізовано із застосуванням комплексних методів археозоологічних досліджень (Горбаненко, Журавльов 2021, с. 16–18, 22–23). Для отримання якомога

повнішої інформації, крім визначення за видовою та анатомічною належністю, кістки було досліджено на наявність слідів, нанесених людиною або звірами, й проміряно за максимальною кількістю показників.

Одержані результати

За п'ятибальною шкалою стану збереженості різні кістки можна оцінити від трьох до п'яти балів. Ґрунт на розкопі має не надто сприятливі властивості консервування кісткових матеріалів, унаслідок чого кістки стають досить крихкими та при мінімальному ударі або намоканні можуть суттєво пошкодитися. Оскільки розкопки проводились ретельно, більшість кісток були добре збережені й піддавалися вивченню.

Загальна кількість кісток чи їх фрагментів становила 274 одиниці. Із них найбільше було фрагментів кісток коня — 210. Ще 11 належали корові, три — малій рогатій худобі (з яких одна — козі), одна кістка лисиці. 49 фрагментів не вдалося ідентифікувати, хоч, імовірно, значна їх частина також належала коню, але через високу фрагментованість і погану збереженість втратила характерні ознаки для ідентифікації.

Абсолютна більшість кісток — це кухонні рештки, враховуючи кістки коня. На це вказує їх значна фрагментованість, неанатомічний порядок розташування й велика кількість слідів від гострих предметів, хоча фрагменти були крупніші від тих, що, як правило, трапляються в кухонних відходах. Більші розміри фрагментів можуть указувати на первинний поділ туш ще до кухонного ділення в процесі приготування. Тож, можливо, у цьому випадку ми маємо справу не з відходами після приготування їжі, якими заповнили льох, а з місцем зберігання кухонних припасів, які не були використані. Сліди ділення виявлено майже на всіх анатомічних частинах. Серед слідів є такі, які, ймовірно, наносилися як сокирою (на кістках черепа, ребрах, великих трубчастих кістках), так і ножем. Останні трапляються значно частіше.

* КУБЛІЙ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-9824-3144, myhajlo.kubliij@gmail.com

Основну кількість надрізів можна виявити в районі епіфізів або поряд із ними, хоч вони трапляються і на діафізах великих трубчастих кісток. З-поміж слідів не виявлено зрізів, які наносяться при зрізанні м'яса з кістки ще в сирому вигляді. Такі сліди, звісно, не є обов'язковими на всіх кухонних рештках, проте їх відсутність може бути додатковим доказом того, що ці кістки — не відходи, а запаси.

У процесі дослідження різноманітних слідів на кістках ознак гризіння звірами виявлено не було.

Серед кінських кісток виявлено 51 фрагмент черепа. П'ять фрагментів належали до лобових кісток, які розміщувалися поряд з очною ямкою, оскільки мали очний край. Крім того, виявлено один фрагмент верхньої щелепи. Два фрагменти черепа мали сліди розділення туші. Один із них — слід від розрубання на носовій кістці спереду біля очної ямки. Фрагменти дуже дрібні, їх неможливо зібрати в анатомічному порядку. Виявлено 15 фрагментів нижньої щелепи, три з яких належать до гілки нижньої щелепи. Два фрагменти представлені передніми частинами з різцями й іклами. З огляду на наявність ікол можна зробити висновок, що ці щелепи належали, ймовірно, самцям (у самиць ікла можуть бути тільки у 2—3 % особин (Lasota-Moskalewska 2008, s. 167)). На єдиній знайдений під'язиковій кістці виявлено 11 надрізів, причому всі вони нанесені з однієї сторони.

Фрагментів хребта знайдено 29, серед яких чотири фрагменти атланта й два епістрофеї. Із 22 фрагментів ребер на шести наявні сліди від порізів. При цьому два з них мали ряд порізів із медіальної сторони поряд з епіфізом, а один на тій самій частині мав дві надрубки.

Із кісток передньої кінцівки знайдено один проксимальний кінець плечової кістки і п'ять дистальних. На проксимальному кінці поряд із суглобом наявні надрізи, залишені гострим предметом. Основні надрізи містяться саме на бічній поверхні поряд із голівкою плечової кістки. Ці сліди могли бути залишені при розділенні туші під час перерізання сухожилля. Із дистальних виявлено три правих і два лівих фрагменти. На дистальних кінцях також досить багато надрізів і надрубок. Два дистальні фрагменти вдалося ідентифікувати як такі, що належали одній особині. Решта три належали різним особинам. Проксимальних фрагментів ліктьової кістки було п'ять; усі вони зрощені з променевими кістками. Дистальних кінців — чотири; з них три праві й один лівий. Усі вони

належали різним особинам. На кістках виявлено значну кількість надрізів і надрубок, залишених при розділенні туші й сконцентрованих в основному біля епіфізів.

Фрагментів лопаткових кісток виявлено 10, тазових — 8. Із восьми фрагментів тазових кісток два представлені кульшовою западиною. Тазові кістки сильно фрагментовані; два фрагменти мають велику кількість слідів розділення. На обох наявні сліди, залишені при зніманні м'яса за допомогою гострого предмета. Одна з кісток має також сліди розрубання сокирою чи іншим гострим важким предметом.

Виявлено 10 фрагментів стегнової кістки, з яких шість — дистальні кінці, три — проксимальні й один фрагмент діафіза. На одному з дистальних фрагментів поряд зі зломом діафіза є кілька дрібних надрізів, нанесених, імовірно, ножем. На іншому дистальному фрагменті на самому епіфізі наявна надрубка. Із дев'яти фрагментів великої гомілкової кістки п'ять — проксимальні, два — дистальні і два — уламки діафізарної частини. На одному з проксимальних кінців на епіфізі багато дрібних надрізів гострим предметом. Також надрізи помічено на одному з діафізальних фрагментів.

Серед інших кісток коня було дві плеснові кістки, одна з яких сильно роздроблена, три колінні кістки, чотири кістки I фаланги, одна II фаланга, одна III фаланга, три п'яткові кістки і дві таранні. На одному фрагменті I фаланги наявний надріз. Можливо, його нанесено ножем при зніманні шкіри з тварини.

Наявність на пам'ятці нем'ясних частин скелета, таких як фаланги, свідчить про забій тварини на місці самої пам'ятки.

За знайденими кістками з'ясовано, що вони належали мінімум чотирьом особинам. Двоє з них, скоріше за все, були самцями, що вдалося встановити за наявністю ікл на щелепах. Інші дві особини не були представлені щелепами, тому зробити припущення щодо їх статі не вдалося.

Вік можна було встановити на основі стану зростання епіфізів із діафізами. За нижніми кінцями плечових кісток вдалося встановити, що вони належать мінімум чотирьом особинам. У трьох із них епіфізи прирослі повністю, в одній не прирослий, кістка дрібніших розмірів. Таким чином, три особини були старші півторарічного віку, а одна молодшою. Єдиний верхній епіфіз був прирослий повністю, отже, вік тварини становив понад 3—3,5 роки. Зрослі шви в місці стику діафізів та епіфізів були на двох дис-

тальних фрагментах великої гомілкової кістки й двох нижніх фрагментах стегнової кістки. Ще на одному нижньому фрагменті стегнової кістки у місці з'єднання епіфіза й діафіза видно не до кінця зарослий шов. Оскільки час зростання цих епіфізів 3—3,5 роки, відповідно, приблизно стільки ж було тварині. На п'яти променевих кістках верхні епіфізи були прирослі, отже, вік усіх тварин був більший за 15—18 місяців, а на одній він перебував на етапі приростання. Ліктьовий горб, який приростає в 3,5 роки, прирослий тільки в двох фрагментах кісток, які належали одній особині. Інші два фрагменти, які також належали одній особині, були на стадії приростання ліктьових горбів. Ще в одній кістці ліктьовий горб не був прирослим.

Визначити вік за стиранням різців нижньої щелепи вдалося тільки для двох особин, обох імовірних самців. Їхній вік був близько 5—8 років. Таким чином дві особини були старші за 5 років, одна особина — на рівні 3-3,5 років, і одна на рівні 15—18 місяців.

За промірами ширини фасетки верхнього кінця променевої кістки й ширини її верхнього кінця встановлено співвідношення цих параметрів: вони варіюють від 0,881 до 0,931. Найменші значення стосувалися тих кісток, у яких на ліктьовій кістці ліктьовий горб був прирослий. Там, де горб був неприрослий взагалі або прирослий частково, значення виявились більшими. Ці значення обернено пропорційно залежать від сили розвитку м'язового рельєфу. Відповідно, у молодших особин, у яких ліктьовий горб не встиг прирости, м'язовий рельєф на кістках був розвинений слабше.

Породні характеристики вдалося встановити лише для однієї І фаланги. За співвідношенням максимальної довжини до ширини діафіза встановлено, що, за класифікацією Топачевського (Топачевський 1956, с. 68-69), кінь належав до середньоногих. На цій фаланзі сильно розвинений м'язовий рельєф, що вказує на активне прижиттєве використання коня для важкої роботи.

Оскільки всі кістки виявлено на одному об'єкті, значить, і час їх потрапляння туди був приблизно однаковим. Така знахідка є досить цікавою з огляду на те, що вже на період XI—XII ст. припиняється практика вживання кінського м'яса в їжу. Доказом цього є різке зменшення знахідок кісток коня серед кухонних решток. На таке зменшення при порівнянні давньослов'янських шарів, датованих дру-

гою половиною I тис., із руськими шарами II тис. указує вчений-археозоолог В. Й. Цалкін (Цалкін 1956, с. 147). Таку саму динаміку простежив і археолог П. М. Третяков. Якщо в шарах середини й другої половини I тис. коні були звичним явищем, то вони стають рідкістю в X—XI ст. у Південній Русі і в XII—XIII ст. на півночі (Третяков 1948, с. 58-59). Припинення чи бодай зменшення вживання кінського м'яса в їжу в цей період можна пояснити відразу кількома факторами. На думку П. М. Третякова, на період X—XI ст. припадає трансформаційна зміна ролі коня для давнього населення. У цей час коня починають активно використовувати як тяглову силу й верхову тварину. Учений зауважує, що на землях Північної Русі в цей період відбувається перехід від підсічного до орного землеробства. І якщо у першому випадку не було потреби використовувати коня для обробітки землі, то в другому кінь набуває ролі орної тварини та перестає бути м'ясною твариною (Третяков 1948, с. 58). Проте, як зазначає В. Й. Довженок, для лісостепової смуги Східної Європи орне землеробство було притаманне вже в першій половині I тис. (Довженок 1961, с. 29), яке в другій половині I тис. поширюється й на лісові райони розселення слов'ян (Довженок 1961, с. 60, 83). Для Південної Русі П. М. Третяков припускає, що раніше тут як тяглову силу використовували волів, яких згодом замінив кінь (Третяков 1948, с. 59). Про використання волів як тягової сили в орному землеробстві в періоди ранніх слов'ян для київської культури регіону Нижнього й Середнього Подесення говорив також Р. В. Терпиловський (Терпиловский 1984, с. 63). Про орне землеробство та застосування крупної рогатої худоби як тягової сили для пеньківської культури в середині — другій половині I тис. писав О. П. Журавльов (Журавльов 2017, с. 310).

Крім того, на цей період припадає впровадження на Русі християнства. А за розпорядженням Папи Григорія III 732 р. заборонялося вживання в їжу кінського м'яса, що пояснювалося асоціацією з дохристиянськими віруваннями давніх германців (Adamson 2004; Sealing 2008, р. 2). Оскільки на момент прийняття християнства ще не було розколу на Східну й Західну Церкви, цілком імовірно, що вказана норма поширилася і на Русь (проте навіть і після 1054 р. Київська Русь продовжувала підтримувати зв'язок із Римом, дотримуючись нейтралітету в церковних конфліктах).

Підтвердження припинення практики вживання конини можна знайти в літописах. Якщо літописи за X ст. згадують факт уживання конини, описуючи київського князя Святослава, то датовані XI—XII ст. уже говорять тільки про непередбачувані обставини, такі як голод під час облоги міст (Воронин 1948, с. 265-266; Цалкин 1956, с. 145). Нагадування церковної влади про заборону вживання м'яса «нечистих» тварин спостерігалося і в значно пізніший час на північніших від Києва територіях. Зокрема, в Новгороді в XIV ст. на сповіді могли ставити запитання: «Не ядал ли векшину или бобровину или конину в погани?»), про що неодноразово згадують літописи (Аристов 1866, с. 76; Цалкин 1956, с. 134). Хоча на думку В. Й. Цалкіна, сформовану на основі досліджень кісткових решток із низки пам'яток Русі, населення часто обходило релігійні заборони з різних причин, серед яких і могли бути непередбачувані обставини.

Висновки

На основі наведених вище даних можна зробити висновок, що коні, кістки яких виявлено в льоху, були забиті й поділені на фрагменти за несприятливих для жителів Києва обставин. Це могло статися внаслідок тривалої облоги міста й браку харчів. На період XI—XII ст., якими датується цей льох, припадає досить багато подій, які могли спричинити такі облоги. Наприклад, у 1015—1019 рр. точилася боротьба між Ярославом Мудрим і Святополком, під час якої в 1018 р. на Київ прийшло військо польського короля Болеслава I на допомогу Святополкові. Також згодом, після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. починається період міжусобних воєн між його синами (Грушевський 1992). Крім того, облога міста могла бути й наслідком зовнішньої загрози від кочовиків — печенігів, а пізніше половців (Грушевський 1992, с. 8-16, 18-70, 47-73).

Аристов, Н. Я. 1866. *Промышленность древней Руси*. Санкт-Петербург: Тип. Королева и К^о.

Воронин, Н. Н. 1948. Пища и утварь. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Т. 1. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 263-279.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан.

Грушевський, М. с. 1992. *Історія України-Руси*, 2. Київ: Наукова думка.

Довженко, В. Й. 1961. *Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.* Київ: Видавництво АН УРСР.

Журавльов, О. П. 2017. *Фауна України. Археозоологічні дослідження*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Ієвлев, М. М., Козловський, А. О. 2011. Льох стародавнього Києва кінця X — першої половини XIII ст. *Археологія*, 4, с. 107-118.

Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2008. Дослідження у Києві по провулку Десятинно-

му, 3 А/Б, 5Д. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007*. Київ: ІА НАН України, с. 143-145.

Терпиловский, Р. В. 1984. *Ранние славяне Подесенья III—V вв.* Киев: Наукова думка.

Топачевський, В. О. 1956. Фауна Ольвії. *Збірник праць зоологічного музею*, 27, с. 61-130.

Третьяков, П. Н. 1948. Сельское хозяйство и промыслы. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Т. 1. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 47-77.

Цалкин, В. И. 1956. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси. *Материалы и исследования по археологии*, 51. Москва: Издательство АН СССР.

Adamson, M. W. 2004. *Food in Medieval Times*. Westport (Connecticut), London: Greenwood Press.

Lasota-Moskalewska, A. 2008. *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Sealing, K. 2008. They Eat Horses Don't They? SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1269513>.

Надійшла 20.10.2022

Mykhailo V. Kublii

PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Bioarchaeology Department, ORCID: 0000-0002-9824-3144, myhajlo.kublij@gmail.com

ANALYSIS OF HORSE BONES FROM A CELLAR OF THE 11TH—12TH CENTURIES NEAR THE WESTERN PALACE IN KYIV

During archaeological excavations in the Upper Town in Kyiv in 2008, a cellar was discovered next to the Western Palace. Among other materials, there were animal bones, the absolute majority of which were horses' bones. Based on the bones, it was calculated that the minimum number of individual horses was four. These bones belonged to kitchen remains, as they were fragmented and showed a large number of cutting marks on almost all anatomical parts of the horses. However, they were larger than those that are usually thrown away after cooking. Perhaps, in this case, we are dealing with horse carcasses that were stored as supplies after initial butchering, but never used. The presence of bones from non-meat parts of the body, such as the phalanges, indicates that the animals were slaughtered in the same place. According to the nature of the cut marks, they were probably made with an ax and a knife.

Two of the horses were likely males. The sex of the other two could not be determined. Two individuals were five years old, one was 3—3.5 years old, and one was 15—18 months old.

Breed characteristics were established only for one individual. The female belonged to medium-legged horses. In addition, the horse performed heavy physical work during life, which is indicated well-developed muscle attachments on the bones.

It should be noted that by the 11th and 12th centuries, the practice of eating horse meat had stopped. There are several reasons for this. One of them is changing the role of the horse. At this time, the horse began to be actively used as a draft animal, particularly when cultivating the land, and as a riding animal. Another reason is the spread of Christianity, which prohibited eating horse meat, because it was associated with pre-Christian cults. This is evidenced by several references in the Chronicle. However, under unforeseen circumstances, such as famine during the siege of the city, the practice of eating horse meat could have been returned. It is likely that the horses, the bones of which were found in the cellar, were slaughtered and divided into fragments precisely under unfavourable circumstances for the residents of Kyiv.

Key words: Medieval Kyiv, archaeozoology, cellar, horses, kitchen scraps, cut marks.

References

- Aristov, N. Ya. 1866. *Promyshlennost drevnei Rusi*. Sankt-Peterburg: Typ. Koroleva i K^o.
- Voronin, N. N. 1948. Pishcha i utvar. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. Y. (eds.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. T. 1. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 263-279.
- Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P. 2021. *Litopysni sloviany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy myslyvstvo*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. Kharkiv: Maidan.
- Hrushevskiy, M. S. 1992. *Istoriia Ukrainy-Rusy*, 2. Kyiv: Naukova dumka.
- Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo drevnoi Rusi do seredyny XIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
- Zhuravlov, O. P. 2017. *Fauna Ukrainy. Arkheozoolohichni doslidzhennia*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Iievlev, M. M., Kozlovskiy, A. O. 2011. Cellars of Ancient Kyiv from the end of the 10th c. to the first half of the 13th c. *Arheologia*, 4, p. 107-118.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2008. Doslidzhennia u Kyievi po provulku Desiatynnomu, 3 A/B, 5D. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arheologichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 143-145.
- Terpylovskii, R. V. 1984. *Rannie slaviane Podesenia III—V vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Topachevskiy, V. O. 1956. Fauna Olvii. *Zbirnyk prats zoolohichnoho muzeiu*, 27, p. 61-130.
- Tretiakov, P. N. 1948. Selskoe khoziaistvo y promysly. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. Y. (eds.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. T. 1. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 47-77.
- Tsalkin, V. Y. 1956. Materialy dlia istorii skotovodstva i okhoty v Drevnei Rusi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 51. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR.
- Adamson, M. W. 2004. *Food in Medieval Times*. Westport (Connecticut), London: Greenwood Press.
- Lasota-Moskalewska, A. 2008. *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sealing, K. 2008. They Eat Horses Don't They? *SSRN*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1269513>.

© А. А. КОРЖ* 2023

МІСЦЯ ДАВНІХ ПЕРЕПРАВ НА СУЛІ

На основі краєзнавчих матеріалів і карт середини XIX—XX ст. проаналізовано місця існування бродів, які функціонували в ранньому залізному віці. Простежено закономірності розташування пам'яток скіфського часу та переправ через Сулу.

Ключові слова: Посулля, брід, переправа, ранній залізний вік, городища, кургани.

Давні комунікації — перспективний дослідницький напрям в археології. Без сумніву, це питання важливе для всіх без винятку періодів розвитку людства, однак найбільш актуальною тема шляхів сполучення є, мабуть, для епохи раннього заліза та середньовіччя.

Територія України вкрита доволі густою річковою мережею; особлива розгалуженість спостерігається в Лісостеповій зоні та на Поліссі. Здавна річки були не тільки джерелом води і певних видів продуктів харчування, а й виступали неабияким бар'єром. Малі річки здебільшого не являли собою значної перешкоди, проте більшість «артерій» другого порядку створювали перепону, яку було неможливо обійти через їхню протяжність на сотні кілометрів. Для форсування таких перешкод обиралися зручні ділянки із найвужчим руслом або найменшою глибиною і «твердими» берегами. Таких місцин у Лісостеповій зоні було не дуже багато. Зазвичай їх використовували як броди та переправи впродовж значного проміжку часу, який обраховувався століттями, а то й тисячоліттями.

Проблему давніх комунікацій епохи раннього заліза неодноразово висвітлював у своїх працях Ю. В. Болтрик (Болтрик 1990). Проте здебільшого увага дослідника була прикута до степової зони (Болтрик, Каряка 2021) і меншою мірою до Правобережжя (Болтрик 2000). Аналізуючи шляхи сполучення степового регіону, автор порушував питання розташування бродів і переправ через річкову мережу. Частково проблему давніх шляхів Лісостепового Лівобереж-

жя розглянуто в статті про Басівське городище (Болтрик, Фіалко 1995). Проблематику шляхів і бродів Правобережжя досліджував також О. В. Каряка (Каряка 2021).

Спробу реконструкції давніх комунікацій методами просторового аналізу на основі городищ скіфського часу Західного Сейму здійснив О. О. Білинський (Білинський 2020). Також у співавторстві з О. В. Шелеханом проведено дослідження, у якому на основі випадкових знахідок клинкової зброї, а саме мечів і кинджалів, розглянуто сухопутні комунікації Лівобережного Лісостепу за доби раннього заліза (Білинський, Шелехань 2014).

Закономірності розміщення поселенських пам'яток і воєнно-торговельних шляхів Лівобережного Лісостепу у скіфський час вивчала С. С. Бессонова (Бессонова 2000). Крім цього, авторка разом із В. І. Полтавцем у кількох публікаціях проаналізувала шляхи сполучення скіфського часу в басейні річки Тясмин на Правобережжі (Бессонова, Полтавець 2015; Полтавець, Бессонова 2015).

Питання шляхів скіфського часу Лівобережжя підсумував і повно висвітлив у своїй докторській дисертації Д. С. Гречко. Проте розміщення переправ і бродів автор окремо не розглядав, а лише згадав про них у контексті проблематики давніх комунікацій (Гречко 2021а, с. 98-102).

Шляхи сполучення Лівобережного Лісостепу інших історичних епох неодноразово були висвітлені в публікаціях різних авторів (Моця, Халиков 1994; Отрощенко 1995). Серед них відзначимо працю В. Б. Звагельського (Звагельський 2010), який у контексті досліджень «Слова про похід Ігорів» проводить аналіз історичної географії Лівобережної України доби Середньовіччя, при цьому ареал вивчення охоплює також і верхів'я Сули.

Як бачимо, давні сухопутні шляхи час від часу стають об'єктом вивчення археологів, які висвітлюють регіони Лісостепу і Степу. Однак проблематиці переправ і бродів через річки Лівобережжя загалом та річки Сула зокрема не приділено достатньої уваги.

* КОРЖ Антон Анатолійович — аспірант відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-6937-6725, skifc14@gmail.com

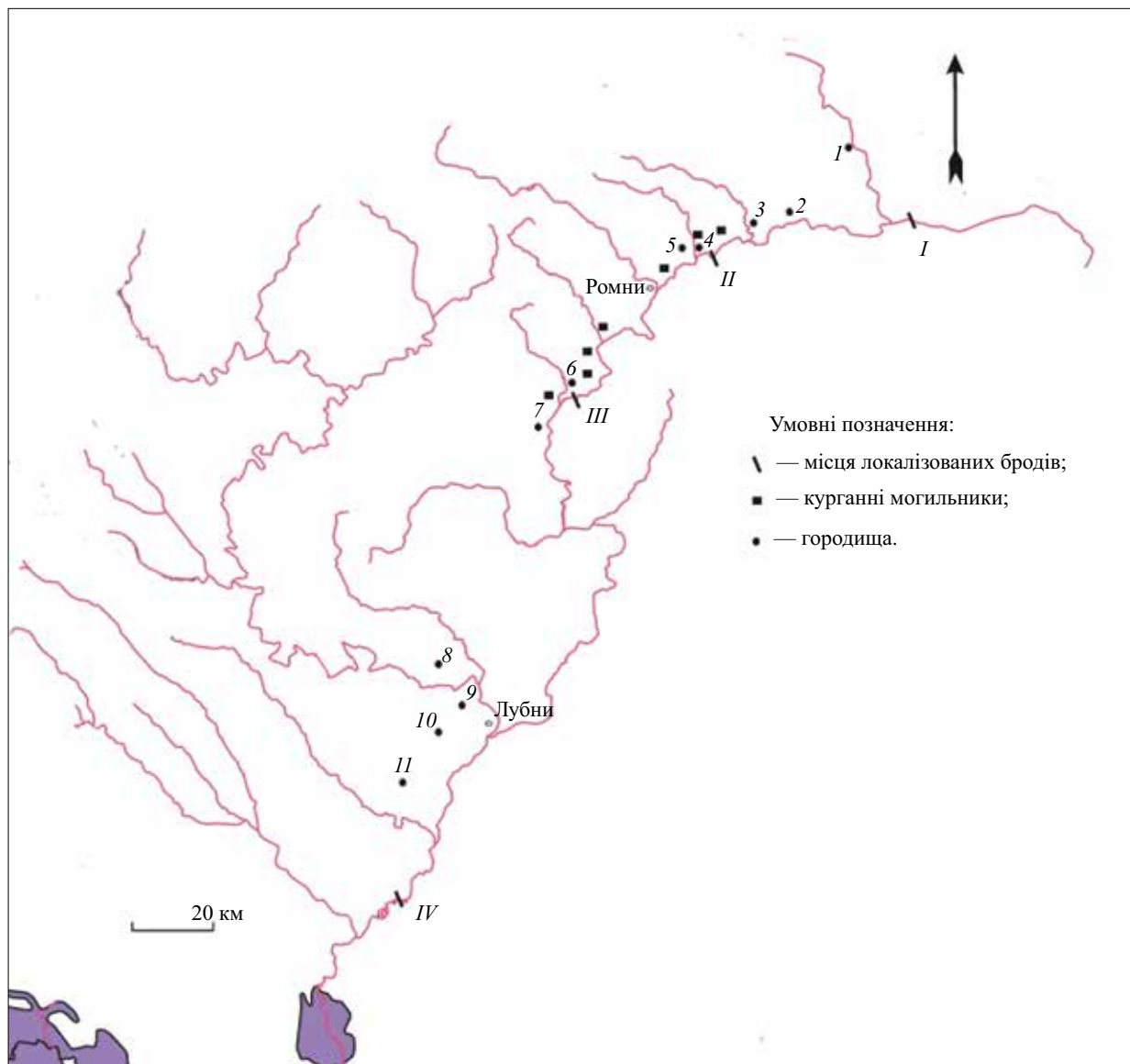

Рис. 1. Пам'ятки скіфського часу Посулля: 1 — городище Великі Будки, 2 — Засулля; 3 — Костянтинів; 4 — Великі Будки (Січ); 5 — Басівське; 6 — Глинське; 7 — Свиридівське; 8 — Сухоносівське; 9 — Хитці; 10 — Клепачі; 11 — Малий В'язівок. Броди: I — Піщаний брід; II — Басівський; III — Глинський; IV — «перевоз Горошинський»

Fig. 1. Monuments of the Scythian period of the Sula River region: 1 — Velyki Budky hillfort, 2 — Zasullia; 3 — Kostiantyniv; 4 — Velyki Budky (Sich); 5 — Basivka; 6 — Hlynsk; 7 — Svyrydivka; 8 — Sukhonosivka; 9 — Khyttsi; 10 — Klepachi; 11 — Malyi Viazivok. Fords: I — Pishchanyi ford; II — Basivka; III — Hlynske; IV — “Horoshynskiy portage”

Метою цієї роботи є спроба аналізу найбільш зручних місць, що їх могли б використовувати як переправи чи броди через р. Сула, що є важливим елементом комунікацій в епоху раннього залізного віку. У роботі застосовано такі дослідницькі підходи: 1) пошук бродів та місць переправ за пізнішими історичними подіями в регіоні; 2) нанесення на карти відомих пам'яток скіфського часу Посулля; 3) аналіз і кореляція отриманих за допомогою перших двох підходів результатів.

Сула — річка другого порядку, ліва притока Дніпра; належить до Лівобережно-Дніпровської гідрологічної області. Загальна протяж-

ність 363 км. Має свій витік біля однойменного села Сумського р-ну, гирло біля с. Дем'янівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Похил річки становить 0,2 м/км; площа водозабору — 19 600 км² (Вишенський, Косовець 2003 с. 42). Основні притоки: праві — Терн, Бишкінь, Хмелівка, Ромен, Рашівка, Лохвиця, Сулиця, Удай, Сліпород, Оржиця; ліві — Вільшанка, Бобрик, Артополот, Бодаква. Середня густота річкової мережі становить приблизно 0,3 км/км², тоді як один із найменших показників густоти річкової мережі басейну Дніпра спостерігається у 100-кілометровій смузі між гирлами річок Десна та Сула, подібна ж лише у степовій зоні на

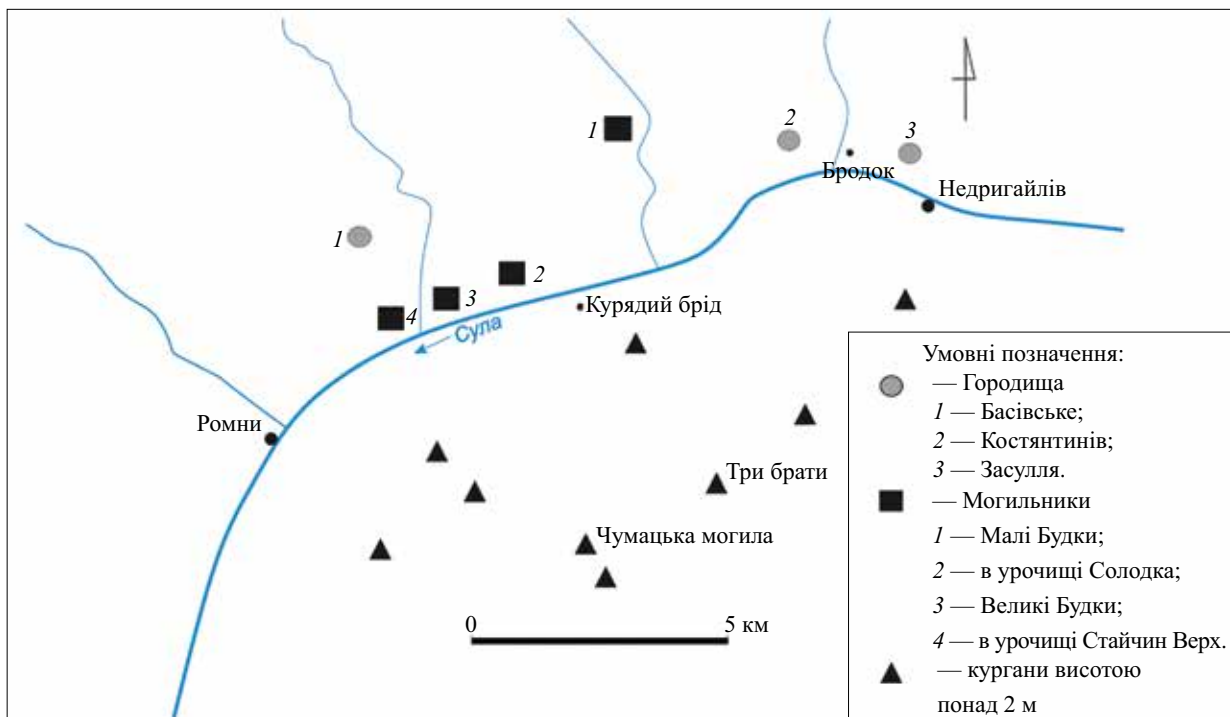

Рис. 2. Пам'ятки скіфського часу біля Басівського броду
Fig. 2. Monuments of the Scythian period near Basivka ford

водозабір річок Самари й Вовчої. Показник густоти у вказаних місцях становить близько 0,2 км/км² (Зуб, Карпова 2004 с. 29). Як бачимо, Сула за основними показниками є типовою річкою Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Доба раннього заліза на території Посулля відома перш за все за курганами воїнської еліти. Найбільші насипи наявні в могильниках, розташованих в урочищах Стайчин Верх, Солodka, Шумейків, а також біля с. Великі Будки. Загалом можна говорити про компактне розташування на 10-кілометровому відрізку вгору по течії від міста Ромни (між сучасними селами Плавинище та Малі Будки) курганних могильників на високому, корінному правому березі р. Сула. Сказати, якою була кількість насипів на згаданих некрополях, важко, але відомо, що йдеться про кілька сотень.

Нижче за течією від м. Ромни відомі некрополі скіфського часу біля сіл Чеберяки, Глинськ, Ярмолинці, Сурмачівка, Попівка (один із найбільших курганних могильників всього Посулля). Ще одне значне скупчення курганних некрополів виділяють біля сіл Хитці й Тишки (Лубенський р-н), у місці впадіння р. Удай у Сулу.

Загалом, описуючи кургани Посулля, В. А. Іллінська відзначала, що посульські курганні не-

крополі можуть розглядатися як могильники родоплемінної знаті (Ильинская 1968, с. 4).

Щодо поселенських пам'яток скіфського часу досліджуваного регіону, то дослідники виокремлюють дві їх групи: Роменську (північну) та Лубенську (південну) (рис. 1). (Ильинская 1968, с. 5; Бессонова 2000, с. 123; Гречко 2021б с. 106). До першої належать городища, розташовані вгору за течією від Ромнів, а саме Басівське, та городища біля сіл Костянтинів, Засуля (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 200-205) і Великі Будки (Вільшанської ОТГ), яке, безумовно, є східним кордоном поселенських структур скіфського часу Посулля. Функції укріплення Великі Будки (Січ) було розглянуто в іншій праці, де вказане укріплення разом із Басівським городищем об'єднано в один оборонний вузол (Корж 2021б).

Нижче за течією розташовуються городища скіфського часу біля сіл Свиридівка й Глинськ. Останнім часом до укріплень раннього залізного віку відносять пам'ятку біля с. Коржі, яка закривала південні підступи до Басівського городища (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 200-201; Гречко 2021б, с. 106). Проте, на мою думку, без масштабних польових досліджень пам'ятки робити такі висновки зарано. Розвідки автора 2021 р. підтвердили наявність культурних решток скіфського часу, проте вони геть

нечисленні та поодинокі. Товщина культурного шару на пам'ятці лише 0,4 м, і майже на всю товщу заорюється.

Лубенська (південна) група старожитностей скіфського часу доволі мало вивчена. Поселенські пам'ятки здебільшого розташовані в межиріччі Удаю та Сули. Нині відомі городища біля сіл Сухоносівка, Хитці, Клепачі та найпівденніше укріплення доби раннього заліза — Малий В'язівок (Ильинская 1968, с. 7; Бессонова 2000, с. 123; Гейко 2008; Гречко 2021b, с. 106).

Уздовж Сули від м. Лохвиця до гирла Удаю не відомі укріплення скіфського часу. В. А. Іллінська поєднує це явище з відсутністю лісових масивів на цій ділянці (Ильинская 1968, с. 7), однак таке твердження потребує більш ретельної перевірки.

Як бачимо, курганні некрополі й городища раннього залізного віку розташовані лише на правому, високому березі. Причиною цього явища є природно сформований рельєф, який неабияк надається для захисту, а саме порізаність ярами й балками, що є типовим лісостеповим ландшафтом. Розвідки 2019 р. у межиріччі Сули й Хоролу показали, що рельєф цієї місцевості рівнинний, степовий із невеликим відсотком байрачних лісів (Каравайко, Осадчий 2020, с. 264; Корж 2020, с. 265). Красномовно про ландшафт свідчать і окремі місцеві топоніми, зокрема Коцупієвий Степ та Веселий Степ. Поселенських пам'яток скіфського часу й великих курганних могильників тут не було виявлено. Найбільші некрополі нараховували не більше 3—5 насипів. Указана територія має ширину в різних місцях від 25 до 30 км. У давнину цю рівнину могли використовувати як пасовиська.

Як бачимо, для сухопутних комунікацій раннього залізного віку і для випасу худоби на рівнинній території р. Сула, без сумніву, виступала бар'єром. Його можна було подолати лише в найбільш зручних місцях, які визначалися такими показниками: глибина й ширина русла, твердість берегової лінії і швидкість течії. Ті ділянки, де річка мала оптимальні умови для зручного переходу, давнє населення використовувало як переправи й броди.

Для пошуку вказаних елементів комунікації скіфського часу вивчено картографічні матеріали, зокрема військово-топографічні карти Ф. Ф. Шуберта середини XIX ст. і карти Генерального штабу, розроблені в 70—80-х роках XX ст. Також неабияку допомогу у вирішенні питання локалізації переправ і бродів ранньо-

го залізного віку надає аналіз пізніших історичних подій і краєзнавчих матеріалів.

Басівський брід

Аналізуючи розташування Північної (Роменської) групи пам'яток скіфського часу, що розміщена вгору за течією над містом Ромни, можна спостерігати неабияке їх тут скупчення, до якого входить Басівське городище та курганні могильники, що тягнуться ланцюжком задовжки приблизно 10 км від с. Плавинище до с. Воцилиха, а також із городищ біля сіл Костянтинів і Засулля та курганного могильника біля с. Малі Будки (рис. 2).

С. С. Бессонова припускала наявність броду навпроти скупчення елітних курганів у верхньому Посуллі (Бессонова 2000 с. 123). Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко у праці про Басівське городище не виключали наявності переправи саме біля с. Вовківці (Болтрик, Фіалко, 1995 с. 41). У статті, присвяченій інтерпретації захисних споруд біля с. Великі Будки, висловлено припущення про те, що однією з функцій цього укріплення є контроль за бродом через р. Сулу (Корж 2021, с. 73). Вище означені твердження можуть бути підкріплені фактами випадкових знахідок клинкової зброї неподалік від місця впадіння р. Хмелівки в р. Сулу (Билинський, Шелехань 2014, с. 175, 178-179).

Аналіз військово-топографічної карти Російської імперії середини XIX ст., а саме аркуша XXII, ряду 2, показав, що на лівому березі р. Сули біля сучасного с. Вовківці був розташований населений пункт (хутір), назва якого красномовно свідчить про річку в цьому місці — Курячий брод. На картах середини 80-х рр. XX ст. хутір мав назву Жовтневе (сьогодні зняте з обліку) (рис. 3).

На правому ж березі річки, майже навпроти було розміщено хутір Шумейків та позначено курган із назвою «Могыла Рытая». Загалом некрополь, відомий під назвою «курганне поле біля с. Вовківці», нараховує 104 насипи. Найбільші з них розкопані, а саме Шумейків курган та Коротушина могила (висота після розкопок кінця XIX ст. становить 10—11 м) (Ильинская 1968, с. 10).

За 12 км вгору по течії, між селами Костянтинів і Засулля в місці впадіння р. Бишкін у Сулу розташований населений пункт із назвою Бродок. У с. Костянтинів і у с. Засулля розташовані багаточисельні городища, на яких зафіксовано матеріали скіфського часу (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 201, с. 205-206).

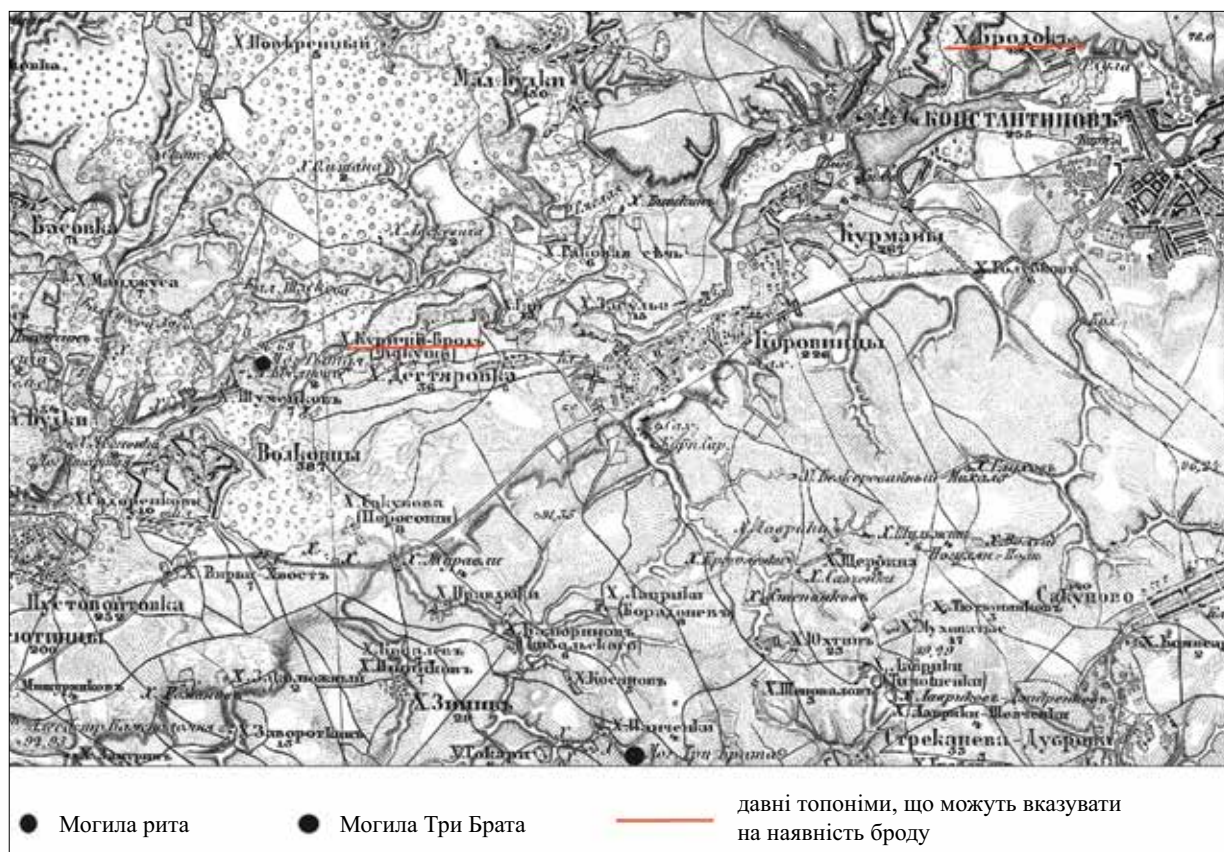

Рис. 3. Фрагмент військово-топографічної карти другої половини XIX ст. (аркуш 12, ряд XXI)

Fig. 3. Fragment of the military topographic map of the second half of the 19th century (sheet 12, row XXI)

На першому наявність культурного шару епохи раннього заліза була підтверджена розвідками автора в 2021 р. Відстань від с. Бродок до вище названих населених пунктів становить не більше 2 км.

Певним маркером згаданих бродів на лівому березі Сули можуть бути кургани Чумацька могила біля с. Погожа Криниця, висота насипу близько 3 м, та біля с. Шкроботи, який на карті середини XIX ст. має назву «Могила Три Брата». Висота становить близько 4 м. Відстань між ними по рівнині становить близько 5 км, а до некрополів в урочищах Стайчин Верх і Солodka всього 10 км.

Цікаво, що з курганів на лівому березі Сули у верхній частині течії розкопаний лише один, який розташований біля с. Коровинці. Він знаходиться менше ніж за 5 км від курганного поля біля с. Вовківці. Хоч могила була пограбована, проте знайдені речі (електрова шийна гривня та залишки бойового обладунку) свідчать про високий статус небіжчика (Ильинская 1968, с. 54)

Отже, ми бачимо, що у Верхньому Посуллі, а саме на правому березі річки, скупчення і по-

селенських пам'яток, і некрополів скіфського часу є не випадковим. Саме тут були розташовані найбільш зручні переправи через р. Сулу, що дозволяли потрапити з широкої рівнинної території на більш захищений правий берег.

Проте відокремленням тоді здається городище біля с. Великі Будки, розташоване на правому березі р. Терн (Вільшанської ОТГ), яке на сьогодні є найсхіднішою поселенською пам'яткою скіфського часу Посулля. З літописних джерел у цьому місці відома переправа під назвою Піщаний брід. Найбільш інформативна згадка належить до середини XVII ст. і наведена в праці В. Б. Звагельського: «...А Пешаной брод по реке Суле от Недрыгайлова — верст с 30, а от Бобрика и от Каменова верст с 40» (Звагельський 2010, с. 59). Дослідник локалізує цей брід у верхів'ях Сули в районі сучасних сіл Зеленківка та Камішанка (Звагельський 2010, с. 61). Тому, ймовірно, однією з функцій укріплення біля с. Великі Будки був контроль за переправою, розташованою на зручному рівнинному шляху, який у Середньовіччі поєднував Путивль і Гадяч (Звагельський 2010, с. 60), а в епоху раннього заліза пам'ятки басейну р. Псел та р. Сейм.

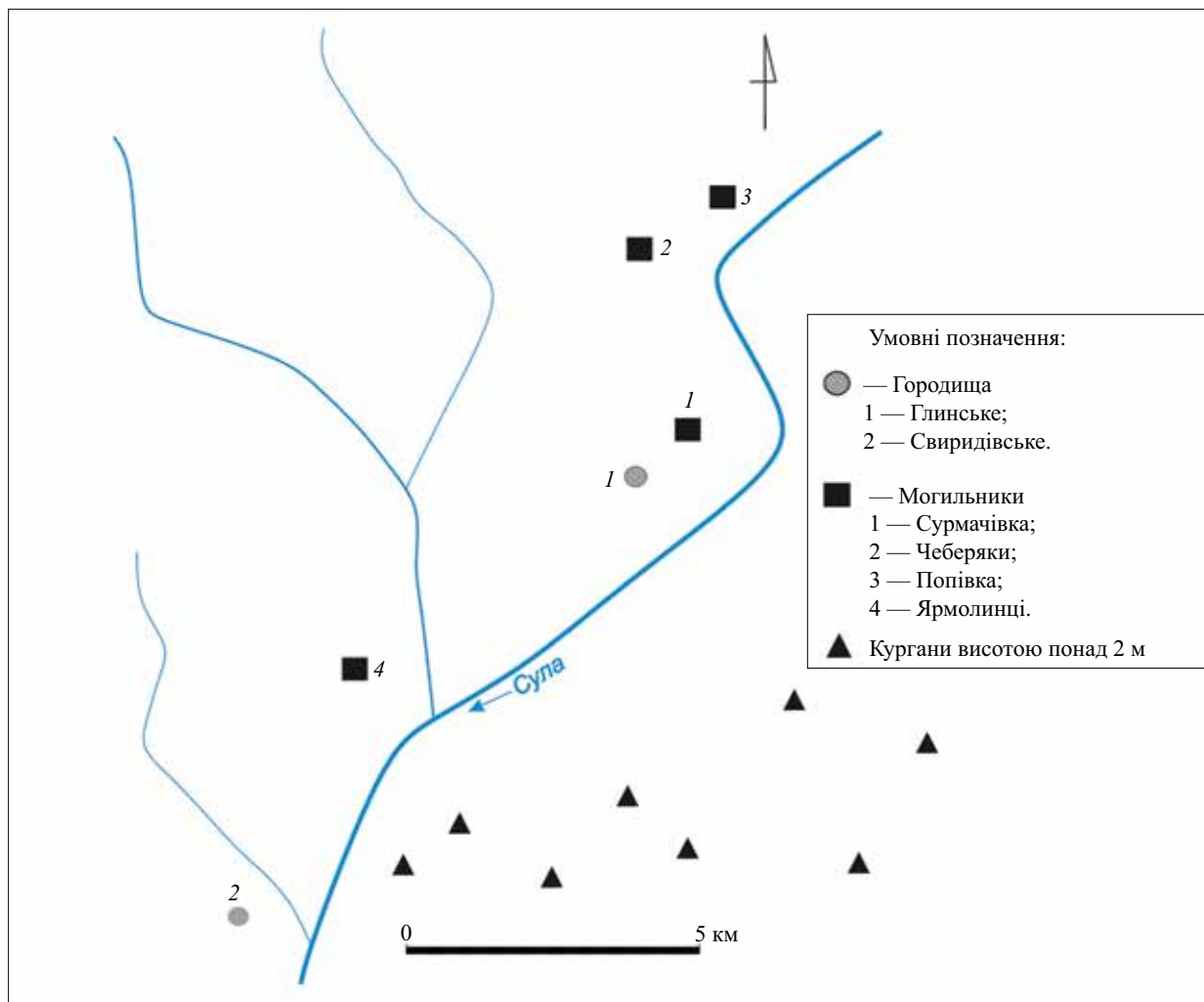

Рис. 4. Пам'ятки скіфського часу біля Глинського броду

Fig. 4. Monuments of the Scythian time near Hlynsk ford

Глинський брід

Нижче за течією від міста Ромни компактне розташування городищ та курганних могилок скіфського часу спостерігається біля с. Глинськ. Тут відомі укріплення поселення біля с. Глинськ (Гейко 2000) та с. Свиридівка (Білозор, Гейко 2002; Гейко 1997). Некрополі розміщено біля сіл Глинськ, Попівка, Сурмачівка, Чеберяки, Ярмолинці (рис. 4). Відстань від вказаного скупчення до вище описаної синхронної групи пам'яток біля сіл Басівка, Плавинище, Пустовійтівка, Вовківці становить приблизно 40 км. Сполучення між Басівським і Глинським городищем є практично неможливим по правому берегу. Щоб потрапити з пункту «А» в пункт «Б» потрібно було здолати мінімум три річки (праві притоки Сули): Ромен, Рашівку і Олаву, не кажучи вже про велику кількість незручних ярів. Намагання обійти всі перешкоди збільшить відстань у кілька разів, тому найімовірні-

шим є шлях саме лівим рівнинним берегом, однак і тут потрібно здолати водний бар'єр.

Скупчення поселенських пам'яток і некрополів є поштовхом для пошуку зручного місця подолання перешкоди у вигляді р. Сули саме у вказаному місці. Знову в пригоді стала військово-топографічна карта Російської імперії середини XIX ст. Уважно розглядаючи аркуш 11, ряд XXII, а саме ділянку між містечком Глинськ та с. Свиридівка, бачимо підказку: північніше від с. Гудими, неподалік від впадіння р. Локня в Сулу був розміщений важливий елемент давньої інфраструктури — паром. Зазвичай переправи такого типу облаштовувалися в найбільш зручних місцях із твердими берегами. Тут же ми знаходимо й позначку броду, яка ще раз підтверджує правильність пошуку (рис. 5). Цікаво, що брід і паром в одному місці трапляються нечасто.

Маркером броду на лівому березі може слугувати помітне скупчення курганів, що розмі-

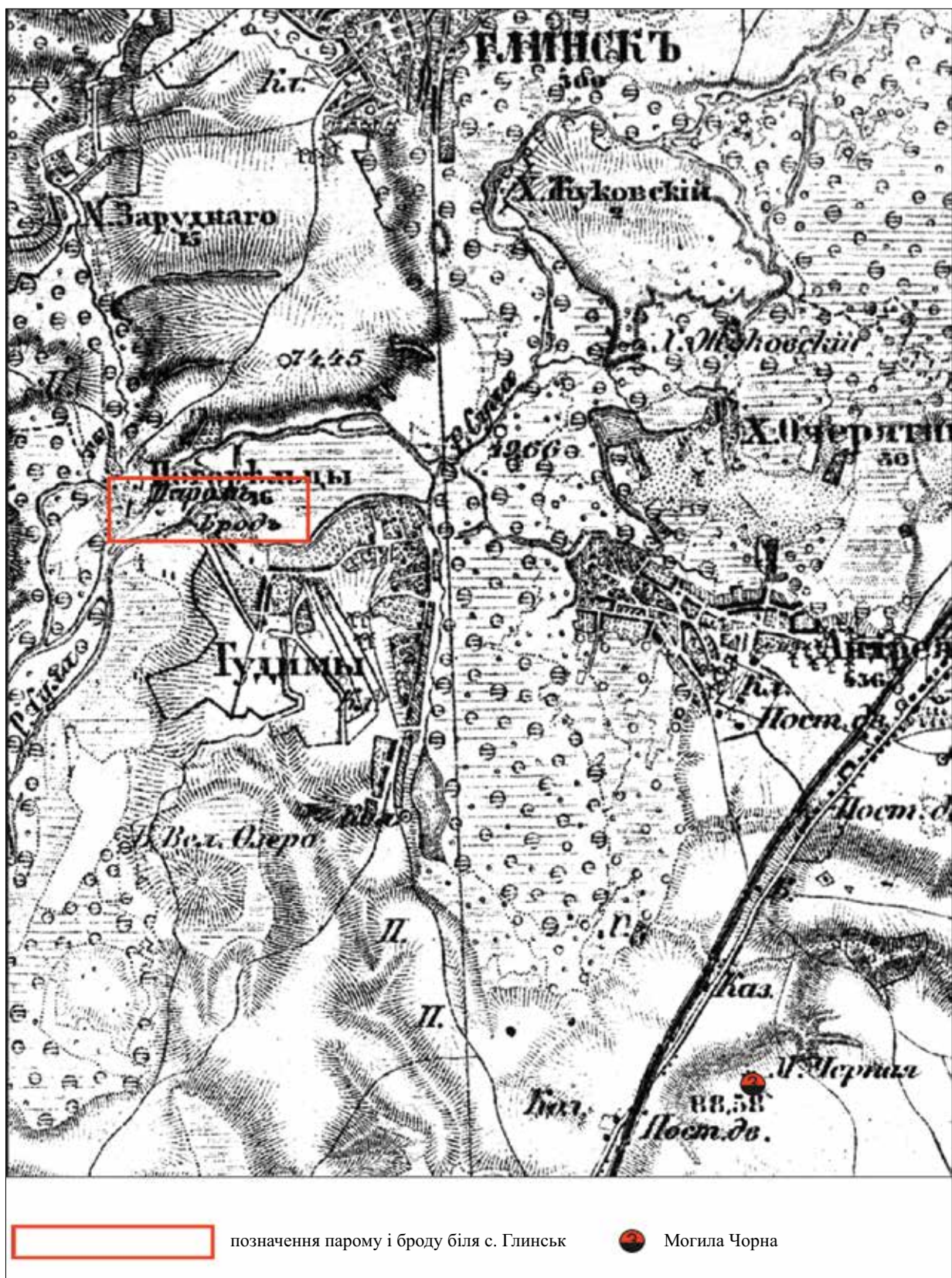

Рис. 5. Фрагмент військово-топографічної карти другої половини XIX ст. (аркуш 11, ряд XXI)

Fig. 5. Fragment of the military topographical map of the second half of the 19th century (sheet 11, row XXI)

Аналіз розміщення неукріплених поселень скіфського часу середньої і нижньої течії Сули не дав нам жодного результату (Луговий, Верещака 2006). Компактних скупчень, які б могли маркувати переправу, ні на лівому, ні на правому березі виявлено не було.

Зауважимо, що в районі м. Лубни та нижче за течією, аж до впадіння в Дніпро Сула здебільшого має заболочені береги, що робить її незручною для подолання. Лише невеликі ділянки можна розглядати з позиції зручності для облаштування переправи. Уважний перегляд військово-топографічної карти середини XIX ст. (ряд XXIV, аркуш 11) дає лише одну підказку: біля хутора Нестеренкова (нижче містечка Оржиця) тут позначено паромну переправу (рис. 6). Цікаво, що вона працює і сьогодні та позначена на Google Earth (с. Тарасівка Лубенського р-ну Полтавської обл.).

Аналіз пізніших історичних подій, які відбувалися в регіоні, може дати відповідь на питання локалізації найбільш зручних місць для переправи в епоху раннього заліза. Для захисту південних кордонів своєї держави від нападу кочовиків Володимир Святославович збудував низку укріплень на правому березі Сули — т. зв. Посульську оборонну лінію. Шляхи, якими рухались кочовики, пролягали степовою смугою корінного лівого берега Дніпра шириною 60—75 км. Річковий бар'єр у вигляді Сули був останньою перешкодою на підступах до Переяслава (Моргунов 2014, с. 139-140). Відстань від с. Тарасівка до Переяслава становить менше 100 км. Тобто бачимо, що рівнинна степова місцевість пониззя Сули була коридором для нападу кочовиків на Переяславські землі та Київ зокрема.

Відомі ще зі шкільних підручників події розгорталися на території Полтавщини в кінці XVI ст. Неподалік від м. Лубни в урочищі Солониця відбувся фінальний бій козаків на чолі із Северином Наливайком, з одного боку, та польським військом, яке очолював Станіслав Жолкевський, — з іншого (Грушевський 1995, с. 226-228). У контексті питань переправ і бродів нас цікавить, як війська обох сторін дісталися урочища Солониця на лівому березі Сули.

Відомо, що козаки, відступаючи, переправилися через Дніпро в районі Переяслава, а далі «... вирішено було пуститися в степ у Лубнах перейти через Сулу, знищити за собою переправу...».¹ У місті тоді був розташований довгий міст «...з

огляду на прилеглі до ріки болота...». Щодо переправи польського війська, то відомо, що невелика частина пішла правим берегом до Лубен, тоді як інші переправилися через річку «... за 5 миль від Лубен вниз є на Сулі ще інша переправа в Горошині, де зазвичай переправляються татари, йдучи на Україну...» (Николайчик 1884, с. 559-560). Автор наведених вище рядків дещо помиляється, називаючи відстань у 5 миль від Горошина до Лубен. Сучасне містечко Горошин розташоване на лівому березі Сули за 40 км від місця фінальної битви.

Локалізації давньоруського Горошина Ю. Ю. Моргунов присвятив окрему працю. Він наводить переконливі аргументи щодо неможливості існування укріплення на лівому березі Сули, яке на той час контролювали половці. Дослідник ототожнює літописний Горошин із безіменним городищем у с. Тарасівка (правий берег Сули), на якому виявлено виразні матеріали X—XI ст. та кінця XII — поч. XIII ст. Один із аргументів на користь розміщення саме в Тарасівці літописного укріплення є найбільш актуальним для згаданого дослідження. Автор зазначає, що у XVIII ст. біля Тарасівки розміщувався «старовинний перевіз Горошинський» — відгалудження Муравського шляху до всім відомого Зарубського броду (Моргунов 2014).

Навколо чи на близькій відстані від найпівденнішого броду через Сулу укріплені поселення скіфського часу невідомі. Це можна пояснити кількома взаємопов'язаними факторами. Територія обох берегів Сули від місця впадіння правої притоки Сули — Оржиці в дельту здебільшого рівнинна, тому, напевно, фактор рельєфу є визначальним у відсутності городищ скіфського часу біля цього броду. Адже контроль за переправою через останній значний бар'єр на підступах до зарубського броду потребував неабияких укріплень, які в цій місцевості просто неможливо було збудувати. Відсутність природних даних для захисту підтверджує це припущення.

Поховальні пам'ятки в районі с. Тарасівка представлені цілою низкою курганів. Звичайно, більша їх частина розміщена на правому березі. На картах позначені насипи висотою від 2 м. Зауважимо, що тягнуться вони до вище означеного броду через Дніпро. На лівому березі Сули біля вказаного броду помітне скупчення курганних насипів, що може маркувати зручне місце переправи.

Таким чином, ми розглянули важливі елементи давньої комунікації Лівобережного Лісосте-

¹ Тут і далі переклад з російської.

пу — броди через Сулу. Завдяки аналізу більш пізніх історичних подій, топонімів, а також картографічних матеріалів визначено оптимальні ділянки, що їх могли використовувати як броди у скіфський час. Загалом виявлено та проаналізовано чотири відрізки, а саме: Піщаний брід, Басівський, Глин-

ський та біля с. Тарасівка в пониззі Сули. Також установлено взаємозалежність розташування найбільш зручних місць переправи та археологічних пам'яток (городищ і курганных некрополів) епохи раннього заліза. Така взаємозалежність підтверджена майже в усіх проаналізованих випадках.

Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-132.

Бессонова, С. С., Полтавець, В. І. 2015. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза. *Археологія і давня історія України*, 2(15), с. 21-37.

Білинський, О. О. 2020. Реконструкція давніх комунікацій методами просторового аналізу на прикладі городищ скіфського часу Західного Посем'я. В: Вовкодав, С.М. (упоряд.) *Простір в історичних дослідженнях*. Вип. 1. Переяслав; Кам'янець-Подільський, с. 33-37.

Билинський, О., Шелехань, А. 2014. Случайные находки мечей и кинжалов скифского времени на Днепровском Левобережье. В: Мордвинцева, В. (ред.) *Археологічні та лінгвістичні дослідження. Матеріали Гумбольдт конференції*, Київ, с. 170-185.

Білозор, В. П., Гейко, А. В. 2002. Нові дослідження на Свиридівському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74-77.

Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новейших исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-45.

Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье. *Российская археология*, 1, с. 121-130.

Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. 2021. Сліди стародавніх шляхів степової Таврії. *Археологія і давня історія України*, 3(40), с. 199-213.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников раннего железа. *Древности — 1995*, с. 40-43.

Вишневський, В. І., Косовець, О. О. 2003. *Гідрологічні характеристики річок України*. Київ: Ніка-Центр.

Гейко, А. В. 1997. Свиридівське городище. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1-2, с. 56-58.

Гейко, А. В. 2000. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ. *Археологія*, 3, с. 149-153.

Гейко, А. В. 2008. Археологічні дослідження Сухоносівського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 26-30.

Гречко, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя скіфського часу*. Дисертація д. і. н. ІА НАН України. Київ.

Гречко, Д. С. 2021. Поселенська система Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя другої половини VI — V ст. до н.е. В: С. Скорий, С. Задніков (ред.) *Ранній за-*

лізний вік східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко. Харків; Котельва, с. 100-112.

Гречко, Д. С., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2020. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. В: Корост, І. І. (ред.) *Феномен Більського городища 2020*. Київ; Котельва, с. 199-213.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. Т. 7. Київ: Наукова думка.

Звагельський, В.Б. 2010 *Історична географія лівобережної України доби середньовіччя (в контексті досліджень «Слова о полку Ігоревім»)*. Київ; Суми: Сумський державний університет.

Зуб, Л. М., Карпова, Г. О. 2004 *Малі річки України: характеристика, сучасний стан, шляхи збереження*. Київ.

Ильинская, В. А. 1968. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка.

Каравайко, Д. В., Осадчий, Є. М. 2020. Розвідки у Липоводолинському районі. В: Болтрик, Ю.В. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ, с. 264-267.

Каряка, О. В. 2021. Давні шляхи біля Давидового броду на Інглульці. *Археологія і давня історія України*, 3(40), с. 169-174.

Корж, А. А. 2020. Розвідки на території Недригайлівського району. В: Болтрик, Ю.В. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ, с. 268.

Корж, А. А. 2021. Про можливий варіант інтерпретації укріплення біля с. Великі Будки. *Археологія і давня історія України*, 4(41), с. 68-74.

Луговий, Р. С., Верещака, В. М. 2006. Неукріплені поселення скіфського часу середньої та нижньої течії Сули. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 68-72.

Моргунов, Ю. Ю. 1996. *Древнерусские памятники по речья Сулы*. Курск: Институт археологии РАН.

Моргунов, Ю. Ю. 2014. К локализации летописного города Горошина. *Краткие сообщения института археологии*, 236, с. 139-143.

Моця, А. П., Халиков А. Х. 1997. *Булгар — Киев. Пути — связи — судьбы*. Киев: ИА НАН Украины.

Николайчик, О. 1884. Первые козацкие движения в Речи Посполитой. (1591 -1596). *Киевская старина*, Том VIII, с. 525-564.

Отрошенко В. В. Пути обмена — пути миграций. *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона*. с. 18-19.

Полтавець, В. І., Бессонова, С. С. 2015. Торгово-воєнні шляхи скіфського часу та «татарські дороги» на южному прикордонні Правобережної Лесостепи. *Археологія і давня історія України*, 3(40), с. 100-113.

Надійшла 20.09.2022

Anton A. Korzh

Postgraduate student, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0001-6937-6725, skifc14@gmail.com

LOCATIONS OF ANCIENT FORDS ON THE SULA RIVER

It is known that from ancient times rivers were not only a source of water and certain types of food, but also significant obstacles for overland travel. This especially applies to the second-order watercourses, the length of which reached hundreds of kilometers, making it simply impossible to bypass them, including the right tributary of the Dnipro River — the Sula. Therefore,

usually the most convenient places were chosen to overcome the water obstacle, which had optimal conditions, namely the width and depth of the channel, the speed of the current, the convenience of the coastline, etc. Usually there were not many of them and they functioned for a considerable period of time.

In the article the issue of finding important elements of land communication of the Left-bank forest-steppe, namely crossings and fords across the Sula River, which could have existed in the Early Iron Age, was considered. Using the analysis of later cartographic materials, the locations of such important infrastructure elements of the 19th century as ferry crossings, which were usually located in the most favourable sections of the coastline and existed for quite a long time, were identified. Also, the names of settlements were taken into account, in which the answer could be found in the search for fords through the Sula. The analysis of later historical events that took place in the region helped a lot in solving the issue of finding fords and crossings, because, as mentioned above, there were few convenient places and they were usually used for thousands of years.

In the paper four places on the Sula River that could have been used by the ancient population as fords and crossings, namely: Pishchanyi ford on the upper reaches of Sula and Basivka, Hlynsk and “Horoshynskiy portage” in the Sula basin. The locations on the right bank of both fortified settlements and large burial mounds of the Early Iron Age demonstrate a certain regularity that suggests the presence of crossing-points. We argue that the approach to these crossing-points was also marked on the left bank with mounds of 3–4 m height.

So, the Sula River example shows the perspective of the direction of research of ancient communication routes, namely the search for places of ancient crossings and fords with the help of local historical literature, cartographic materials and analysis of later historical events that took place in the region.

Key words: Sula River region, ford, crossing, Early Iron Age, Sula River.

References:

- Bessonova, S. S. 2000. Some Regularities in Location of Scythian-Type Sites in the Forest-Steppe Region of the Left Bank Ukraine. *Arheologia*, 2, p. 116-132.
- Bessonova, S. S., Poltavets, V. I. 2015. The Trade Routes in the Tyasmin-River Basin of Beginning of Iron Age. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(15), p. 21-37.
- Bilynskiy, O. O. 2020. Rekonstruktsiia davnikh komunikatsii metodamy prostorovoho analizu na prykladi horodyskh skifskoho chasu Zakhidnoho Poseimnia. In: Vovkodav, S. M. (ed.) *Prostr v istorychnykh doslidzhenniakh*. Vyp. 1. Pereiaslav; Kamianets-Podilskiy, p. 33-37.
- Bilinskii, O., Shelekhan A. 2014. Sluchainye nakhodki mechei i kinzhalov skifskoho vremeni na Dneprovskom Levoberezhze. In: Mordvyntseva, V., Harke, H., Shevchenko., T. (eds.). *Arkheolohichni ta linhvistychni doslidzhennia. Materialy Humboldt konferentsii*, Kyiv. p. 170-185.
- Bilozor, V. P., Heiko, A. V. 2002. Novi doslidzhennia na Svyrydivskomu horodyschi. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 74-77.
- Boltrik, Iu. V. 1990. Sukhoputnye komunikatsyi Skifii (po materialam novostroechnykh ekspeditsii ot Priazovia do Dnepra). *Sovetskaia arheologia*, 4, p. 30-45.
- Boltrik, Iu. V. 2000. The Main Trade Route of Olbia to the Dnieper Forest-Steppe Right Bank. *Rossiiskaia arheologia*, 1, p. 121-130.
- Boltryk, Iu. V., Kariaka, O. V. 2021. Slidy starodavnykh shliakhiv stepovoi Tavrii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3(40), p. 199-213.
- Boltryk, Iu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — tsentr Posul'skogo uzla pamiatnikov rannego zheleza. *Drevnosti*, 1995, 2. p. 40-43.
- Vyshnevskiy, V. I., Kosovets, O. O. 2003. *Hidrolohichni kharakterystyky richok Ukrainy*. Kyiv: Nika-Tsentr.
- Heiko, A. V. 1997. Svyrydivske horodyshe. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1-2, p. 56-58.
- Heiko, A. V. 2000. Early Iron Age Settlement near Village Glynsk. *Arheologia*, 3, p. 149-153.
- Heiko, A. V. 2008. Arkheolohichni doslidzhennia Sukhonosivskoho horodyscha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, p. 26-30.
- Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Dysertatsiia d. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.
- Hrechko, D. S. 2021. Poselenska systema Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia druhoi polovyny VI—V st. do n. e. In: Skoryi, S., Zadnikov, S. (eds.). *Rannii zaliznyi vik skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv; Kotelva, p. 100-112.
- Hrechko, D. S., Osadchyi, Ye. M., Kriutchenko, O. O. 2020. Novi dani pro horodyscha skifskoho chasu Posullia. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bil'skoho horodyscha*. Kyiv; Kotelva, p. 199-213.
- Hrushevskiy M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. 7. Kyiv: Naukova dumka.
- Zvahelskyi, V. B. 2010. *Istorychna heohrafiia livoberezhnoi Ukrainy doby serednovichchia (v konteksti doslidzhen “Slova o polku Ihorevim”)*. Kyiv; Sumy: Sumskiy derzhavnyi universytet.
- Zub, L. M., Karpova H. O. 2004. *Mali richky Ukrainy: kharakterystyka, suchasnyi stan, shliakhy zberezhenia*. Kyiv.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Karavaiko, D. V., Osadchyi, Ye. M. 2020. Rozvidky u Lypovodolynskomu raioni. In: Boltryk, Iu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv, p. 264-267.
- Kariaka, O. V. 2021. Ancient Roads near Davydiv Brid at Ingulets River. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3(40), p. 169-174.
- Korzh, A. A. 2020. Rozvidky na terytorii Nedryhailivskoho raionu. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv, p. 268.

- Korzh, A. A. 2021. On the Probable Version of Interpretation of the Fortification near Velyki Budky Village. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4(41), p. 68-74.
- Luhovyi, R. S., Vereshchaka, V. M. 2006. Neukripleni poselennia skifskoho chasu serednoi ta nyzhnoi techii Suly. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, p. 68-72.
- Morgunov, Iu. Iu. 1996. *Drevnerusskie pamiatniki porechia Suly*. Kursk: Institut arkheologii RAN.
- Morgunov, Iu. Iu. 2014. K lokalizatsii letopisnogo goroda Goroshyna. *Kratkie soobshchenia instituta arkheologii*, 236, p. 139-143.
- Motsia, A. P., Khalikov A. Kh. 1997. *Bulgar — Kyiv. Puti — sviazi — sudby*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Nikolaichik, O. 1884. Pervye kozatskie dvizheniia v Rechi Pospolitoi. (1591—1596). *Kievskaiia starina*, Tom VIII, p. 525-564.
- Otroshchenko V. V. Puti obmena — puti migratsiy. *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona*. p. 18-19.
- Poltavets, V. I., Bessonova, S. S. 2015. Trade and Military Roads of the Scythian Time and the “Tatar Roads” on the South Borderland of Right-Bank Forest-Steppe. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3(40), p. 100-113.

© В. С. АКСЬОНОВ* 2023

ЩЕ РАЗ ПРО ЯМНІ ПОХОВАННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА

У статті зроблено спробу довести, що катакомби та розташовані поряд із ними поховання дітей в окремих ґрунтових ямах різної конструкції являють собою єдиний поховальний комплекс, що належить представникам однієї родини. Поховання дітей в окремих могилах зумовлене нестачею вільного місця для них у поховальній камері катакомби та неможливістю з об'єктивних причин викопати для них окрему катакомбу.

К л ю ч о в і с л о в а: Верхній Салтів, салтово-маяцька культура, катакомбний могильник, ямне поховання, поховання в ямі з підбосом, алани.

Вступ

У межах лісостепоного варіанту салтівської культури головним типом поховальних споруд аланського населення є катакомба, яка складається з дромоса та поховальної камери (Афанасьєв 1987, с. 143-147; Бабенок 1905, с. 447-577; Плетнева 1989, с. 173-248; Флеров 1993, с. 6-34; Аксьонов 2018b, с. 42-56). Проте на всіх катакомбних некрополях регіону, де було досліджено значні площі, виявлено нечисленні поховання у звичайних ґрунтових ямах або ямах з підбосом (Плетнева 1989, с. 255—259; Флєров 1993, с. 34—42). Не став винятком і Верхньосалтівський некрополь (Аксенов, Лаптев 2014, табл. 1; Хоружая 2012, с. 429-436; Хоружая 2013, с. 211-224), де перші ґрунтові поховання виявлено ще на початку ХХ ст. (Бабенко 1907а, с. 415; 1907б, с. 399; 1914, с. 460; Покровский 1905, с. 489). Незважаючи на тривалий термін дослідження салтівських старожитностей, питання етнічної належності ямних поховань, розташованих серед катакомбних поховань аланського населення салтівської культури, залишається остаточно не вирішеним.

Історіографія

Так, ямні поховання, що були виявлені на катакомбних могильниках лісостепоного варіанту салтівської культури, частина дослідників пов'язувала зі слов'янами (Бабенко 1907б, с. 399; Семенов-Зусер 1949, с. 123), тоді як інша група вчених — із представниками «східносарматського» етносу (чорними болгарами письмових джерел) (Мерперт 1957, с. 33-37), болгарським населенням, що мешкало в межах Хозарського каганату (Ляпушкин 1958, с. 147; Березовець 1975, с. 421-435). Болгарської версії належності ямних поховань на салтівських катакомбних могильниках лісостепоного варіанту культури дотримувалась С. О. Плетнева (Плетнева 1972, с. 108-112; Плетнева 1989, с. 255), яка зазначала, що ямні поховання, які містять скорчені на боку людські кістяки, належать слугам та домашнім рабам із аланського середовища, тоді як ямні поховання з випростаними на спині скелетами людей — болгарам-ізгоям (Плетнева 1989, с. 259).

Сьогодні більшість дослідників погоджуються з думкою Г. Є. Афанасьєва щодо належності ґрунтових поховань різних типів на катакомбних некрополях басейну Сіверського Дінця представникам аланського етносу, оскільки антропологічні характеристики черепів із цих поховань доволі близькі до черепів із салтівських катакомб регіону. До того ж на аланських некрополях Північного Кавказу I — середини VIII ст. трапляються поховальні споруди різних типів, серед яких і ямні, що належать переважно дітям та підліткам (Афанасьєв 1987, с. 148-149).

Ця теза набула подальшого розвитку в праці О. Б. Бубенка, який припустив, що ямні поховання Верхньосалтівського некрополя належать аланським дітям та підліткам, що з якихось причин не стали повноправними членами суспільства, а тому були поховані не в сімейних катакомбах (Бубенок 1993, с. 51-53). Проте він припускав, що діти від змішаних шлюбів (мати болгарка, а батько алан) могли бути поховані в

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktork@gmail.com

Рис. 1. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 30; 3 — поховання № 1; 4–13 — інвентар катакомби № 30; 14 — поховання № 2; 15 — поховальна камера катакомби № 39; 16–25 — інвентар катакомби № 39

Fig. 1. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 30; 3 — burial no. 1; 4–13 — inventory of the catacomb no. 30; 14 — burial no. 2; 15 — burial chamber of the catacomb no. 39; 16–25 — inventory of the catacomb no. 39

грунтовій ямі або ямі з підбоєм відповідно до поховальних традицій їхньої матері (Бубенок 1993, с. 54).

Натомість М. В. Хоружа, посилаючись на етнографічні матеріали, зазначила, що в народів Північного Кавказу діти належали тільки батькові і в разі розірвання шлюбу завжди залишалися з ним, а тому дітей батька-алана та жінки іншої етнічної групи повинні були ховати згідно з аланськими поховальними звичаями (Хоружая 2013, с. 220), тобто їх слід вважати аланами. Використання для поховання дітей та підлітків ґрунтових ям різної конструкції на катакомбних могильниках, на думку дослідниці, було зумовлено особливими обставинами їх смерті або тим, що вони на момент смерті не пройшли відповідного для їхнього віку обряду ініціації (Хоружая 2013, с. 220).

Більш обережно до вирішення етнічної належності ґрунтових поховань на салтівських катакомбних могильниках лісостепової смуги підійшов В. С. Флєров, який зауважив, що питання етнічної належності похованих у ямах серед катакомб потрібно розглядати окремо для кожного конкретного некрополя, оскільки в ямах ховали не лише дітей, а й дорослих жінок (Флєров 1993, с. 38).

Джерельна база

Сказане вище дозволяє приділити більш уваги ґрунтовим похованням, виявленим на Верхньосалтівському некрополі, тим більше, що на сучасний момент саме на цій пам'ятці відкрито найбільшу кількість поховань у звичайних ґрунтових ямах і в ямах із підбоєм (Аксєнов, Лаптев 2014, табл. 1), більшу частину яких уже введено до наукового обігу (Хоружая 2012, с. 429-436; Хоружая 2013, с. 211-224).

На нашу думку, для більш впевненого визначення етнічної належності ямних поховань на цьому некрополі матеріали ямних поховань варто розглядати не відокремлено, як це робили раніше інші дослідники, а разом із тими катакомбами, з якими вони, імовірно, становлять єдиний поховальний комплекс. Для цього найпоказовішою є ділянка головного могильника (ВСМ-I), де в 1984—1989 рр. експедиція Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним дослідила 76 катакомбних поховань, чотири поховання коня в окремих ямах та 17 ямних поховань (дев'ять у звичайних могильних ямах та вісім у ямах із підбоєм).

В. Г. Бородулін дослідив ділянку на західному схилі Капіносового яру (відгалуження Симоненкової яруги), яку займає садівниче товариство «Ізмурд». На цій ділянці некрополя катакомби утворюють паралельні ряди, дромоси яких зорієнтовані відповідно до рельєфу місцевості, за схилом. Як уже відзначалося, ґрунтові поховання розташовані на вільному просторі між дромосами катакомб. У переважній кількості випадків їх вдалося пов'язати з конкретним катакомбним похованням (Хоружая 2012, с. 434-435, табл. 1).

Ямне поховання № 1 розташоване майже на однаковій відстані від бокових стінок дромосів катакомб № 29 та № 30 (рис. 1: 1). Проте орієнтування могильної ями відносно розташованих поряд дромосів свідчить, що поховання № 1 слід віднести до катакомби № 30. Поховальна камера катакомби № 30 розташована вздовж дромоса та містить рештки двох людей (дорослого чоловіка й дівчинки 8—12 років), кістяки яких навмисно зруйновано в давнину (рис. 1: 2). Небіжчики були покладені ногами до входу в поховальну камеру, але їх орієнтування відносно сторін світу майже збігалось з орієнтуванням дитини з поховання № 1 (рис. 1: 3). Поховальний інвентар чоловіка складався з елементів поясної гарнітури (рис. 1: 12, 13), бронзового штампованого гудзика (рис. 1: 9), шести штампованих бубонців-гудзиків (рис. 1: 10) та персня зі скляною вставкою із зображенням птаха (рис. 1: 8). До костюма дівчинки-підлітка входили бронзові дротяні сережки, бронзова бляшка-нашивка на головну стрічку, бронзові литі гудзики, дротяні пронизки, три диски зі стулок морського моллюска (рис. 1: 4—7, 11), намисто, до складу якого входили намистини з роговика (14 екз.), намистини з однокольорового скла (7 екз.) та скляні намистини з кольоровими вічками й смугами (5 екз.). Інвентар, що супроводжував дитину 3—4 років із поховання № 1, складався з 50 намистин (1 — сердолікова, 1 — з роговика, 11 — скляних бісерин, 37 — багатосекційні скляні намистини сріблястого кольору) (Хоружая 2012, табл. 1).

Поховання дитини № 2 віком 3—4 років (рис. 1: 14) було розташоване на відстані 0,6 м від лівої бокової стінки дромоса катакомби № 39 (рис. 1: 1), у поховальній камері якої знайдено рештки трьох людей — дорослого чоловіка, хлопчика-підлітка та дитини віком до 1—3 років (рис. 1: 15). Якщо дитину, поховану у звичайній ямі, супроводжував доволі багатий

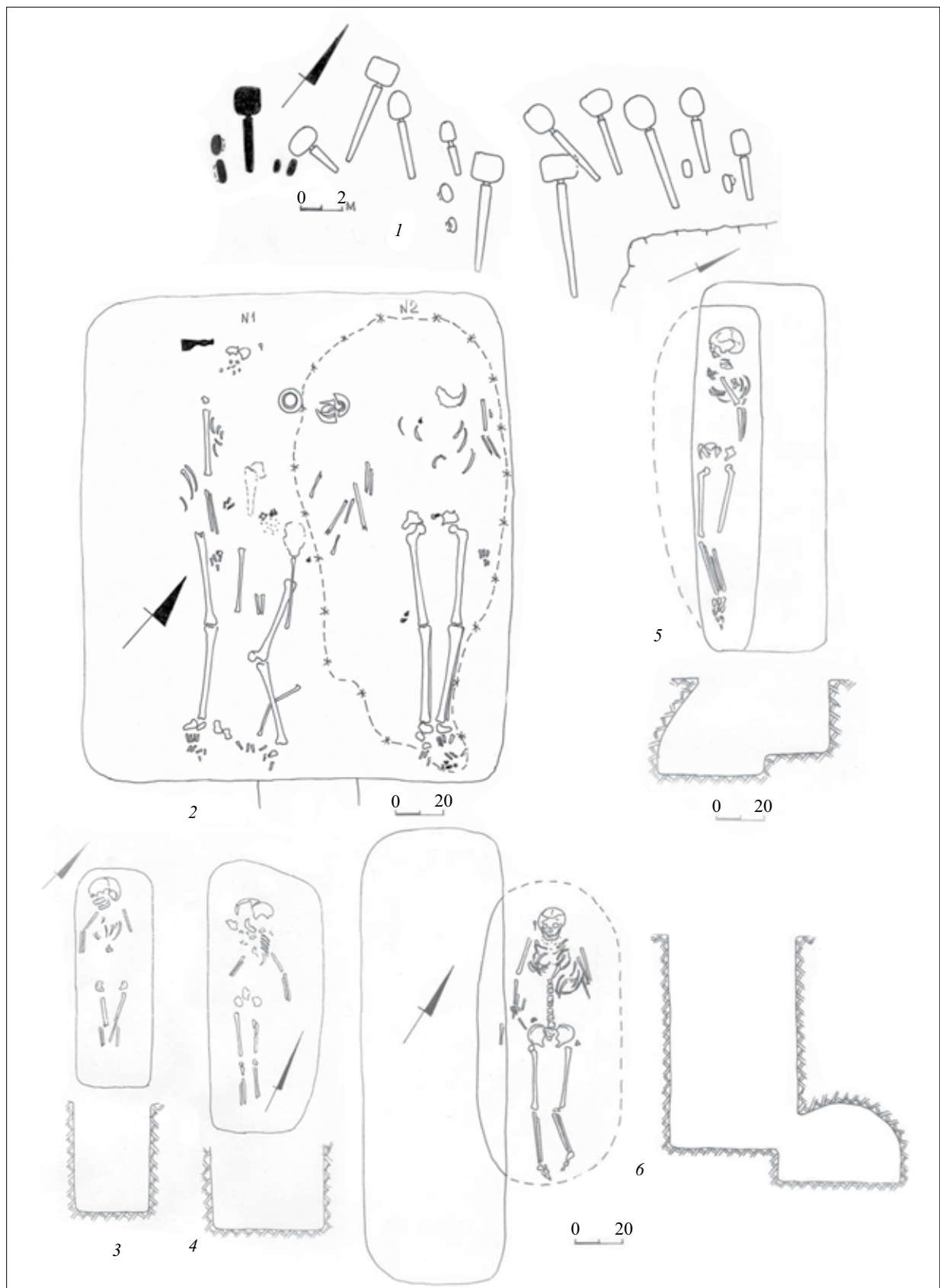

Рис. 2. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 41; 3 — поховання № 5; 4 — поховання № 6; 5 — поховання № 4; 6 — поховання № 10

Fig. 2. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 41; 3 — burial no. 5; 4 — burial no. 6; 5 — burial no. 4; 6 — burial no. 10

інвентар (сережки, амулет, намисто зі скла та агата, бронзові бубонці, велика бронзова «умбоноподібна» бляха, срібний арабський дирхем (Аксенов 2012, с. 83), то поховальний інвентар, виявлений при небіжчиках у камері катакомби, був значно бідніший. Так, дорослого чоловіка супроводжувала лише одна бронзова сережка (рис. 1: 16), бронзовий гудзик, два бронзових бубонці та бронзовий дратовий браслет (рис. 1: 19, 21). Більш численний інвентар супроводжував хлопчика-підлітка. При ньому були знайдені дві сережки (рис. 1: 17), два бронзові бубонці (рис. 1: 18), два ножі, 13 астрагалів, два з яких мали наскрізні отвори для підвішування, та ще один астрагал із залитим усередину свинцем (биток) (рис. 1: 22—25). Поховання дитини віком 1—3 років зовсім не містило речей.

Із катакомбою № 41 пов'язано чотири ямних поховання (рис. 2: 1). Два з них — ямні поховання № 5 та № 6 (рис. 2: 3, 4), розташовані на відстані 1,0 та 1,4 м від правої бокової стінки дромоса, тоді як поховання в ямах із підбоям №. 4 та № 10 (рис. 2: 5, 6) — в 1,0—1,2 м від лівої бокової стінки дромоса катакомби №. 41. Обидва ямні поховання містили решки дітей віком 1—3 років, які не супроводжувались жодними речами. Не містило інвентарю й поховання в ямі з підбоям № 4, яке належало підліткові, що його, як вважає М. В. Хоружа, було поховано згідно з мусульманською поховальною традицією (Хоружая 2013, с. 217). У ямі з підбоям №. 10 була похована дівчина-підліток, яку супроводжували срібні сережки, намисто зі скла, бронзовий браслет, штампований гудзик, «рогата» пряжка, фрагменти дзеркала (Хоружая 2013, рис. 2: 13—27). Усі ці поховання концентрувалися навколо катакомби № 41, у поховальній камері якої виявлено рештки дорослих чоловіка та жінки (рис. 2: 2). Їх супроводжували речі (власні прикраси, елементи одягу, амулет, сокира чекан, ножі) (рис. 4: 1—12), що є типовими для поховань пересічного аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури (Афанасьев 1993, с. 41).

За розташуванням на місцевості поховання в ямах із підбоям № 3 та № 7 пов'язані з катакомбою № 44 (рис. 3: 1). Обидва поховання належали дітям віком 1—3 років та були розташовані нижче за схилом на відстані 1,2 та 2,3 м від катакомби № 44. Діти були поховані разом із власними прикрасами, до складу яких входили бронзові браслети, бубонці, дрібні однокольорові намистини та бісер, бронзові сережки

(Хоружая 2013, рис. 1). Поховальна камера катакомби № 44, до якої ці поховання належали, містила навмисно зруйновані в давнину кістяки трьох людей (дорослих чоловіка та жінки, дівчинки-підлітка, які були зорієнтовані ногами до входу (рис. 3: 2). Небіжчиків, похованих у камері, супроводжував численний інвентар, представлений власними прикрасами, металевими деталями одягу, посудом, господарсько-побутовими предметами (ножі, тесло-мотика) та зброєю (сокира-чекан) (рис. 4: 13—36). До цього комплексу поховань належить також катакомба № 45 (рис. 3: 3), розташована на відстані 1,9 м від правої бокової стінки дромоса катакомби № 44. У камері катакомби № 45 знайдено рештки дитини віком 4—6 років, які супроводжувалися двома бронзовими браслетами (рис. 3: 5), трьома бубонцями (рис. 3: 6) та ліпним кухонним горщиком заввишки 20,3 см (рис. 3: 4).

Поховання у звичайній ґрунтовій ямі № 8, що належало дитині віком 2—3 років (рис. 5: 13), було розташоване в 0,5 м від лівої бокової стінки дромоса катакомби № 51 (рис. 5: 1). Дитяче поховання не містило жодних речей. Колективне поховання в камері катакомби № 51, представлене рештками дорослого чоловіка, дівчинки-підлітка та дитини віком 1—3 років (рис. 5: 2), супроводжувалося нечисельним власними прикрасами (браслети, намисто зі скла та сердолику), елементами костюма (бляшки-нашивки, бубонці, гудзики) та предметами господарсько-побутового призначення (ножі, кухоль) (рис. 5: 3—12).

Із катакомбою № 52 планіграфічно пов'язане поховання в ямі з підбоям № 9 (рис. 5: 1), де знайдено рештки дитини віком 1—2 років без жодних речей (рис. 5: 25). У камері катакомби № 52 були кістяки дорослих чоловіка та жінки, між якими зафіксовано рештки дитини 1—2 років (рис. 5: 14). Усі небіжчики в поховальній камері були зорієнтовані ногами до її входу. При жінці лежав лише бронзовий перстень та дратовий браслет (рис. 5: 16, 17). Чоловіка супроводжували бронзові бубонці, металеві елементи поясної гарнітури, залізні ножі, срібні наконечники від ремінців взуття та кухоль із відбитою в давнину ручкою (рис. 5: 18—24). Дитині належала лише одна маленька скляна намистина синього кольору.

Початкова частина дромоса катакомби № 72 була перерізана могильною ямою з підбоям поховання № 13 (рис. 6: 1). У підбої виявлено

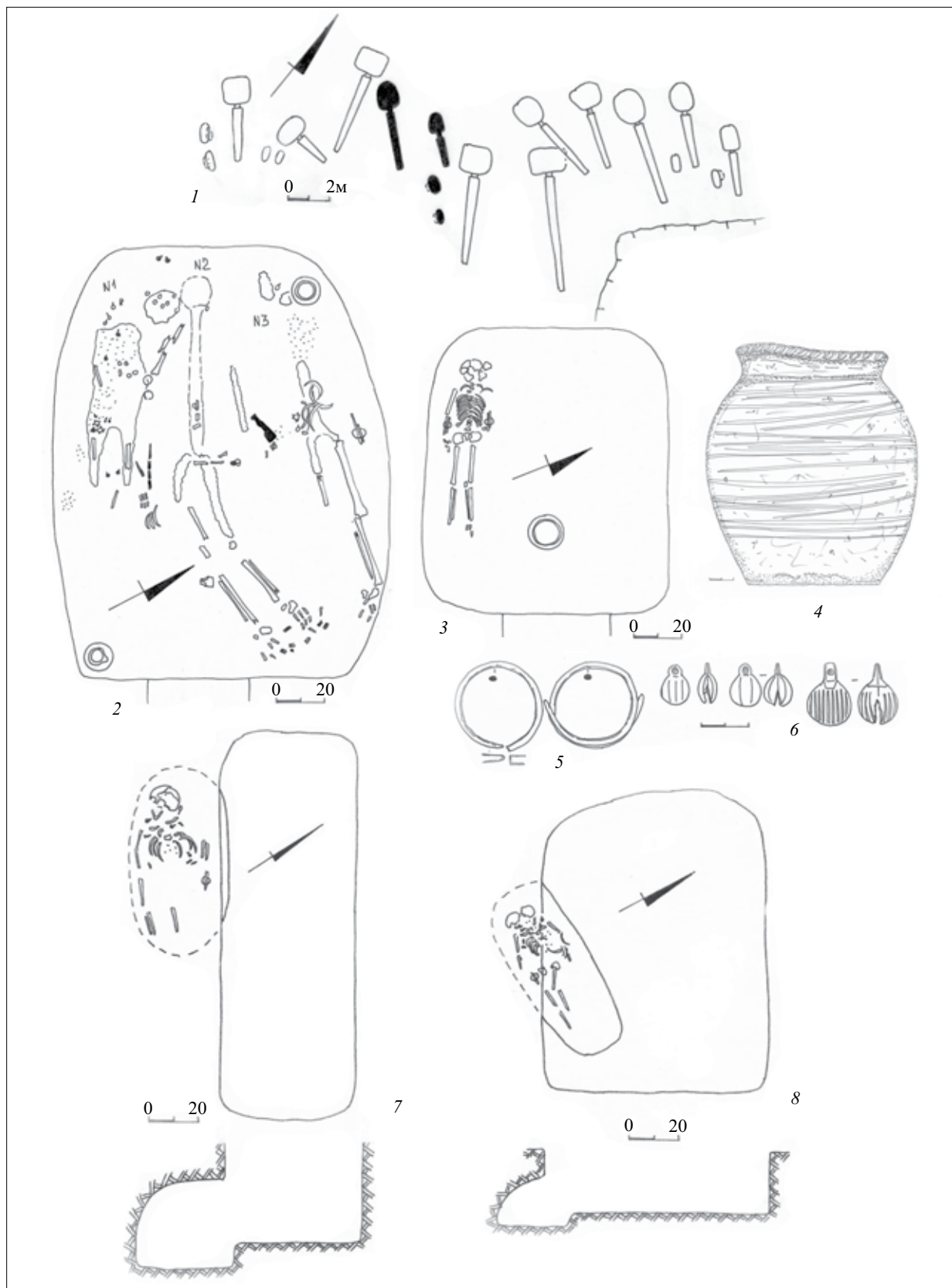

Рис. 3. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 44; 3 — поховальна камера катакомби № 45; 4–6 — інвентар катакомби № 45; 7 — поховання № 3; 8 — поховання № 7

Fig. 3. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 44; 3 — burial chamber of the catacomb no. 45; 4–6 — inventory of the catacomb no. 45; 7 — burial no. 3; 8 — burial no. 7

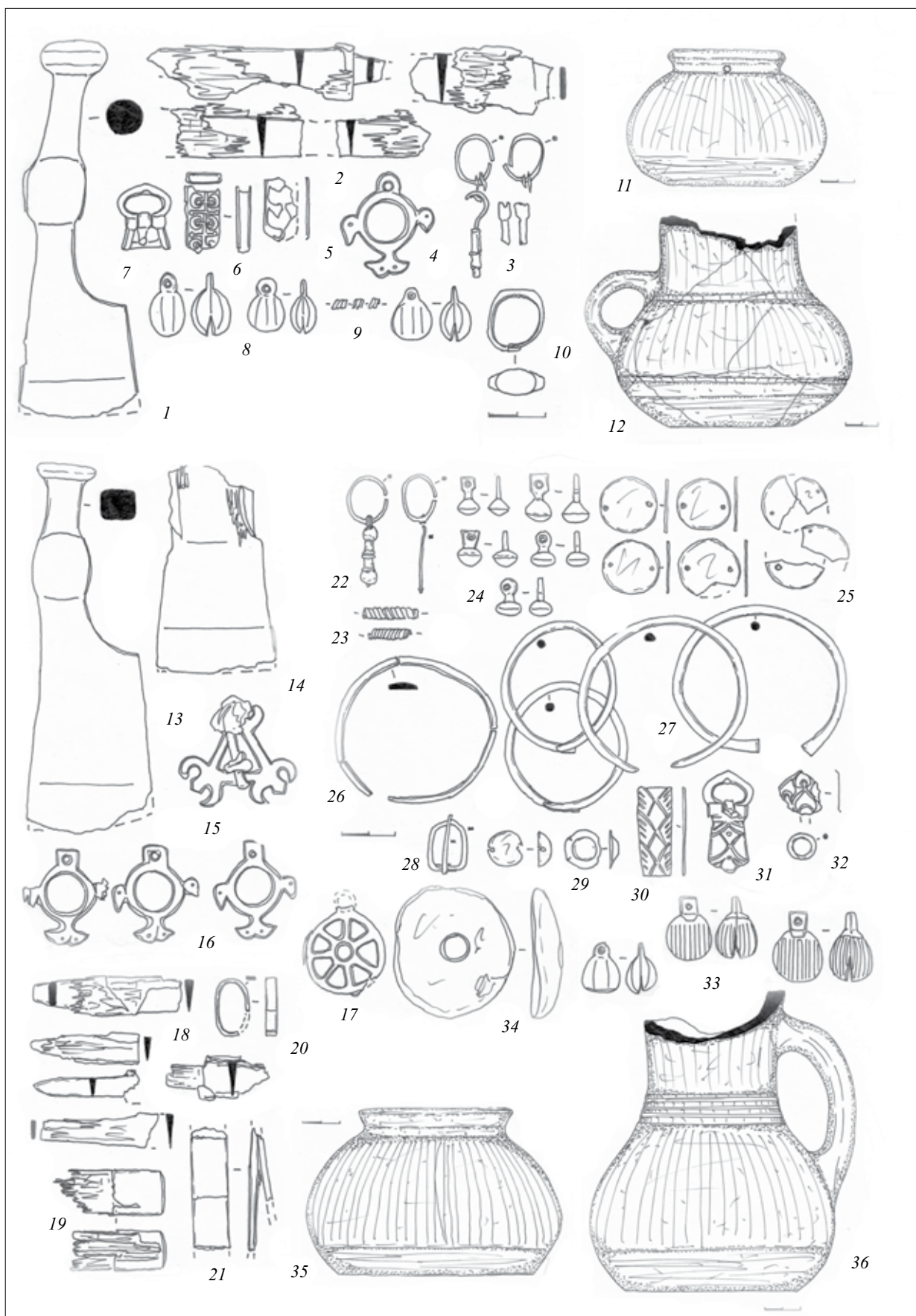

Рис. 4. Інвентар катакомб № 41 (1—12) та № 44 (13—36)

Fig. 4. Inventory of the catacombs no. 41 (1—12) and no. 44 (13—36)

рештки дитини 4—7 років (рис. 6: 3), які супроводжувалися сережками, намистом, бронзовими бубонцями, амулетом із кістки тварини (Хоружая 2013, рис. 3: 2—12) та срібною арабською монетою (Омеяди, Табаристан, перша чверть VIII ст.), перетвореною на нашивку. Камера катакомби, з якою пов'язане це поховання, містила рештки трьох людей (дівчинки-підлітка та двох дорослих жінок) (рис. 6: 2), які супроводжувалися суто власними прикрасами (намистом, пряжками-гудзиками зі стулок морських моллюсків, бронзовими й залізними браслетами, металевими деталями від ремінців взуття) й побутово-господарським інвентарем (залізними ножами, глечиком) (рис. 7: 1—16). Поховані в камері небіжчики були покладені на підлогу у випростаному стані на спині головою вліво від входу.

Поряд із катакомбою № 73, на відстані 1,0 та 2,0 м від лівої бокової стінки її дромоса виявлено поховання у звичайних ґрунтових ямах № 16 та № 17 (рис. 6: 1). Поховання № 16 належало дитині 1—3 років (рис. 6: 6), на кістяку якої було виявлено чотири намистини (з гірського кришталю, роговики, блакитного скла із синьобілими вічками, із синього скла), бронзова пронизка та бронзова бляшка-підвіска. На підлозі могильної ями також виявлено комплекс із залізної поясної пряжки і трьох астрагалів, один із яких мав наскрізний отвір для підвішування, ще один астрагал був залитий свинцем (биток), кілька амулетів із п'ясинок кісток зайця. У похованні № 17, що містило кістяк підлітка (рис. 6: 5), поховальний інвентар був відсутній. У похованій камері катакомби № 73 виявлено чотири кістяки, які належали підліткові і трьом дорослим людям (рис. 6: 4). Усі небіжчики були зорієнтовані черепом вліво від входу. При кістяках людей знайдено елементи поясної гарнітури, срібні персні, срібні сережки, бронзові бубонці, залізні ножі, пряжка-гудзик зі стулки морського моллюска (рис. 7: 17—28). Біля входу до камери розташовувався комплекс із 12 астрагалів (рис. 6: 7), частина з яких мали отвір для підвішування, на частині були присутні графіті (Аксьонов 2019, табл. 1, с. 107).

Ще в одному випадку поховання у звичайній ґрунтовій ямі № 15 (рис. 8: 13) виявлено в заповненні дромоса катакомби № 74 (рис. 6: 1), у поховальній камері якої містились рештки трьох дорослих людей (рис. 8: 1) у супроводі багатого інвентарю, серед якого були присутні: шабля (рис. 8: 2), дві сокири-чекани (рис. 8:

3), дві мотики (рис. 8: 4), срібні елементи поясної гарнітури (рис. 8: 11, 12), скляне та сердолікове намисто, дзеркала тощо (Аксьонов 2021, рис. 2—5). Ямне поховання № 15 належало дитині 2—3 років та містило нечисельний поховальний інвентар, представлений бронзовим гудзиком, двома литими бубонцями, намистом із роговики (7 екз.) та монохромного скла (8 екз.), бісером білого кольору (6 екз.) (рис. 8: 14—22).

Ще два — поховання у звичайній ямі № 12 та поховання у ямі з підбоєм № 11, 14 — не вдалось уналежнити до жодної катакомби, але це пов'язано з тим, що вказані поховальні комплекси перебували на краю дослідженої ділянки некрополя (рис. 6: 1). Площа, де могли бути катакомби, з якими ці поховання можна було б пов'язати, залишилася нерозкопаною.

Аналіз матеріалів

Поховальний інвентар досліджених ямних поховань представлений переважно власними прикрасами, металевими елементами костюма й окремими амулетами, які є типовими для «класичних» салтівських старожитностей та можуть бути датовані доволі широко — часом існування самої археологічної культури (другою половиною VIII — першою половиною X ст.). Проте інвентар катакомбних поховань, із якими ці ямні поховання пов'язані планіграфічно, дозволяють дещо звужити час виникнення вказаних поховальних комплексів. Так, елементи поясної гарнітури та металеві прикраси від ремінців взуття з катакомб № 30, 41, 44, 52 (рис. 1: 12; 4: 5—7, 30—32; 5: 21) є типовими для комплексів III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (друга чверть IX ст.) (Комар 1999, табл. 4). Елементи поясної гарнітури з катакомб № 72, 73, (рис. 7: 12, 15, 23—27; 8: 11, 12) більше характерні для старожитностей IV хронологічного горизонту (третя чверть IX ст.) (Комар 1999, табл. 4; Аксьонов 2021, с. 114). Це дозволяє вважати, що відкриті на дослідженій ділянці Верхньосалтівського головного могильника (ВСМ-I) ямні поховання, були здійснені в межах другої — третьої чверті IX ст.

Інвентар із досліджених ямних поховань за своїм складом, типологією та кількісними показниками не відрізняється від інвентарю, який супроводжує кістяки дітей і підлітків із поховальних камер Верхньосалтівського некрополя. Він відповідає набору речей, що притаманний певній віковій групі дітей (1—3 роки; 4—10 років

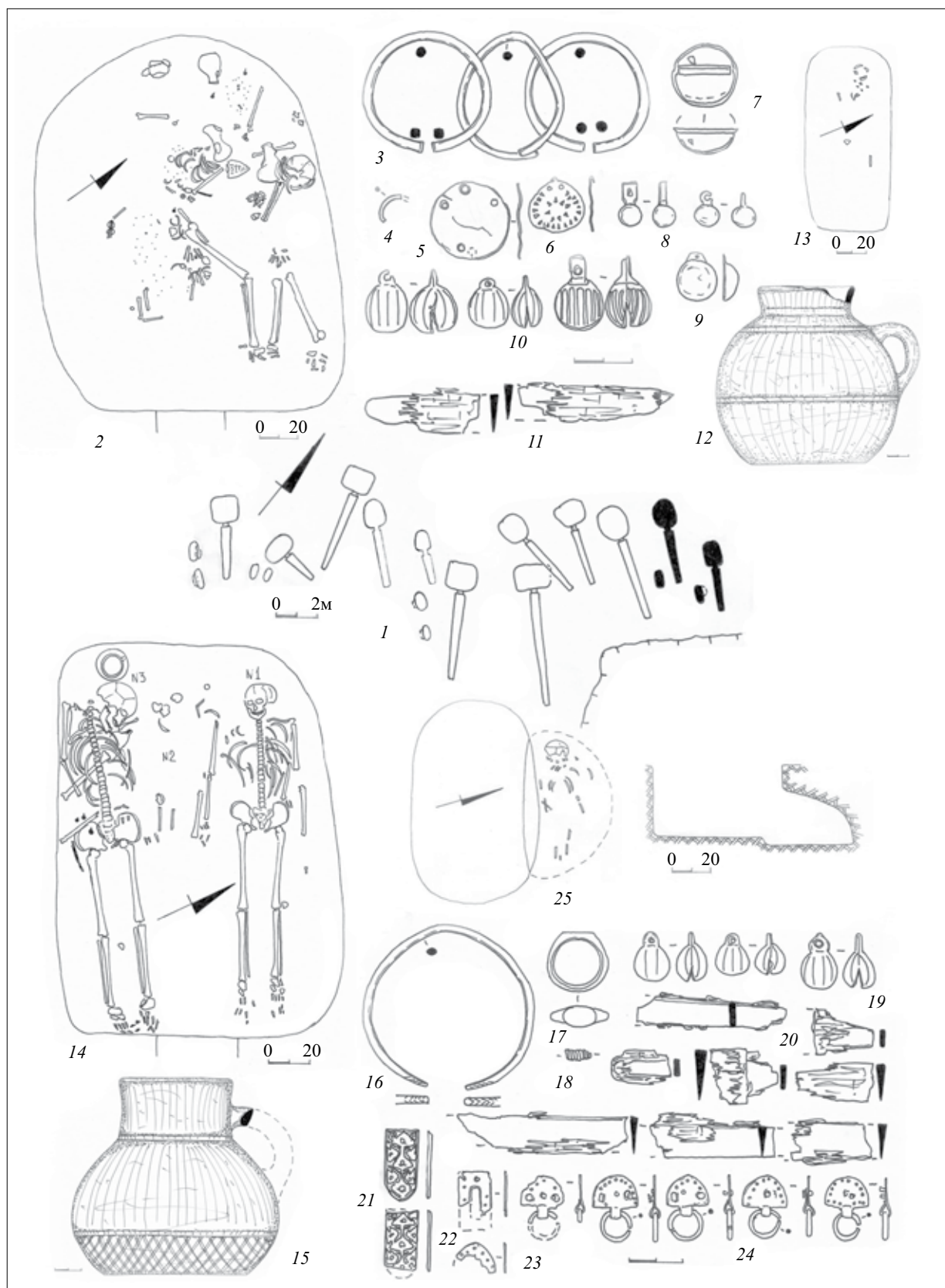

Рис. 5. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 51; 3—12 — інвентар катакомби № 51; 13 — поховання № 8; 14 — поховальна камера катакомби № 52; 15—24 — інвентар катакомби № 52; 25 — поховання № 9

Fig. 5. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 51; 3—12 — inventory of the catacomb no. 51; 13 — burial no. 8; 14 — burial chamber of the catacomb no. 52; 15—24 — inventory of the catacomb no. 52; 25 — burial no. 9

та підлітки 10—14 років) (Хоружая 2015, с. 269). Окрім цього, інвентар служить відповідним показником майнового та соціального становища родини, членом якої була та чи інша дитина.

Це добре простежується на представлених матеріалах. Так, поховання № 5, 6, 8, 9, що належать дітям 1—3 років, не містять жодних речей. Не супроводжується речами й поховання цього віку дитини з поховальної камери катакомби № 39. Дитину цього самого віку з камери катакомби № 52 супроводжувала лише одна скляна намистина. Таку ситуацію М. В. Хоружа схильна пояснювати тим, що діти віком 1—3 років у традиційних суспільствах ще не повною мірою були включені в соціальну структуру соціуму, а тому кількість їхніх власних речей була обмеженою (Хоружая 2015, с. 251). Уведення дитини до складу родини відбувалося через низку обрядів (надання імені, проколювання вух, перше стриження волосся тощо) в період від 1,3 до 4 років (Геннеп 1999, с. 55). Тому дітей віком 1—3 років із поховань № 3, 7, 16, 15 супроводжував нечисельний інвентар, який складався з намиста, сережок, браслетів, бубонців, що переважно виконували роль оберегів від «злого ока». Ці поховання дітлахів молодшого віку розташовувалися поряд із катакомбами, у поховальних камерах яких перебували дорослі члени родини, що їх супроводжував доволі багатий інвентар, який свідчить про їх високий майновий статус (середній та вищий шабель пересічного населення). Тобто майновий статус родичів прямо відображався в інвентарі, що супроводжував дитину навіть молодшої групи.

Поховання дітей наступної вікової групи (4—10 років) — № 1, 2, 13 — за складом поховального інвентарю майже тотожні з похованнями дітей 1—3 років із заможних родин. Проте в них уже присутні срібні арабські монети-нашивки, які прикрашали наголовну стрічку, що була відзнакою дівчат, які вже пройшли обряд ініціації, але не досягли шлюбного віку (Иерусалимская 1992, с. 7, 62). У цілому їхній інвентар відповідає набору речей, що характерний для дітей 4—10 років в аланського населення лісостепоного варіанту салтівської культури (Хоружая 2015, с. 262).

Загалом, за «багатством» поховального інвентарю поховання дітей у ямах із підбосом виглядають яскравішими, ніж поховання дітей у звичайних ґрунтових могилах. Проте їх зближує відсутність будь-якого керамічного посуду.

Ще три ямні поховання — № 4, 10, 17 — належали підліткам, проте з них лише одне (№ 10) містило поховальний інвентар, який за складом (власні прикраси, «рогата» пряжка, браслет, дзеркало) відповідав набору дорослої жінки середнього майнового стану. Останньому не заперечує склад поховального інвентарю катакомби № 41, поряд із якою розташоване це поховання. Відсутність речей у двох інших ямних похованнях (№ 4 та № 17), що належать підліткам, імовірно, зумовлена їхнім соціальним-економічним статусом у суспільстві. Це, можливо, пов'язано з тим, що згадані підлітки належали до іншої етнічної групи салтівського населення та були включені до аланських родин, однак вони мали доволі низький соціальний статус (на кшталт сімейних рабів). Тому не дивно, що один із підлітків (похов. № 4) був похований згідно з мусульманською поховальною традицією. На це вказують розміри підбою, що являє собою нішу в довгій стінці вхідного колодязя, та специфічне положення тіла небіжчика — із напіврозворотом на правий бік, злегка зігнутими в колінах ногами та зверненням лицевого відділу на південь — південний захід. Така поза небіжчика має повні аналогії в ранніх мусульманських похованнях IX—X ст. із салтівських могильників середньої течії Сіверського Дінця (Копыл, Татаринов 1990, с. 54—55, рис. 4: 1—4; Кравченко 2005, рис. 6—8) та в мусульманських похованнях Волзької Булгарії (Халикова, 1986).

Кількість людських решток у поховальних камерах, їх статевий та віковий склад свідчить, що катакомби були сімейними склепами, де ховали близьких родичів. Розташовані поряд із катакомбами, на незначній відстані від них та зорієнтовані відповідно до напрямків їхніх дромосів, ямні могили слід розглядати, на нашу думку, як поховання представників цієї самої родини. Привертає увагу той факт, що всі виявлені на цій ділянці могильника ямні поховання, незалежно від їх внутрішньої конструкції, становлять єдиний комплекс із катакомбами, поховальні камери яких містять переважно рештки трьох небіжчиків. І це при тому що середній показник наповненості поховальних камер для катакомбних некрополів регіону коливається від 1,7 (III ділянка Верхньосалтівського могильника) до 2,24 (Дмитрієвський могильник) кістяки на камеру (Афанасьев 1993, табл. 27; Аксьонов 2018b, с. 47, табл. 5). Середній же показник наповненості камер для всьо-

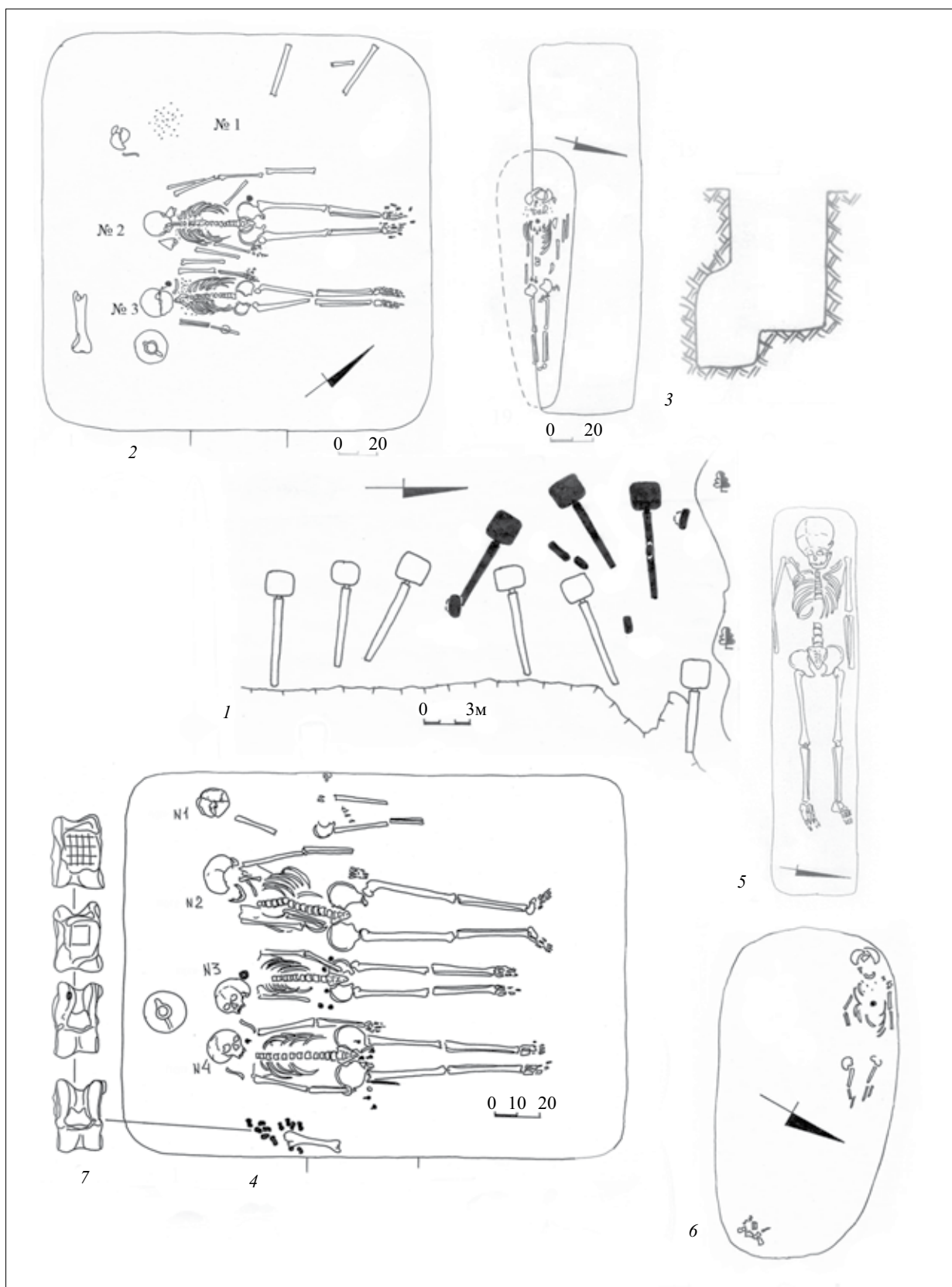

Рис. 6. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 72; 3 — поховання № 13; 4 — поховальна камера катакомби № 73; 5 — поховання № 17; 6 — поховання № 16, 7 — астрагали

Fig. 6. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 72; 3 — burial no. 13; 4 — burial chamber of the catacomb no. 73; 5 — burial no. 17; 6 — burial no. 16, 7 — ankle bones

го Верхньосалтівського некрополя становить лише 1,91. Тобто на досліджений ділянці Верхньосалтівського могильника поховальні камери зазначених катакомб були повністю заповнені, в них, окрім поодиноких випадків (кат. № 72), майже не було місця ще для одного покійника. У разі коли потрібно було поховати померлу дитину, а родина з якихось причин не мала змоги вирити новий земляний склеп, її ховали поряд із родовою усипальницею в ґрунтовій ямі, внутрішня конструкція якої обиралась, імовірно, за уподобаннями батьків небіжчика. Вагомою причиною для відмовлення копати окрему катакомбу для померлої дитини могла бути певна пора року (пізня осінь, зима, рання весна), коли ведення земляних робіт, навіть невеликих за обсягом (0,9—1,6 м³) (Аксёнов 2018а, с. 54, табл. 1), було ускладнене погодними умовами, промерзлою землею та потребувало значних фізичних зусиль. Тому витрачати час і ресурси на риття катакомби для небіжчика з низьким соціальним статусом, певно, могло вважатися недоцільним. Частково таке припущення підтверджує присутність на цій же ділянці могильника поховання дитини в підбої, зробленому в лівій боковій стінці дромоса незавершеної катакомби № 6 (Хоружа 2014, рис. 1). Поховання дитини 1—2 років було здійснене також у підбої, який зроблено в правій стінці дромоса катакомби № 120 (ВСМ-IV) уже після проведення в камері обряду знешкодження небіжчика (Аксёнов 2015, рис. 1, с. 14). Смерть дітей у більшості традиційних суспільств не вважалася природною, а це було вагомою причиною не ховати їх за сталими канонами поховального обряду. Так, в осетин ще в XIX ст. померлих дітей ховали в окремій могилі на родинній ділянці могильника (Калоев 1984, с. 74). Усе це дозволяє вважати поховання дітей у ґрунтових ямах різної конструкції на катакомбних могильниках салтівської культури такими, що належать аланській спільноті.

Більшість із досліджених на цій ділянці могильника ямних дитячих поховань співвідноситься з катакомбами, поховальна камера яких є продовженням дромоса, а небіжчики зорієнтовані ногами до входу (кат. № 30, 39, 41, 44, 51, 52). При цьому кістяки людей у камерах та кістяки дітей у ямах мають однакове орієнтування щодо сторін світу. Лише з трьома катакомбами Т-подібного типу (№ 72, 73, 74) пов'язано чотири ямні поховання, до того ж у двох випадках (кат. № 72, 74) дитячі поховання були впу-

щені у заповнення дромоса. Присутність на могильнику двох типів катакомб, які репрезентують різні варіанти однієї поховальної традиції, засвідчує, що верхньосалтівська спільнота складалася з двох груп аланського населення, які використовували земляні склепи з різним розташуванням камери стосовно дромоса. При цьому Т-подібні катакомби вважаються більше придатними для здійснення багатоактних поховань, оскільки мають переважно доволі великі за розмірами поховальні камери порівняно з катакомбами з поздовжнім розташуванням поховальних камер. До того ж Т-подібні катакомби, спираючись на знайдений у них речовий матеріал, належали представникам більш заможних родів, на відміну від катакомб із поздовжнім розташуванням камери. Ця тенденція простежується також на інших досліджених ділянках Верхньосалтівського некрополя (ВСМ-III, ВСМ-IV). З огляду на сказане можна зробити висновок, що аланське населення, яке ховало своїх небіжчиків у катакомбах із поздовжнім розташуванням камер, було змушене за браком вільного місця в них та через невисокі матеріальні статки частіше використовувати для поховання померлих дітей окремо вириті могильні ями, які були зосереджені поряд із родинними земляними склепами. Саме цим зумовлене поховання дівчинки-підлітка (№ 10), що містило доволі багатий поховальний інвентар, в окремій ямі з підбоєм поряд із родинною катакомбою № 41.

Щодо безінвентарних поховань підлітків у ґрунтових ямах різної конструкції поряд із катакомбами, то питання їх етнічної приналежності важко визначити однозначно. Відсутність у деяких із них будь-яких речей, які маркують віковий, соціальний та економічний стан у суспільстві, слід розглядати як показник низького соціально-економічного статусу небіжчика. Це могло бути пов'язано як із тим, що представник аланської спільноти не пройшов певної ініціації і внаслідок цього не був включений до родинного кола на правах повноцінної людини, так і з тим, що він походив з іншої етнічної групи, але перебував у якихось сімейних стосунках з певною аланською родиною. У таких випадках вони не були включені до родинного кола на правах повноцінного члена, а тому не мали права бути похованими відповідно до аланських поховальних традицій. Таких людей у традиційних суспільствах ховали відмінним від прийнятого для всіх інших небіжчиків способом, окре-

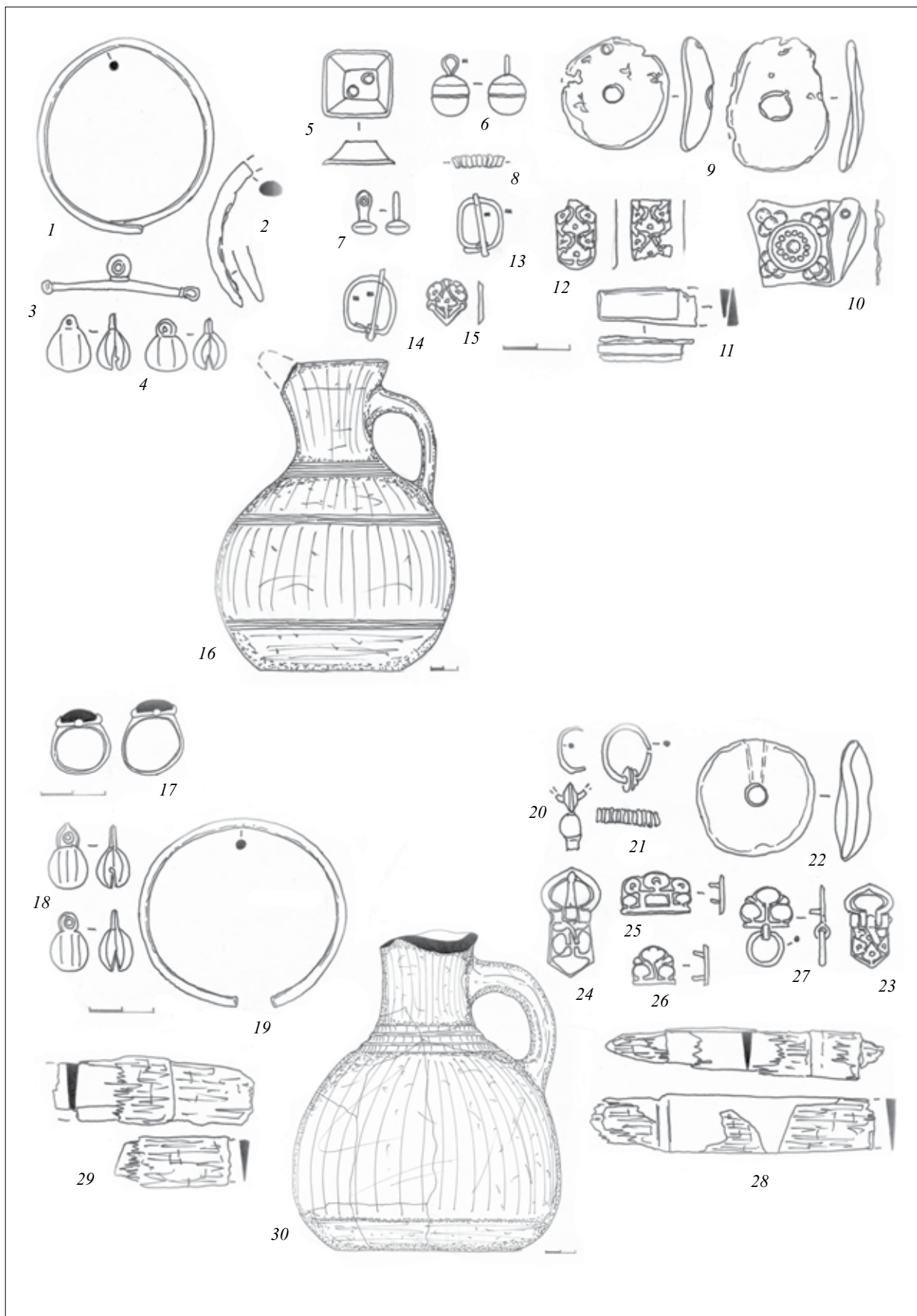

Рис. 7. Інвентар катакомб № 72 (1—16) та № 73 (17—30)

Fig. 7. Inventory of the catacombs no. 472 (1—16) and no. 73 (17—30)

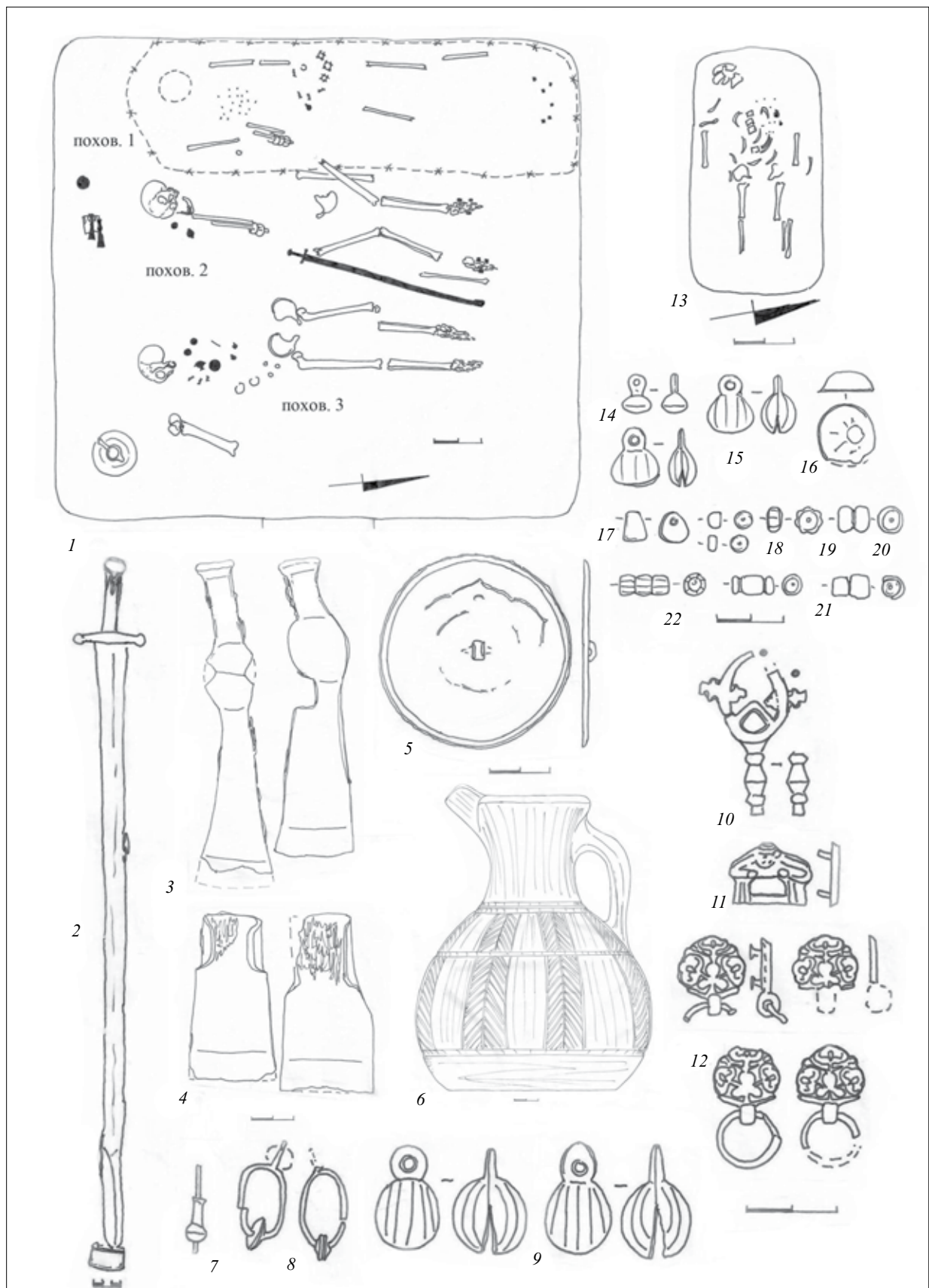

Рис. 8. Катакомба № 74 та поховання № 15: 1 — поховальна камера катакомби № 74; 2—12 — інвентар катакомби № 74; 13 — поховання № 15; 14—22 — інвентар поховання № 15

Fig. 8. Catacomb no. 74 and burial no. 15: 1 — burial chamber of the catacomb no. 74; 2 — 12 inventory of the catacomb no. 74; 13 — burial no. 15; 14—22 — inventory of the burial no. 15

мо, не виконуючи особливих церемоній (Геннеп 1999, с. 140). Саме це, мабуть, ми можемо бачити на прикладі поховань № 4 та 17.

Висновки

Загалом можна констатувати, що ямні поховання, відкриті у Верхньосалтівському катакомбному могильнику на схилах Капіносового яру, які належать дітям та підліткам, слід пов'язувати з аланським населенням салтівської культури. Здійснення поховання померлих дітей не в сімейних катакомбах, а поряд із ними, в ямних могилах різної конструкції, на нашу думку, окрім запропонованої М. В. Хоружою гіпотези, могло також

зумовлюватись об'єктивним чинником, а саме відсутністю вільного місця у поховальній камері для здійснення нового поховання та неможливістю з певних причин (пора року, нестача ресурсів і часу тощо) вирити окрему катакомбу для небіжчика. Підтвердженням цього може служити поховання дорослого чоловіка зі слідами насильницької смерті на черепі в дромосі незавершеної катакомби № 124 на четвертій ділянці Верхньосалтівського некрополя (Аксёнов 2015, рис. 2: 1, 2). Виявлений при чоловікові інвентар (елементи поясної гарнітури, залізний ніж, тесло-мотика, кістяна скринька) не дозволяє віднести його до групи залежного населення салтівської спільноти (Аксёнов 2015, с. 16, рис. 2: 3—7).

Аксёнов, В. С. 2012. Ямное погребение № 2 с первого Верхне-Салтовского могильника. «Свічадо Придніпров'я». *Краєзнавчий альманах*, VIII. Комсомольськ: «Аргіорі print», с. 81-85.

Аксёнов, В. С. 2015. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 12-17.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Донецк, ДонНУ, с. 25-50.

Аксёнов, В. С. 2018а. Реконструкція катакомб аланського населення салтово-маяцької культури. *Археологія*, 1, с. 53-67.

Аксёнов, В. С. 2018b. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньосалтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с. 42-56.

Аксёнов, В. С. 2019. Астрагали з катакомбних поховань другої половини VIII — першої половини X ст. з могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологія*, 2, с. 103-113.

Аксёнов, В. С. 2021. Катакомба 74 Верхньосалтівського головного могильника. *Археологія*, 3, с. 106-116.

Афанасьев, Г. Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII — X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*, 2. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона*. Москва: Наука.

Бабенко, В. А. 1907а. Дневник Археологических раскопок в с. Верхнем Салтове 1906 г. *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.*, 1. Москва: типография «Печатное дело», с. 411—418.

Бабенко В. А. 1907b. Дополнение к докладу «Что дали нового раскопки в Верхнем Салтове». *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.*, 1. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 394-410.

Бабенко, В. А. 1914. Памятники Хазарской культуры на юге России. Каменный город. *Труды XV археологического съезда в Новгороде*, 1. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 464-470.

Березовец, Д. Т. 1975. Салтівська культура. В: Довженко, В. Й. (відп. ред.). *Археологія Української РСР*, III. Київ: Наукова думка, с. 421-435.

Бубенок, О. Б. 1993. Етнічна приналежність ямних поховань Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 4, с. 49-59.

Геннеп, А. 1999. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.

Иерусалимская, А. А. 1992. *Кавказ на шелковом пути. Каталог временной выставки*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Калоев, Б. А. 1984. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — начале XX в. *Кавказский этнографический сборник*, VIII. Москва: Наука, с. 72-105.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.

Копыл, А. Г., Татаринов, С. И. 1990. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонья. В: Халиков, А. Х. (отв. ред.). *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, с. 52-71.

Кравченко, Э. Е. 2005. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4. Донецк: ДонНУ, с. 153-186.

Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дон. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 85-150.

Мерперт, Н. Я. 1957. *К вопросу о древнейших болгарских племенах*. Казань: Гос. музей ТАССР.

Плетнева, С. А. 1972. Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья. *Новое в археологии. Сборник статей, посвященных 70-летию А. В. Арциховского*. Москва: МГУ, с. 108-118.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Покровский, А. М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.*, 1. Москва: Товарищество типографий А. И. Мамонтова, с. 465-491.

Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, I. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 112-137.

Флёров, В. С. 1993. *Погребальные обряды на севере Хазарского каганата*. Волгоград: Перемена.

Халикова, Е. А. 1986. *Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X — нач. XIII в.* Казань: Изд-во Казанского университета.

Хоружа, М. В. 2014. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 2, с. 99-108.

Хоружая, М. В. 2012. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника. *Проблемы дослі-*

дження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. Луганськ: Видавничо-поліграфічний центр ТОВ «Елтон-2», с. 429-436.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по ма-

териалам раскопок 1984—2012 гг.). *Древности* 2013, 12. Харьков: ООО «НТМТ», с. 211-224.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности* 2014—2015, 13. Харьков: ООО «НТМТ», с. 257-274.

Надійшла 03.11.2022

Viktor S. Aksionov

PhD, the M.F. Sumtsov Kharkiv Historical museum, Head of the Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

ONCE AGAIN ABOUT THE PIT BURIALS OF THE EARLY MEDIEVAL VERKHNIY SALTIV CATACOMB BURIAL GROUND

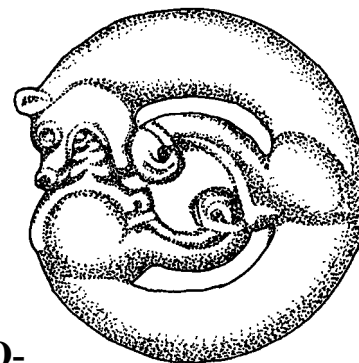
On the site of the main Verkhniy Saltiv catacomb burial ground, explored in 1984—1989 by the expedition of the Kharkiv Historical Museum, in addition to 76 catacomb burials, 17 burials in pits of various designs were found (nine in simple soil pits and eight in pits with lining). All studied pit burials belonged to children and adolescents, 14 of them were associated with specific catacombs, because they were located in the immediate vicinity of the dromoi of the catacombs or were let into their filling (burials nos. 13; 15 — catacombs nos. 72; 74). The inventory of the studied pit burials did not differ in composition, typology and quantitative indicators from the inventory that accompanied the bones of children from the burial chambers of the catacombs of the same burial ground. This inventory serves as an indicator of a certain property and social status of families whose members were children buried in pit graves. The planigraphy and inventory of pit burials allows stating that the children burials and the catacombs next to which they are located should be considered as a single burial complex that belonged to close relatives or members of the same family. At the same time, six of the nine catacombs (nos. 30; 39; 41; 44; 51; 52) with which the pit burials are associated had burial chambers located longitudinally in relation to the dromos, differing in small sizes and containing the remains of two or three deceased. The burial chambers of the T-shaped catacombs (nos. 72; 73; 74), which are somewhat larger, also contained three or four human skeletons. The burial of children in separate pits of various designs is due to the lack of free space for new burials in the burial chambers of the catacombs associated with them. It was impossible because of some objective reasons (unfavorable season, lack of resources and time, nature of death, etc.) to dig new catacombs for child burials.

Key words: Verkhniy Saltiv, Saltiv-Maiaky culture, catacomb burial ground, pit burial, burial in a pit with lining, Alans.

References

- Aksenov, V. S. 2012. Iamnoe pogrebenie № 2 s pervogo Verhne-Saltovskogo mogilnika. "Svichado Prydniprov'ia". Kraieznachnyi almanakh, VIII. Komsomolsk: "Apriori print", p. 81-85.
- Aksenov, V. S. 2015. Novye pogrebeniia v dromose na Verhne-Saltovskom IV katakombnom mogilnike. *Laurea I. Antichnyi mir i srednie veka. Chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Kharkiv: ООО "НТМТ", p. 12-17.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12. Donetsk, DonNU, p. 25-50.
- Aksionov, V. S. 2018a. Reconstuction of Catacombs of Saltiv-Maiaky Culture Population. *Arheologia*, 1, p. 53-67.
- Aksionov, V. S. 2018b. The Early Medieval Verkhniy Saltov Burial Ground Sepulchral Rite: the Experience of Statistical Analysis. *Arheologia*, 2, p. 42-56.
- Aksionov, V. S. 2019. Ankle Bones from the Catacomb Burials of the Second Half of VIII — First Half of X c. of the Necropolis Near Verkhniy Saltiv Village. *Arheologia*, 2, p. 103-113.
- Aksionov, V. S. 2021. The Catacomb No. 74 of the Verkhniy Saltiv Main Burial Ground. *Arheologia*, 3, p. 106-116.
- Afanasev, G. E. 1987. Naselenie lesostepnoi zony basseina Srednego Dona v VIII—X vv. (alanskii variant saltovo-maiatskoi kultury). *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh*, 2. Moskva: Nauka.
- Afanasev, G. E. 1993. *Donskie alany. Socialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniya Srednego Dona*. Moskva: Nauka.
- Babenko, V. A. 1907a. Dnevnik Arkheologicheskikh raskopok v s. Verkhnem Saltove 1906 g. *Trudy XIII arkheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave 1905 g.*, 1. Moskva: tipografiia "Pechatnoe delo", p. 411-418.
- Babenko V. A. 1907b. Dopolnenie k dokladu "Chto dali novogo raskopki v Verkhnem Saltove". *Trudy XIII arkheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave 1905 g.*, 1. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 394-410.
- Babenko, V. A. 1914. Pamiatniki Khazarskoi kultury na yuge Rossii. Kamennyi gorod. *Trudy XV arkheologicheskogo sezda v Novgorode*, 1. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 464-470.
- Berezovets, D. T. 1975. Saltivska kultura. In: Dovzhenok, V.Y. (vidp. red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, III. Kyiv: Naukova dumka, p. 421-435.
- Bubenok, O. B. 1993. Etnichna prynalezhnist yamnykh pokhovan Verkhnosaltivskoho mohylnyky. *Arheologia*, 4, p. 49-59.

- Gennep, A. 1999. *Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obriadov*. Moskva: Izdatelskaia firma "Vostochnaia literatura" RAN.
- Ierusalimskaia, A. A. 1992. *Kavkaz na shelkovom puti: Katalog vremennoi vystavki*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Kaloev, B. A. 1984. Pokhoronnye obychai i obriady osetin v XVIII — nachale XX v. *Kavkazskii etnograficheskii sbornik*, VIII. Moskva: Nauka, p. 72-105.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*, 2, p. 111-136.
- Kopyl, A. G., Tatarinov, S. I. 1990. Musulmanskie elementy v pogrebalnom obriade prabolgar Srednedonechia. *Rannie bolgary i finno-ugry v Vostochnoi Evrope*. Kazan: IYaLI im. G. Ibragimova KNC AN SSSR, p. 52-71.
- Kravchenko, E. E. 2005. Musulmanskoe naselenie srednego techeniia Severskogo Dontsa i rasprostranenie islama v Vostochnoi Evrope v khazarskoe vremia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4. Doneck: DonNU, p. 153-186.
- Liapushkin, I. I. 1958. Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine r. Don. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62, p. 85-150.
- Merpert, N. Ya. 1957. *K voprosu o drevneishikh bolgarskikh plemenakh*. Kazan: Gos. muzei TASSR.
- Pletneva, S. A. 1972. Ob etnicheskoi neodnorodnosti naseleniia Severo-Zapadnogo Khazarskogo pogranichia. *Novoe v arkheologii. Sbornik statei, posviashennykh 70-letiiu A.V. Artsikhovskogo*. Moskva: MGU, p. 108-118.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Pokrovskii, A. M. 1905. Verkhne-Saltovskii mogilnik. *Trudy XII arkheologicheskogo sezda v Kharkove 1902 g.*, 1. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A.I. Mamontova, p. 465-491.
- Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 1. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, p. 112-137.
- Flerov, V. S. 1993. *Pogrebalnye obriady na severe Khazarskogo kaganata*. Volgograd: Peremena.
- Khalikova, E. A. 1986. *Musulmanskie nekropoli Volzhskoi Bulgarii X – nach. XIII v.* Kazan: Izd-vo Kazanskogo universiteta.
- Khoruzha, M. V. 2014. Burials in Dromoi of Catacombs at Verchniy Saltiv Burial Ground. *Arheologia*, 2, p. 99-108.
- Khoruzhaia, M. V. 2012. Iamnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika. *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pamiaty S. N. Bratchenka*. Luhansk: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr TOV "Elton-2", p. 429-436.
- Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhoroneniia v iamah s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (po materialam raskopok 1984–2012 gg.). *Drevnosti 2013*, 12. Kharkov: OOO "NTMT", p. 211-224.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014–2015*, 13. Kharkiv: OOO "NTMT", p. 257-274.

© О. Д. МОГИЛОВ, В. А. ГУЦАЛ* 2023

РЕДВИНЦІ — ВЕРШНИЦЬКИЙ ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВНІЧНОМУ ПОДІЛЛІ

Статтю присвячено публікації матеріалів кургану 1 поблизу с. Редвинці Хмельницького р-ну й обл., дослідженого в 1973 р. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту. Проаналізовано поховально-поминальну обрядовість та інвентарний комплекс пам'ятки.

Ключові слова: Поділля, скіфський час, курган, кенотаф, вузда, стріли.

Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Південного Бугу досі порівняно мало вивчені археологами. Утім, цей регіон, розташований по сусідству зі старожитностями Західноподільської та Східноподільської локальних груп пам'яток скіфського часу Східноєвропейського Лісостепу, є надзвичайно цікавим для з'ясування етнокультурних процесів, які відбувалися на Правобережжі Українського Лісостепу в добу раннього заліза. Одним із небагатьох комплексів, який висвітлює давню історію регіону того періоду, є курган 1 біля с. Редвинці Хмельницької обл. та р-ну, на північний схід від обласного центру, на правобережжі р. Бужок — лівої притоки Південного Бугу (рис. 1). Попри наявність короткої інформації про дослідження кургану (Винокур, Гуцал А. Ф. 1974, с. 256; Винокур та ін., 1984, с. 90; Гуцал А. Ф., Якубовський, Михальчишин 2011, с. 140) та невеликих попередніх публікацій матеріалів (Винокур 1985, с. 50; рис. 11; Могілов 2001, с. 38-43), вважаємо

за потрібне повернутися до вивчення редвинцького комплексу з метою його всебічної характеристики.

Могильник із п'яти насипів виявлено за 0,5 км на південний захід від Редвинців, на території колгоспного садка. Висота насипів, розташованих за 50—60 м один від одного — 1,8—2,7 м, діаметр — 14—18 м. У 1973 р.¹ археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом А. Ф. Гуцала та І. С. Винокура² дослідила курган № 1 — один із найбільших у групі (Винокур, Гуцал А. Ф. 1973, с. 7-9; рис. 9; 10; Винокур, Картка пам'ятки). Висота насипу, розташованого в східній частині групи, сягала 2,7 м, діаметр — 18 м (рис. 2; 3). Курган копався «під знос» із застосуванням бульдозера, який знімав ґрунт пошарово (рис. 4; 6). Стратиграфія фіксувалася в центральній бровці, розташованій за лінією захід — схід.

Як установили дослідження, курган був споруджений над поховально-поминальним комплексом скіфського часу (рис. 3). Слідів могили або поховання виявлено не було, через що комплекс інтерпретується як кенотаф (Винокур

* МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — кандидат історичних наук, завідувач Археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету, ORCID: 0000-0002-1122-7273, dpoasukam@gmail.com

¹ В окремих довідкових виданнях помилково вказується рік досліджень: 1972 (Винокур та ін., 1984, с. 90; Гуцал А. Ф., Якубовський, Михальчишин 2011, с. 140). Окрім цього, часом подаються відмінні від наведених параметри поховально-поминальної споруди, як-от діаметр насипу в 16 м, дерев'яного настилу в 6,6 м (Винокур, Гуцал А. Ф. 1974, с. 256). У своєму описі ми йдемо за текстом наукового звіту — найінформативнішого джерела про розкопки кургану, окремі дані якого підтверджуються й кресленнями (Винокур, Гуцал 1973, с. 7-9; рис. 9; 10).

² Серед студентів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, які брали участь у розкопках кургану в Редвинцях, були й майбутні фахівці-археологи В. П. Мереж та О. І. Журко (Мереж 2022, с. 26).

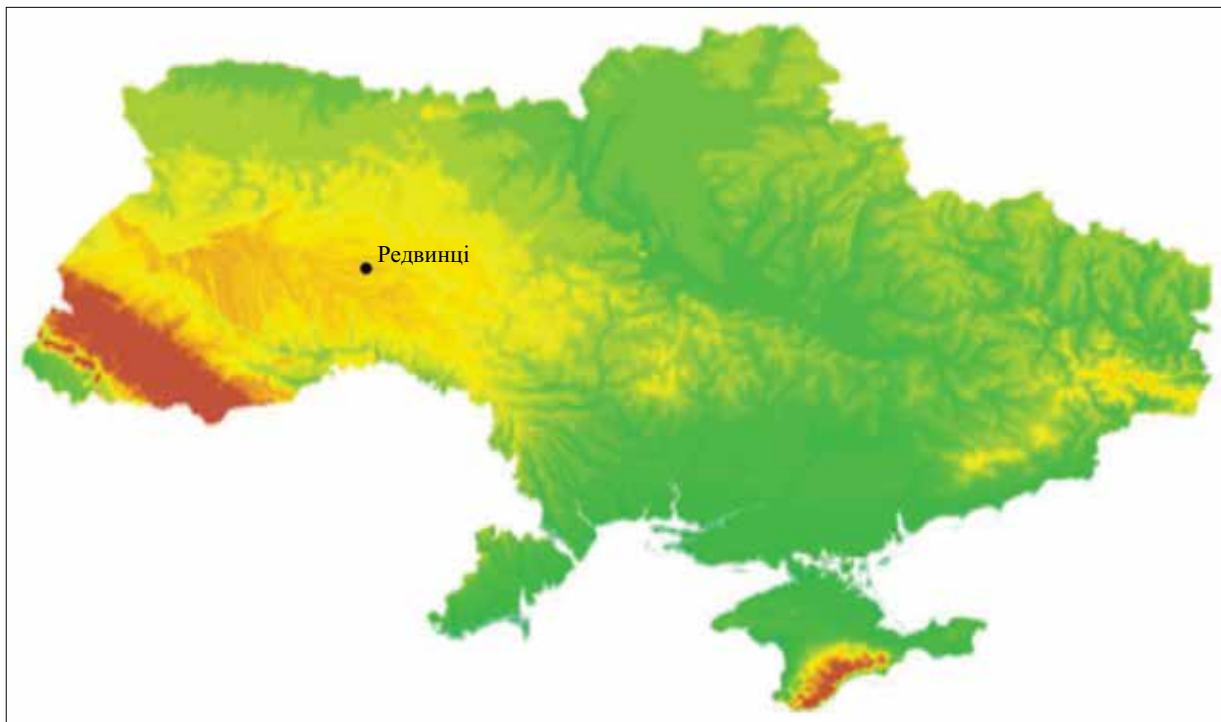

Рис. 1. Курган у Редвинцях на мапі України

Fig. 1. Mound in Redvyntsi on the map of Ukraine

1985, с. 50). Спочатку під час його будівництва по всій площі майбутнього насипу було здійснено підсіпку з ґрунту сіро-чорного кольору завтовшки 0,6—0,65 м (рис. 3: 5). По його центру було споруджено округлу дерев'яну викладку діаметром 4,5 м, від якої зберігся слід дерев'яного тліну червонувато-коричневого відтінку потужністю до 0,2—0,3 м (рис. 3: 4). Поверх нього в центрі було викладено комплекс заупокійних дарів (рис. 3: 7): бронзові вуздечні бляхи (1—3), нахрапник (4), пряжки (5, 6). З ними покладено й озброєння: наконечники п'яти стріл (7) та списа (8), виготовлені, відповідно, з бронзи й заліза, а також скляна намистина (9) і фрагменти залізних виробів, можливо, ножів (10). Із боків від цього місця, переважно в північній частині насипу було розпалено декілька вогнищ, від яких збереглися попелясті прошарки з фрагментами кераміки скіфського часу (рис. 3: 8). До вигорання дерев'яного помосту вони, проте, не призвели. Мабуть, невдовзі після розпалювання їх присипано наступним верхнім шаром ґрунту. Він мав чорний із сірим відтінком колір із золистими вкрапленнями та вже набув форми, близької до купола (рис. 3: 3). Його товщина 0,3 м. Далі йшов шар чорно-сірого ґрунту теж із вкрапленнями попелу завтовшки 0,5 м (рис. 3: 2). За інформацією В. П. Мегея, який був присутній

на розкопках, насип складався зі сформованих ґрунтових «вальків», які, схоже, проглядаються і на одному з фото (рис. 5: 1). Нарешті, верхні нашарування насипу редвинецького комплексу склалися з ґрунту сірого кольору завтовшки 0,3—0,35 м (рис. 3: 1).

Опис знахідок:

Першу та найчисленнішу групу знахідок із кургану в Редвинцях складають деталі кінського спорядження, що, судячи з асортименту, були оздобами одного вуздечного комплексу (Могилов 2001, с. 42).

1. Дві бронзові ажурні бляхи у вигляді шестипелюсткових розеток із петлею на звороті (рис. 7: 1, 2; 9: 1, 2). Від центру, позначеного кружечком, відходять шість пелюсток (переданих подвійною смугою), кінці яких завиваються. Діаметр щитка — 3,4—4,4 см, його товщина — до 0,3 см. Висота петлі — 1,1 см, ширина — 1,9 см, товщина — 0,4—0,5 см. Як показують ливарні шви на звороті, обидві бляхи відлиті в одній трискладовій ливарній формі. Одна її стулка (передня) слугувала для формування лицьової частини щитка. Ще дві стулки конструктивно призначені для формування звороту та петлі. Певні відмінності в абрисах щитків пояснюються тим, що розплавлена бронза часом не затікала в найтонші частини форми.

Рис. 2. Курган 1 біля Редвинців до початку досліджень

Fig. 2. Mound no. 1 near Redvyntsi before the start of research

2. Бронзова ромбічна бляха з петлею на звороті (рис. 7: 3; 9: 3). Щиток прикрашено окрислою псевдозерню, розміщеною за схемою: 1—2—3—2—1. Довжина — 3,2 см, ширина — 1,6 см, товщина щитка — 0,4—0,6 см. Петля, заввишки 0,9 см та завширшки 1,6 см, являє собою сплюснену бронзову дужку товщиною 0,2 см та шириною 0,7 см.

3. Сім бронзових округлих бляшок з опуклим щитком та петлею на звороті (рис. 7: 5—11; 9: 4—10). Діаметр щитка — 1,5 см, його товщина — 0,15 см. Петля завдовжки 1,1 см та завтовшки 0,2—0,3 см. Як видно із ливарного шва вздовж петлі на звороті та характерного зміщення вбік останньої, усі сім блях відлито в одній тристулковій ливарній формі. Причому одна стулка служила для формування лицьової частини, а дві — зворотної разом із петлею.

4. Нахрапник бронзовий із зображенням голови орлиноподібного грифона на вузькому щитку та округлим отвором для кріплення (рис. 7: 4; 9: 11). Висота 4,8 см, ширина — 2,5 см, товщина — 0,6 см. Продовгуватий щиток завдовжки 3,7 см, завширшки — 0,6 см, завтовшки — 0,3—0,5 см. Діаметр отвору — 0,8 см. Деталі образу фантастичної істоти до-

датково пророблені в техніці гравіювання. Вважається, що нахрапники такої схеми могли відливатися у двостулковій формі з циліндричною вставкою-штифтом для формування отвору (Шрамко 1999, рис. 1: 2). На редвинецькому нахрапнику, як і на багатьох таких самих виробках, поздовжній ливарний шов від такої форми не проглядається. Можливо, після лиття їх затирали.

5. Кільцеподібна бронзова пряжка з трьома конструктивними виступами-фіксаторами для кріплення ремнів (рис. 7: 12; 9: 12). Одним — грибоподібним та двома іншими — овальними. Крім цього, з боку, протилежного виступу-«грибочка», зберігся ще один технологічний виступ від заливання металу, що згодом не був видалений, як на більшості пряжок такої схеми. Діаметр виробу — 4,3 см, товщина округлих у перетині стінок — 0,45—0,5 см.

6. Пряжка бронзова у вигляді поєднаних кола і трапеції (рис. 7: 13; 9: 13). На підніжці трапеції та зовні кільця спостерігаються сліди невеликих потертостей від вуздовних ремнів. Висота пряжки — 3,5 см, ширина — до 1,8—2,1 см (найширші місця кола й трапеції), товщина — 0,35—0,45 см.

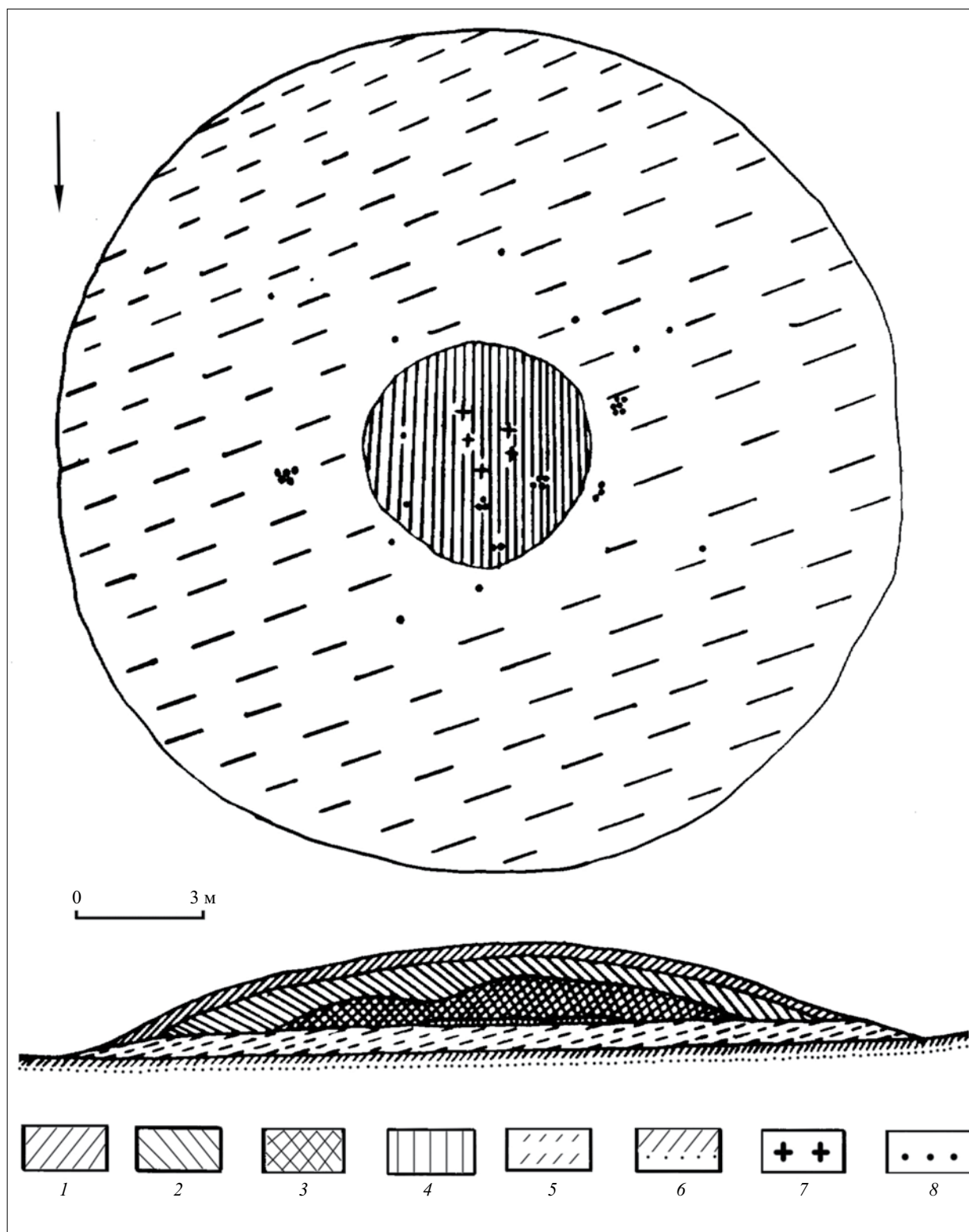

Рис. 3. Курган 1 поблизу Редвинців, план: 1 — верхній сіроземний шар; 2 — прошарок чорно-сірого ґрунту із вкрапленнями попелу; 3 — чорний ґрунт із золистими вкрапленнями; 4 — рештки дерев'яної вимостки; 5 — підсипка із чорнозему та сірозему; 6 — материк; 7 — речові знахідки; 8 — попіл (за: Винокур, Гуцал 1973, рис. 9)

Fig. 3. Mound no. 1 near Redvynsi, plan: 1 — upper gray soil layer; 2 — a layer of black-gray soil with scattered ash; 3 — black soil with ash inclusions; 4 — remains of a wooden structure; 5 — backfill made of black and gray soil; 6 — original ground level; 7 — finds; 8 — ash (after: Винокур, Гуцал 1973, fig. 9)

Іншу категорію знахідок із кургану презентують деталі озброєння: наконечники п'яти стріл і списа.

7. Комплекс бронзових втульчастих наконечників стріл:

7.А. Наконечник стріли базисний трилопате-вий із прихованою втулкою та тригранною «поважченою» голівкою. Фрагмент нижньої частини втрачений. Довжина — 2,1 см, ширина основи — 0,9 см (рис. 7: 14; 9: 14).

7.Б. Трилопате-вий наконечник із трикутною голівкою та загостреними краями лопатей, які утворюють позаду «жальця». Довжина — 2,9 см, ширина основи — 0,8 см. Зовнішній діаметр втулки — 0,5 см, внутрішній — 0,4 см (рис. 7: 15; 9: 15).

7.В. Тригранний наконечник із прихованою втулкою. Кожна з його трьох бічних «ламаних» граней у нижній частині має парні прямокутні заглиблення. Довжина — 2,2 см, ширина основи — 0,7 см, діаметр втулки — 0,3 см (рис. 7: 16; 9: 16).

7.Г. Тригранний наконечник із прихованою втулкою та заглибленням позаду основи. Сильно ушкоджений, склеєний із частин. Довжина — 2,5 см, ширина основи — 0,8 см, діаметр втулки — 0,3 см (рис. 7: 17; 9: 17).

7.Д. Тригранний наконечник із трикутною голівкою та загостреними позаду ребрами граней, які утворюють «жальця». Довжина — 2,7 см, ширина основи — 0,8 см. Зовнішній діаметр втулки — 0,5 см, внутрішній — 0,4 см (рис. 7: 18; 9: 18).

8. Наконечник списа залізний. Предмет сильно ушкоджений, вістря та низ втулки (майже до основи пера) втрачено (рис. 8). Уціліла довжина — 18,2 см. Лінзоподібний чи витягнуто-ромбічний перетин пера (завширшки 2,1—2,6 см та завтовшки — 1,4 см) проглядається лише в передній, непошкодженій частині. Збережений діаметр втулки — 2,2 см, внутрішній — 0,7 см (ці малі параметри пояснюються тим, що вони фіксуються фактично в місці переходу в перо). Із двох сторін до наконечника прикипіли два округлих залізних фрагменти неправильної форми.

Прикраси з кургану представлені тільки намистиною.

9. Скляна намистина (не збереглася).

10. Фрагменти залізних виробів, можливо ножів (не збереглися).

Розпочинаючи характеристику інвентарного комплексу з Редвинецького кургану, від-

значимо, що найбільш презентабельним тут є предмети спорядження коня. Вони, судячи з асортименту, могли складати один вуздечний комплект із нахрапником на храпові коня, бляхами — переважно на поєднанні ременів збоку голови тварини, підпружною пряжкою з виступами та іншою пряжкою у вигляді кола й трапеції, яка могла поєднувати підборідний ремінь або служити для приєднання поводу (Могилов 2003, с. 78).

Бронзові шестипелюсткові розеткоподібні ажурні бляхи з краями пелюсток, що зави-ваються (рис. 9: 1, 2), є оригінальними й рідкісними. Утім, зауважимо, що ідея закручених на кінці пелюсток відома на деяких теж квіткоподібних бляхах скіфської доби, які, проте, є стилістично відмінними (без кола в центрі та з багатьма пелюстками). Вони в Скіфії нечисельні та датуються IV ст. до н.е. (Могилов 2008, с. 54; рис. 107: 1—2; Могилов 2015, с. 15; рис. 2: 1, 2). Відомі ці вироби з кургану біля Старинської птахофабрики в Теразовому Лівобережному Лісостепу (Ильинская 1966, рис. 6), Сторожового городища в Середньому Подонні (Либеров 1965, табл. 23: 25).

Ромбічна бляха з псевдозерню (рис. 9: 3) належить до не надто поширених. Такі вироби можуть відрізнятися кількістю та компонуванням виступів на щитку. Предмет із Редвинців, як згадувалося, має композицію за схемою 1—2—3—2—1. Проте трапляються бляхи й із псевдозерню за моделлю 1—2—2—1. Дата таких знахідок припадає на кінець V—V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 43; рис. 91: 5-9). Аналогії виявлено в курганах біля Кошоватого в Пороссі (Петренко 1967, табл. 27: 8), 5 Осягського могильника (Шрамко 1987, рис. 72: 16) та 24 некрополя «Б» на Більському городищі в Поворсклі (Гречко та ін. 2019, рис. 9: 35; Гречко, Котенко 2020, рис. 4: 1), 13 коло Арциза (Алексеева, Охотников, Редина 1997, рис. 3: 8, 9; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, рис. 11: 4), 26 (поховання 2) неподалік Брилівки (Полин, Дараган 2021, рис. 2: 22, 24) та біля Шолохівського в Степовій Скіфії (Максименко та ін. 1984, рис. 58: 22), 10 біля Колбино в Середньому Подонні (Шевченко 2009, рис. 12: 10), 1 біля Другого Тенгинського городища у Прикубанні (Эрлих 2002, рис. 3: 11).

Бронзові круглі бляхи з опуклим щитком (рис. 9: 4—10), навпаки, належать до одного з найчисленніших типів у Північному Причорномор'ї, мають різноманітні розміри та

Рис. 4. Робота техніки на кургані. Знизу крайній справа — І. С. Винокур

Fig. 4. Operation of machinery on the mound. In the bottom, far right — I. S. Vynokur

побувають увесь скіфський час, з'являючись ще в добу архайки. Однак наймасовіші вони в середньоскіфський та пізньоскіфський періоди (Могилов 2008, с. 41; рис. 86: 16—48; 87; 88; 89: 1—20; 2012, с. 35-36; рис. 5: 16—48; 6; 7; 8: 1—20). Аналогії з Правобережного Лісостепу походять із курганів 211 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. III: 22), Вакулина Могила (Клочко, Скорый 1991, рис. 5: 1—4; 6: 4—10), під Резино (Ossowski 1888, табл. XXIII: 4, 5), 401 і «Г» біля Журавки (Бобринской 1905, с. 27, 14, 16; Петренко 1967, табл. 27: 34; Могилов, Діденко 2009, рис. 2: 11), 491 поблизу Макіївки (Галанина 1977, табл. 13: 7), 66 та 31 коло Бобринці (Бобринской 1901, с. 103, 130). Вельми численні такі бляхи і в Українському Лівобережному Лісостепу: кургани 1 (1886 р.) поблизу Аксютинців (Ильинская 1968, табл. XXVII: 14), 1 (1897—1898 рр.), 1 (1886 р.) (Древности Приднепровья 1899, табл. XV; XVII; XXII; XXIII; Ильинская 1968, табл. XXXII: 14), 477 біля Вовківців (Галанина 1977, табл. 22: 7), 10 під Попівкою (Бобринской 1894, табл. XXIV: 4), 12 і 23 Перещепинського могильника (Мурзин и др. 1999, рис. 6: 8; Ролле и др. 2003, рис. 3: 6, 8), 2 поблизу Совнаркомівської (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 68: 9—11), 9 у Скороборі (Шрамко 1994, рис. 6: 50) тощо. Ще більша їх добірка відома з Середнього Подоння: насипи 5 (Городцов 1947, рис. 16: 2), 7 (Замятин 1946, с. 31), 38 групи Частих (Пузикова 2001, рис. 11: 10, 21: 7), 4 у Терновому (Савченко 2001, рис. 8: 16—20), 13, 14, 17, 18 поблизу Руської Тростянки, 11/16 і 40/26 у Мастюгино, 1 і 14 неподалік Дуровки (Пузикова 2001, рис. 11: 5, 42: 3, 34: 5, 22: 5—8, 27: 19—22, 31), 13 коло Горок (Гуляев, Савченко 2004, рис. 8: 24—29), 14 біля Колбино (Савченко 2001, рис. 39: 1—3).

Звичні вони й для поховань Степової Скіфії: кургани Гайманова Могила (Ильинская 1973, рис. 8: 3, 6), Солоха (Манцевич 1987, рис. 87; 88); І Іспанова Могила (Мозолевский 1980, рис. 74: 2), Бердянський (Чередниченко, Фиалко 1988, рис. 4: 3), Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 19: 4), Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 56: 4, 6), Мелітопольський (Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 152: 8) тощо.

Бронзові нахрапники з головою орлиноподібного грифона на продовгуватій основі (рис. 9: 11) з'являються в V ст. до н. е., але масово розповсюджуються вже в IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 90; рис. 166: 26—29; 167: 1—2, 7—10). Точніше з'ясувати час редвинецького екземпляра до-

помагають найближчі аналогії, відомі з курганів 5 поблизу Новосілки в Середньому Побужжі (Bydłowski 1905, rys. 101) та неподалік Резино (Ossowski 1888, tabl. XIII: 12) з Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, звідки відома й окрема знахідка зі Ржищева (Могилов 2008, рис. 167: 1). Із Дніпро-Донецького Лісостепу можна назвати знахідки з Пересічної (Бабенко 2004, рис. 1: 4), Більського городища (Шрамко 1999, рис. 7: 13). Із Середнього Подоння варто згадати вироби з-під насипів 13 поблизу Руської Тростянки (Пузикова 2001, рис. 31: 4) та неподалік Горок (Гуляев, Савченко 2004, рис. 8: 16). Таким чином, у Лісостепу близькі паралелі належать до IV ст. до н. е. У Степовій Скіфії в поодиноких випадках — іноді й до більш раннього часу: друга половина V ст. до н. е., за авторами досліджень (Бессонова, Скорый 1986, с. 165; рис. 6: 3). Утім цей нахрапник з Акташського могильника вирізняється ширшою основою та загнутим дзьобом, який доходить до низу голови істоти, поєднуючись із нею. Більш точними все-таки є степові аналогії IV ст. до н. е.: кургани 3, поховання 1, під Нововолодимирівкою (Ковпаненко, Яковенко 1973, рис. 2: 23), Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 55; кат. 17), 1 коло Тавеля (Отчет ... 1900, рис. 115; Дашевская, 1991, табл. 74.5), Братолубівський (Бессонова 2007, рис. 2: 9, 10), поблизу Шолохівського (Максименко та ін. 1984, рис. 58: 6), 6 біля Дніпрорудного (Кузнецова, Кузнецов 2005, рис. 3: А; Кузнецова, Елагина, Кузнецов 2005, рис. 19: Б) тощо. Отже, є підстави датувати нахрапник із Редвинців IV ст. до н. е.

Круглі бронзові пряжки з грибоподібним та двома округлими виступами (рис. 9: 12) віднесені до другої половини V — IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 64; рис. 123: 15-27). Проте більша їх частина належить все-таки до IV ст. до н. е. Серед аналогій можна назвати знахідки з курганів 4 і 5 біля Новосілки в Середньому Побужжі (Bydłowski 1904, rys. 76—89; 101), неподалік Резино в Тясминській підгрупі (Ossowski 1888, tabl. XIII: 7), 31 поблизу Бобринці в Поросі (Бобринской 1901, с. 103), 1 (1897—1898 рр.) коло Вовківців у Посуллі (Древности Приднепровья 1899, табл. XX: 402; Ильинская 1968, рис. 36), 14 біля Руської Тростянки в Середньому Подонні (Пузикова 2001, рис. 22: 9, 10).

Бронзові пряжки у вигляді кола та приєднаної трапеції (рис. 9: 13) з'являються ще в V ст. до н. е., але масово поширюються вже в IV ст. до н. е., до якого належить абсолютна

Рис. 5. Профіль кургану у Редвинцях

Fig. 5. Mound profile in Redvyntsi

більшість виробів (Могилов 2008, с. 66; рис. 125: 6—39). Чимала їх добірка відома з Лісо-степового Правобережжя. Зокрема, із Середнього Побужжя: вироби з курганів 4 і 5 біля Новосілки (Bydłowski, 1904, rys. 76—89), 4 неподалік Умані (Покровська, Діденко 1970, рис. 1: 12, 15). З Подніпров'я відомі артефакти з-під насипів Вакулина Могила (Клочко, Скорый 1991, рис. 5: 5; 6: 2), 409 біля Журівки (Петренко 1967, табл. 25: 3), 2 в урочищі Галушино поблизу Пастирського (Древности Приднепровья 1899, табл. XIX: 320a), коло Ладижичів (Антонович 1893, с. 23; Могилов, Діденко 2022, рис. 4: 14). Багато знахідок виявлено в Українському Лівобережному Лісо-степу: кургани 1 поблизу Борзни (Ильинская

1968, табл. XXXI: 5), 1 (1883—1885 pp.) біля Аксютинців (Бобринской 1894, табл. XXI-II: 18), 1 (1897—1898 pp.) під Вовківцями (Древности Приднепровья 1899, табл. XIn: 315; XVII: 317; XXI: 401), біля Сеньківки (Покровська 1965, табл. 1: 8), 3 біля Старого Мерчика (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 9: 5). Із Середнього Подоння відома знахідка з кургану 13 біля Руської Тростянки (Пузикова 2001, рис. 18: 5). У Степовій Скіфії вироби знайдені в курганах Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 5), Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 18: 8), Мелітопольський (Тереножкин Мозолевский 1988, рис. 155: 2), І Іспанова Могила (Мозолевский 1980, рис. 74: 2) та ін.

Рис. 6. А. Ф. Гуцал під час досліджень кургану в с. Редвинці

Fig. 6. A. F. Hutsal during research of the mound in Redvyntsi village

Предмети озброєння з Редвинців представлені наконечниками списа із заліза та стріл, відлитих із бронзи.

Характеристика наконечника списа ускладнена через його фрагментарність (рис. 8). Можна говорити лише про те, що він, як завжди, був втульчастим і мав витягнуто-ромбічне в перетині перо без поздовжнього ребра. Предмет доповнює колекцію наконечників списів скіфського часу з Поділля та Середнього Подністров'я (Гуцал В. А. 2002, с. 197-204).

Трилопатеві бронзові наконечники з втулкою, що виступає, трикутною голівкою й «опущеними» кінцями лопатей, що утворюють «шипи» (рис. 9: 15), подібні до вістер 2 відділу, 4 типу, варіантів 2, 6, 8 за класифікацією А. І. Мелюкової (Мелюкова 1964, рис. 1). Вони поширюються ще в другій — четвертій чвертях V ст. до н. е. (Полін 1987, рис. 11: 16, 17, 20, 21, 26; 12: 1—12, 24, 25, 27; 13: 7, 31, 32). Але масово їх використовували й у IV ст. до н. е. Зокрема, серед лісостепових знахідок пізньоскіфського періоду можна назва-

ти вироби з курганів Великого Рижанівського (Скорый, Хохоровски 2018, рис. 99: 60), 1 у Петрівці (Назаров 2001, рис. 14), 6 та 7 біля Стеблева (Скорый 1997, рис. 31: 6; 34: 7), неподалік Нестерівки на Правобережжі Дніпра (Назаров, Скорый 2019, рис. 13: 6). Чимала їх добірка того часу походить із Світловодського могильника (Бокій, Могилов, Панченко 2013, рис. 2: 8; Могилов 2017, рис. 2: 7—11; 2019, рис. 3: 1—9). В Українському Лівобережжі їх виявлено в комплексі з Єрківців (Мозолевский 1975, рис. 2: 9). У Середньому Подонні — під курганом 10 неподалік Колбино (Шевченко 2009, рис. 14: 7).

У Степовій Скіфії такі вироби походять із курганів Жовтокам'янка (Мозолевский 1982, рис. 35: 5), Бабина Могила (Мозолевский, Полин 2005, рис. 62: 11), Краснокутського (Мелюкова 1981, рис. 18), 4 біля Балтазарівки (Ковпаненко, Яковенко 1973, рис. 1: 5, 7, 8), 1 поблизу Первомаївки (Евдокимов, Фридман 1987, рис. 11: 3), 5 та 11 біля Нагірного (Мозолевский 1973, рис. 6: 1), 13 групи Капулівка I, Страшна Могила, 13, поховання 1, поряд із Богданівською фабрикою (Тереножкин и др., 1973, рис. 9: 4; 10: 21; 40: 5), 2 неподалік Криничок (Кропотов 2009, рис. 11: 37).

Базисні трилопатеві бронзові наконечники з трикутною «обтяженою» голівкою і прихованою втулкою (рис. 9: 14) співставні з виробами відділу 2, типу 5, варіанту 6 за класифікацією А. І. Мелюкової (Мелюкова 1964, рис. 1). Вони з'являються ще в перехідних похованнях, що містять знахідки як келермеського часу, так і середньоскіфського періоду (див. напр.: Галанина 1977, табл. 25: 20; Могилов, Діденко 2009, рис. 3: 6, 9—13; 3: 1—3; 5: 1—3). У подальшому, в ранній середньоскіфський час такі вироби належать до найпоширеніших. Тоді, у другій половині VI — першій третині V ст. до н. е., вони добре відомі в різних регіонах Північного Причорномор'я. Так, на Дніпровському Лісостеповому Правобережжі їх виявлено під насипами 400 під Журівкою (Полін 1987, рис. 10: 36), 491 у Макіївці, 394 (поховання 2) поблизу Ковалів, 411 біля Пекарів, 1 неподалік Яблунева (Галанина 1977, табл. 2: 4; 5: 5; 6: 8; 11: 23). У Лісостеповому Лівобережжі їх зафіксовано в курганах Дзюбина Могила (Алексеев 1991, рис. 1: 3), 482 біля Басівки (Галанина 1977, табл. 25: 20). Відома їх добірка й зі Степової Скіфії: насипи 2 (поховання 13) біля Володимирівки, поблизу Матвіївки, 19 (поховання 7)

у Крилівці (Колотухин 2000, рис. 10: 1; 11: 3; 19: 5), поховання 1, 2, 22 могильника Дугіно-Х (Прокофьев 2014, рис. 74: 17, 51; 80: 52).

Зрідка, як пережиток, указані наконечники трапляються й у другій—четвертій чвертях V ст. до н. е., і навіть у IV ст. до н. е. (Мелюкова 1964, табл. 8: П: 3; 9: П: 1; Могилов 2019, рис. 5: ІА, 19). Проте в той час панують уже зовсім інші типи таких виробів.

Тригранні бронзові наконечники з трикутною голівкою, виїмкою біля основи та прихованою втулкою (рис. 9: 17) близькі до виробів 3 відділу, 7 типу, 3 та 7 варіантів за класифікацією А. І. Мелюкової (Мелюкова 1964, рис. 1). Це теж один із найпоширеніших типів у IV ст. до н. е. Серед лісостепових аналогій можна назвати знахідки з курганів 1 у Лісовичах (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, рис. 3: 15), 487 біля Макіївки (Галанина 1977, табл. 10: 6), Світловодського могильника (Бокій, Могилов 2015, рис. 4: 21; Могилов 2016, рис. 3: 11—15; 2019, рис. 5: ІВ, 14) на Правобережжі; насипу 6 неподалік Старого Мерчика на Українському Лівобережжі (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 12: 4). Група таких предметів виявлена й у Середньому Подонні: кургани 10, 14, 32 могильника Колбино (Савченко 2001, рис. 38: 5; Шевченко 2009, рис. 14: 5; 37: 4, 5). Значна їх добірка походить зі Степової Скіфії: кургани Гайманова Могила (Бідзіля, Полін 2012, рис. 390: 4), Трибратній (Бессонова 1973, рис. 2: 6, 7), Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 105: 5), Бердянський (Мурзін, Фіалко 1998, рис. 1), 17, могила 1, біля Крилівки (Колтухов 2012а, рис. 7: 6), 4 групи Носаки (Бідзіля и др. 1977, рис. 13: 2—5), неподалік Матвіївки (Колтухов 2012б, рис. 10: 18).

Тригранні наконечники з трикутною голівкою, прихованою втулкою та парними прямокутними виїмками внизу граней «зламаних» пропорцій (рис. 9: 16). Ці вироби дещо схожі на наконечники 3 відділу, 5 типу, 4 варіанту за класифікацією А. І. Мелюкової (Мелюкова 1964, рис. 1). Однак, на відміну від них, мають рівну основу. Аналогії відомі з комплексів IV ст. до н. е.: поховання Світловодського могильника в Лісостеповому Правобережжі (Могилов 2019, рис. 5: ІВ, 17), кургани 14 поблизу Колбино в Середньому Подонні (Савченко 2001, рис. 6: 8), 1 групи Первомаївка VI (Евдокимов, Фридман 1991, рис. 16: 2) та поховання 17/34 могильника Дугіно Х у Степовій Скіфії (Прокофьев 2014, рис. 79: 38).

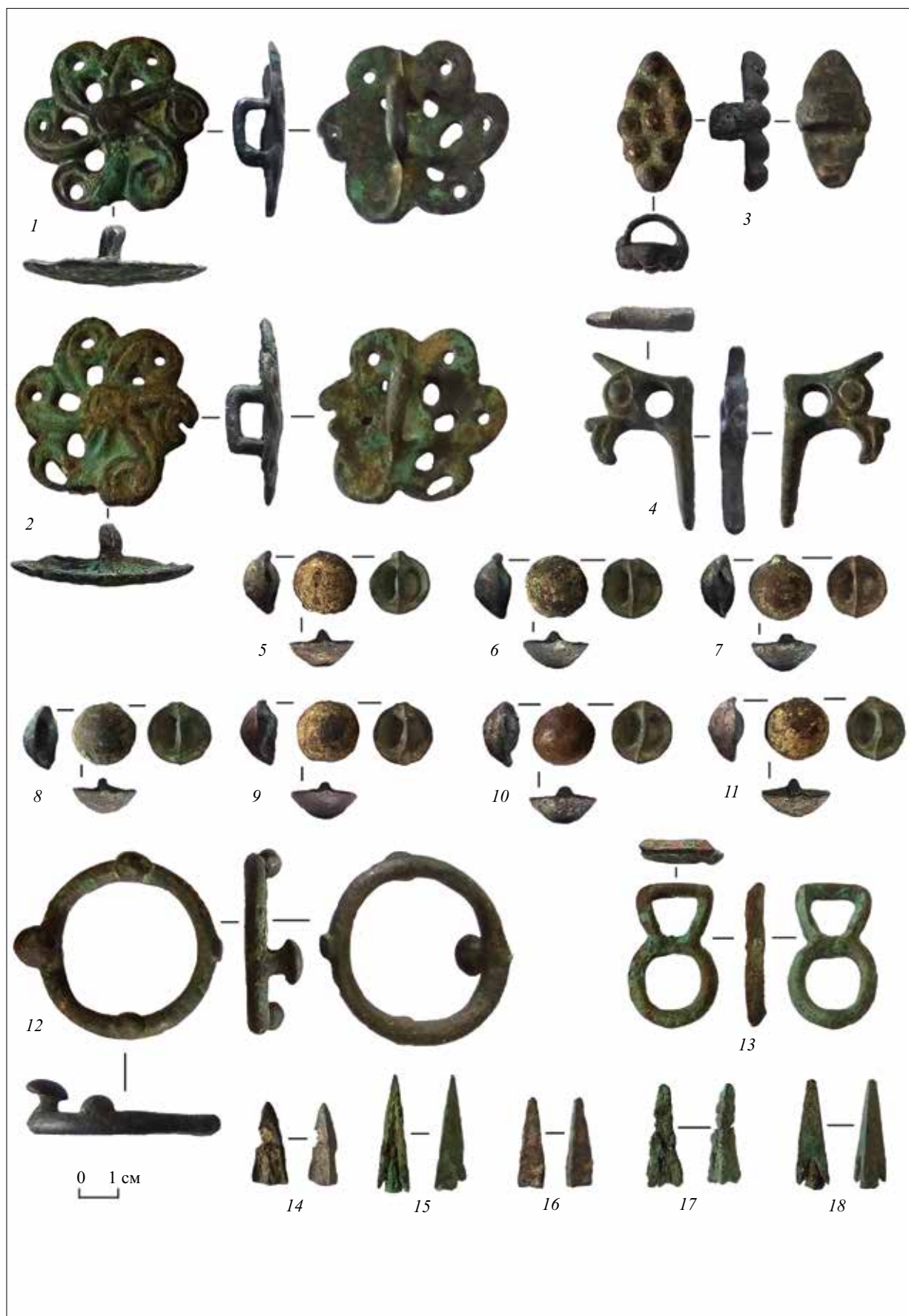

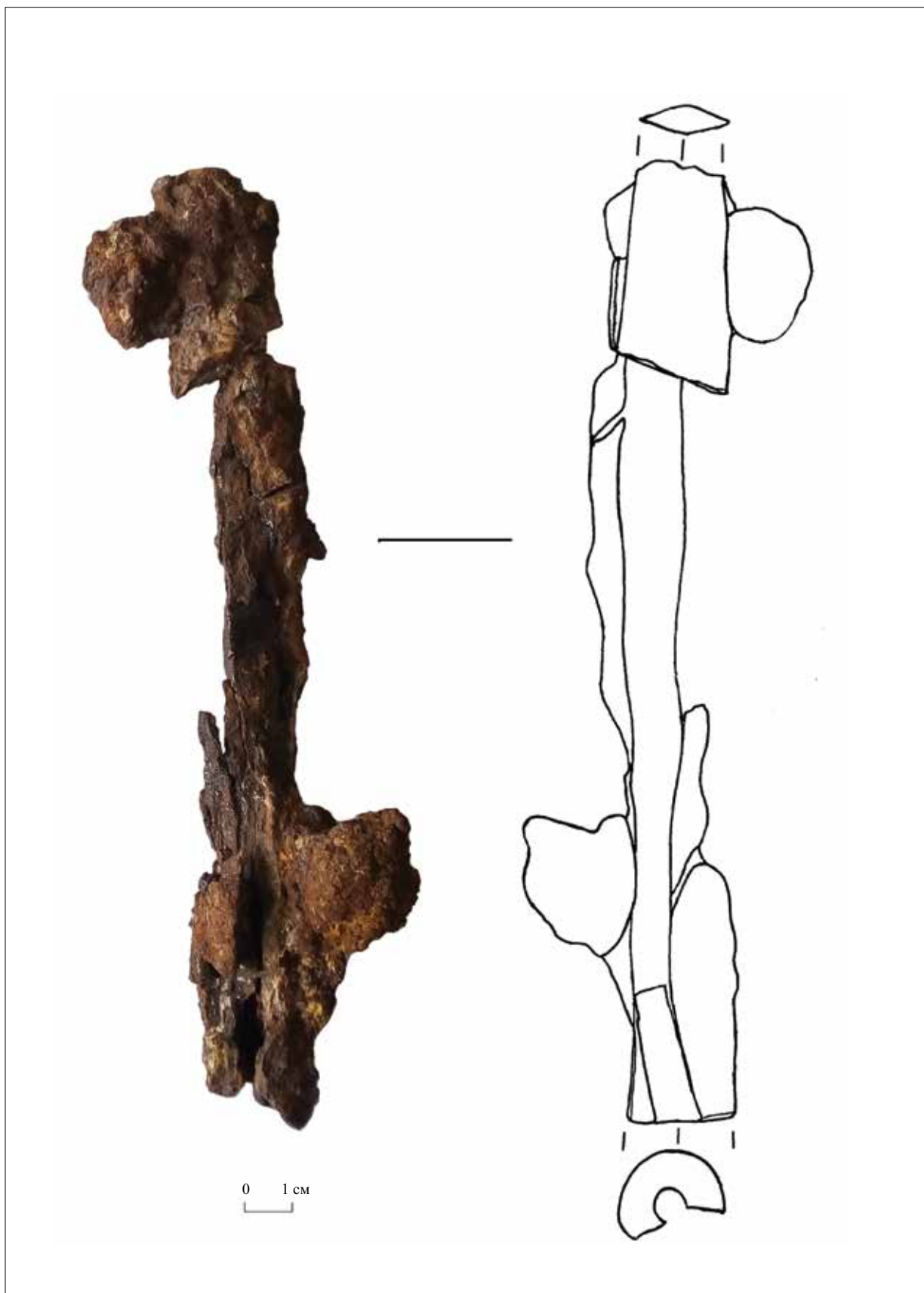
Рис. 7. Бронзові знахідки з кургану
Fig. 7. Bronze finds from the mound

Тригранні бронзові наконечники з трикутною голівкою, втулкою, що виступає, та виїмкою внизу основи (рис. 9: 18). Вони можуть бути віднесені до 3 відділу, 3 типу, 1 варіанту за класифікацією А. І. Мелюкової (Мелюкова 1964, рис. 1). Лісостепові аналогії IV ст. до н. е. знайдені у похованнях Світловодського могильника (Могилов 2019, рис. 5: ІВ, 32), курганах 409 біля Журівки на Правобережжі (Петренко 1967, табл. 34: 203), 2 неподалік Дергачів (Песяшенко 2020, рис. 2: 5) та 32 поблизу Пісочина на Сіверському Дінці (Бабенко 2005, рис. 38: 1, д), 13 біля Руської Тростянки в Середньому Подонні (Пузикова 2001, рис. 19: 3). Схожі й синхронні вироби зі Степової Скіфії походять з-під насипів 3 біля Золотої Балки (Полін 2014, рис. 11: 3), 2 поблизу Нікополя (Мелюкова 1964, табл. 9: 3: 5), 13 на Мамай-Горі (Андрух, Тошев 1999, рис. 24: 4), поховань 41 та 45 могильника Скельки (Попандопуло 2011, рис. 25: 2; 32: 8).

Хронологія кургану 1 поблизу Редвинців у літературі мала тенденцію до «омолодження». Комплекс відносили до V — початку IV ст. до н. е. (Винокур 1985, с. 50; Винокур та ін. 1984, с. 90; Гуцал А. Ф., Якубовський, Михальчишин 2011, с. 140). Один із авторів цієї роботи раніше датував курган кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 126), беручи до уваги наявність серед наконечників стріл одного більш раннього базисного вістря. Сьогодні, однак, вивчивши всі категорії знахідок із кургану та аналогії до них, є підстави датувати цей поховально-поминальний комплекс IV ст. до н. е. Ключовою є дата сагайдачного набору, де наявні тригранні вістря з прихованою втулкою. Трилопате́вий і тригранний наконечники з втулкою, що виступають, хоч і відомі раніше, проте в основній масі належать до цього самого століття. Наявність базисного наконечника другої половини VI — першої третини V ст. до н. е. можна пояснити тривалим його використанням, що, як вказувалося, не є рідкісним для таких типів. А саме датування комплексу має бути проведено за пізнішим і найбільш чисельним комплексом знахідок. Підтверджує датування комплексу IV ст. до н. е. і вузничний набір. І якщо бляхи з опуклим округлим щитком дають більш широкі дати, то інший інвентар, як показано раніше, цілком вкладається в межі цього століття: пряжки, ромбічна бляха з псевдозерню, нахрапник, та стилістика блях-розеток із «завиванням» країв пелюсток. Отже,

курган у Редвинцях може бути віднесений до IV ст. до н. е.

Редвинецький курган розташований у верхів'ях Південного Бугу, у все ще маловивченому відносно пам'яток скіфського часу регіоні, розташованому на межі Західноподільської та Східноподільської локальних лісостепових груп пам'яток, які розташовуються відповідно південніше та східніше. Така маловивченість створює певні труднощі з віднесенням кургану, що характеризується, до однієї з цих груп. Один із авторів цієї статті розглядав курган у Редвинцях у контексті дослідження кінського спорядження Західноподільської групи (Могилов 2000; 2003). Згодом, беручи до уваги точку зору С. С. Бессонової (Бессонова 1994, с. 3, 4), і те, що комплекс не має в насипу характерних для більшості Західноподільських курганів кам'яних конструкцій (Гуцал 1980, с. 76), належить до пізньоскіфського часу та, зрештою, розташований у басейні Південного Бугу, як і більшість комплексів Східноподільської групи, хоч і у верхів'ях його річкової системи, аналізував курган уже серед старожитностей останньої (Могилов 2008, с. 41, 54, 90). Слабка вивченість Верхнього Побужжя та хронологічні особливості поширення пам'яток Західноподільської групи й сьогодні ускладнюють вирішення цього питання. Як відомо, усі стаціонарно досліджені пам'ятки цієї групи належать до VII—VI ст. до н. е. (Sulimirski 1936; Mogylov 2013, с. 203-205; Могилов 2011, с. 222, 224-225), тоді як пізніше відомі лише окремі знахідки (Sulimirski 1936, fig. 6; Могилов 2010, рис. 12: 1), а сама доля носіїв культури регіону V—IV ст. до н. е. залишається переважно нез'ясованою. У ранньоскіфський час пам'ятки Західноподільської групи на північ від Дністра розташовані у басейнах його лівих приток. Це стосується й курганів (Sulimirski 1936, fig. 2; 4; Могилов 2020, рис. 16) і поселень (Винокур та ін. 1984, с. 2562, 67-71, 88-102). Причому ареал архаїчних поселень виходить і далі на північ, у верхів'я Південного Бугу, де досліджувалося селище в Стуфчинцях на північний схід від м. Хмельницький (Гершкович, Рижов 1997, с. 1-4; 1998, с. 13-14). Однак зі зникненням пам'яток Західноподільської групи, у середньоскіфський та пізньоскіфський періоди, неясною залишається й ситуація на Північному Поділлі. У верхів'ях Південного Бугу відомі селища скіфського часу (Винокур та ін.

Рис. 8. Залізний наконечник списа
Fig. 8. Iron spearhead

1984, с. 89). Та навіть низка городищ, виявлених у Гатній, Згарку, Радівцях, Гришках (Гуцал А. Ф., Якубовський, Михальчишин 2011, с. 54-56). Однак вони стаціонарно не досліджувалися, а тому їх хронологія, житлово-господарчий розвиток та матеріальна культура досі мало відомі вченим. Пам'ятки Східноpodільської групи, навпаки, демонструють тяглість побутування протягом всього скіфського періоду. Архаїчний час яскраво демонструють, наприклад, нашарування Немирівського (Артамонов 1949, с. 258; 1955а, с. 85; Смирнова 1996; 2001) і Северинівського городищ (Артамонов 1955b, с. 115-116; Смирнова 1961) та окремі кургани (Сецинский 1899, с. 256-257; Каталог 1899, с. 69; Бессонова 1994, с. 5-6). Середньоскіфський і пізньоскіфський періоди — низка курганів (Бессонова 1994, с. 6-10). Утім між розташуванням пам'яток основного ареалу цієї групи та Редвинцями поки що наявний значний територіальний розрив. Внести ясність у ці питання можуть лише подальші дослідження пам'яток скіфського часу у верхів'ях Південного Бугу.

Проводячи соціальну атрибуцію редвинецького комплексу, варто насамперед вказати на його статус у курганній групі. Найбільші розміри насипу свідчать про те, що комплекс міг належати одному з вождів общини, що залишила некрополь. На користь цього може говорити й виразний вершницький інвентар, хоча через недослідженість інших насипів групи, його поки що й немає з чим порівнювати. Безумовно, п'ять курганів біля Редвинців навряд чи відображають всю чисельність общини, яка їх залишила, адже їх кількість відносно мала. Уже доводилось писати (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2022), що у середньодністровських та подільських некрополях із переважно невеликою кількістю насипів у 3—10 одиниць навряд чи могло бути поховане все місцеве населення. Частина його могла захоронюватися й у мало відомих ще ґрунтових могильниках та на самих поселеннях. Додамо, що висота насипу 2,7 м³ та вершницький інвентар указують, що особа, на честь якої споруджено комплекс, належала до еліти скіфського часу на Поділлі, а саме тієї частини, яка контролювала певні регіони цього краю. Утім, звичайно, не до верстви, яка могла

панувати над усім Лісостеповим Побужжям і якій могли належати ще більші кургани.

Етнокультурну атрибуцію кургану в Редвинцях ускладнює його поминальний статус, коли під насипом не були наявні ані могила, ані сам небіжчик. А дані про них є надзвичайно важливими при подібних студіях. Ключовим питанням у цій проблемі є належність особи, якій присвячено курган-кенотаф, до місцевих лісостепових аборигенів, чи навпаки — до кочових скіфів, які проникали в Лісостеп. Такий конструктивний елемент, як курганний насип, у скіфський час використовувався і лісостеповим осілим населенням, і південними іраномовними номадами. У Правобережному Лісостепу вони відомі й у Західноpodільській (Sulimirski 1936; Смирнова 1979; Гуцал А. Ф. 1995, с. 94-95; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2012; Могилов 2020, с. 137), й у Східноpodільській (Бессонова 1994), й у Києво-Черкаській групах (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 27-42).

Переважають підкурганні поховальні комплекси й у Скіфському Степу (Ольховский 1991), хоча кількість безкурганних захоронень тут теж поступово збільшується (див.: Остапенко 1994; Попандопуло 1995; 2004; 2011; Могилов 2018). Використання вальків у насипі іноді розглядається як степова традиція (Скорий 2003, с. 47), на основі паралелей у тому регіоні (див. Скорий 1991, с. 28; Ольховский 1991, с. 76, 122, 164).

А ось поминальний комплекс на дерев'яному настилі з покладанням речей, палінням вогнищ збоку та принесення там жертв, від яких залишились фрагменти кераміки, вже доволі оригінальні. Загалом, вогняні ритуали були характерні для населення Українського Лісостепу скіфського часу. Серед поселенських матеріалів вони знайшли відображення в спорудженні різноманітних жертвних вівтарів та «вогняних майданчиків», біля яких палилось багаття, творились жертви. Серед знахідок біля них відома й кераміка, зокрема й спеціальні культові посудини, а також кістки тварин, вотивні вироби, рештки землеробських продуктів. Корені цих традицій ідуть у глибину віків, у передскіфський час та добу фінальної бронзи (Бессонова 1996; Могилов 2021, с. 34-46). Один із таких жертвників, до речі, досліджений на півночі Західноpodільської групи, біля с. Бедриківці. Серед знахідок на цьому масивному вівтарі відзначимо знахідки фрагментів кераміки (Винокур, Приходнюк 1966, с. 12; Березанская 1982, с. 164, рис. 61: 2; Могилов 2021 с. 43). У по-

3 Для порівняння, у Східноpodільській групі в кінці V—IV ст. до н.е. переважають насипи заввишки до 1,5 м, кургани висотою до 3—4 м — рідкісні, а 7,5—8,0 м — одиничні (Бессонова 1994, с. 6).

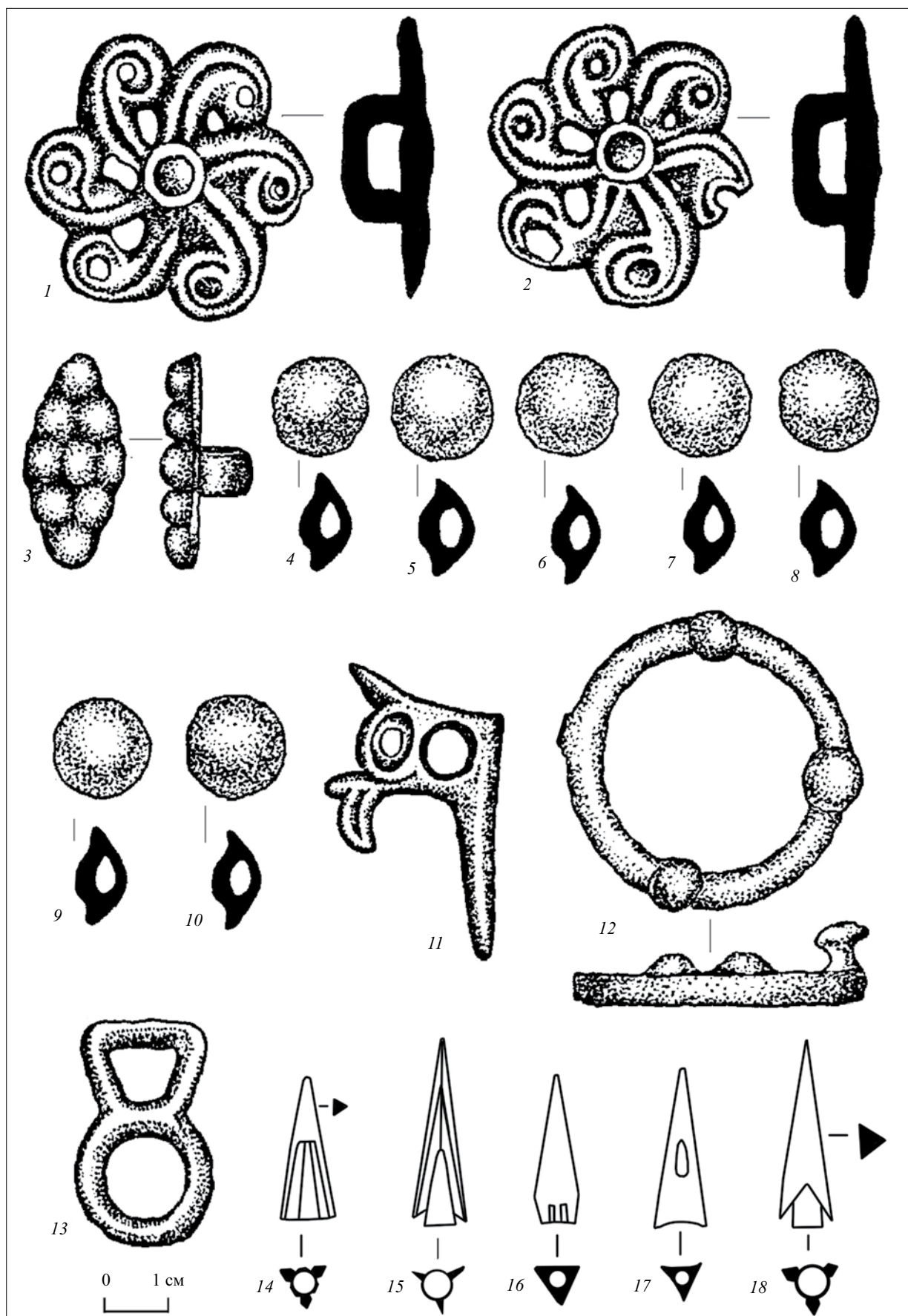

Рис. 9. Знахідки із Редвинецького кургану (бронза)

Fig. 9. Finds from the Redvynsi mound (bronze)

ховальній обрядовості лісостепового населення Українського Правобережжя вогняні ритуали мали декілька проявів. Серед них — спалення дерев'яних гробниць, що добре відомо в Західноподільській групі (Смирнова 1979, с. 41, 51, 58; Гуцал А. Ф. та ін. 2008, с. 11, 17; Гуцал А. Ф. 2018, с. 59; Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016, с. 225), на Східному Поділлі (Бессонова 1994, с. 7, 10), у Києво-Черкаському регіоні (Ковпаненко 1984, с. 107-109; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 28, 39, 46). Іноді відоме це явище й у Степу, проте кількість таких випадків у вказаному регіоні невелика, а значна частина таких гробниць розташовується на межі з Лісостепом (Ольховский 1991, с. 56, 68, 87). Іншим проявом вогняних ритуалів було спалення небіжчика на стороні зі зсипанням праху на дно могили або ж у спеціальну урну. Це явище також задокументоване й для Середнього Подністров'я (Гуцал А. Ф. та ін. 2004, с. 114-115; 2007, с. 159; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2021, с. 46), й для Правобережного Подніпров'я (Скорый 1991, с. 26-27; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 34, 39). Трапляється воно й у Лісостеповому Побужжі, втім не надто розповсюджене тут (Бессонова 1994, с. 7).

Окремі аналогії заупокійній споруді з Редвинців відомі з середньобузьких курганів № 1 і 2 біля Кальника (Отчет ... 1893, с. 168-169). Серед них — дерев'яний настил, вогнища зі слідами приношень, що дало підставу С. С. Бессоновій зарахувати всі ці комплекси до числа жертовних (Бессонова 1994, с. 9-10). Корені цієї традиції в Західноукраїнському Лісостепу можуть сягати, на її думку, ще доби скіфської архайки, доказом чого вбачається курган поблизу Ленківців із кам'яним майданчиком та вогнищем, але без поховання (Мелюкова 1953, с. 60-62). Не виключено, що культові вогнища могли бути й у деяких інших насипах Східноподільської групи, як-от у Новосілківських курганах, на що вказують наявні там сліди попелу та вугілля, керамічний бій та кістки тварин (Bydlowski 1904, р. 80). Рештки кострищ відомі в Придніпровських Правобережних Лісостепових курганах, причому вже з архайчної доби (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 28). У Степовій Скіфії кількість кенотафів різних періодів пропорційно невелика. Переважно вони мають вигляд набору речей, покладених на рівні

давнього горизонту чи в заглиблення. Дерев'яні помости та кострища в поєднанні з ними не згадуються. Хоча окремі вогнища під насипом іноді трапляються (Ольховский 1991, с. 55, 56, 77, 102, 124, 126, 140, 148).

Комплекс знахідок із Редвинців вирізняється яскраво вираженим вершиницьким компонентом, що ніби може наштовхувати на думку про його скіфське степове коріння. Однак треба зауважити, що передові для свого часу деталі спорядження коня масово запозичувались і лісостеповими аборигенами (Могилов 2008, с. 4), свідченням чого стало їх розповсюдження на широких просторах Східноєвропейського Лісостепу: у Середньому Подністров'ї (Могилов 2000, с. 93-102; 2003, с. 74-80; 2020, с. 150-151) і Побужжі (Бессонова 1994, с. 23-26), на Правобережжі Дніпра (Ильинская 1975, с. 108-112; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 66-67, 93-97, 123-126), в Українському Лівобережному Лісостепу (Іллінська 1961; 1968, с. 103-135), на Середньому Доні (Савченко 2009, с. 221-325). Те ж саме можна сказати й про скіфський звіриний стиль, у якому нерідко вироблялися предмети вузди. Важливими доказами засвоєння лісостеповими аборигенами таких виробів є їх знахідки на місцевих селищах (де наявні й окремі приклади виготовлення цих речей), що відомо у Західноподільській (Ганіна 1965, рис. 2: 6; Могилов, Гуцал А. Ф. 2008, рис. 1: 19), Східноподільській (Смирнова 1996, рис. 15; Shelekhan et al., 2016, fig. 79: 1, 3), Києво-Черкаській групах (Покровська 1973, рис. 4: 8; Бессонова, Скорый 2001, рис. 72: 1, 3; Могилов, Руденко 2018, рис. 2: 18). А також — у Поворсклі (Шрамко 1987, рис. 15: 12—14; Скорый 2008: рис. 16: 10), на Пслі (Гавриш 2000, рис. XXXIn: 18), Сіверському Донці (Гречко 2010, рис. 66: 7; Окатенко, Могилов 2021, рис. 3) тощо. Як бачимо, остаточне трактування лісостепової чи степової генези обрядовості Редвинецького кургану все ще не просте. Однак аналогії (дерев'яні помости з кострищами зі слідами приношень та й сама традиція вогняних ритуалів у релігійному світогляді) надають певну перевагу версії про лісостепову належність. Сподіваємося, подальші дослідження пам'яток Поділля сприятимуть виявленню нових матеріалів для висвітлення цього питання.

- Алексеев, А. Ю. 1991. Хронография и хронология Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-57.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Алексеева, И. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, И. В. 2021. Курган на Брієннській горі біля м. Арциз. *Археологія і давня історія України*, 39, с. 287-305. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.18>
- Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, В. Е. (ред.). *Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Тирасполь: ПГУ, с. 48-55.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: Издательство Запорожского университета, I.
- Антонович, В. Б. 1893. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян. *Материалы по археологии России*, 11, с. 1-78.
- Артамонов, М. И. 1949. Південноподільська експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 257-262.
- Артамонов, М. И. 1955а. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 84-87.
- Артамонов, М. И. 1955б. Археологические исследования в Южной Подольи в 1952—1953 гг. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 59, с. 100-117.
- Бабенко, Л. И. 2004. Комплекс речей похоронения IV ст. до н. э. біля Пересічної. *Археологія*, 3, с. 32-37.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Издательский дом «Райдер».
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Бессонова, С. С. 1973. Погребение IV в. до н. э. из Трехбратнего кургана. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 243-252.
- Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АНУ, с. 3-34.
- Бессонова, С. С. 1996. Глиняні жертвенники Лисостепоного Подніпров'я ранньоскіфського часу. *Археологія*, 4, с. 25-40.
- Бессонова, С. С. 2007. Конские наборы Братолобовского кургана. В: Скорий, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Європи*. Київ; Чигирин: ІА НАН України, с. 27-30.
- Бессонова, С. С., Скорий, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-169.
- Бессонова, С. С., Скорий, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.
- Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. Курганный могильник в урочище Носаки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 61-158.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом Скиф.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: типография В. С. Балашева. II.
- Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов. III.
- Бобринской, А. А. 1905. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии. *Известия Археологической комиссии*, 14, с. 1-43.
- Бокій, Н. М., Могілов, А. Д. 2015. Открытие Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 253-264.
- Бокій, Н. М., Могілов, О. Д., Панченко, К. І. 2013. Колективне поховання скіфського часу в Лисостеповому Правобережному Подніпров'ї. В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: Медобори—2006, с. 17-24.
- Винокур, І. С. 1985. *Історія Лисостепоного Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса: Вища школа.
- Винокур, І. С. *Картка пам'ятки. Хмельницький район. с. Редвинці. Курганна група*. Фонди Археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф. 1973. *Отчет об археологических исследованиях скифского городища Рудовцы Новоушицкого района и селища Бакота Каменец-Подольского р-на (I тыс. н. э.)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, № 1973/83.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф. 1974. Работы Подольской экспедиции. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1973 года*. Москва: Наука, с. 255-256.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І., 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Винокур, І. С., Приходнюк, О. М. 1965. *Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1966 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1966/59.
- Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в Лисостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ілля)*. Полтава: Археологія.
- Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. *Археологія*, XIX, с. 106-117.
- Галанина, Л. К. 1977. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Бранденбурга). *Свод археологических источников*, Д 1—33, с. 1-65.
- Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. 1997. *Звіт про розкопки поселення скіфського часу біля с. Стуфчинці Хмельницького району Хмельницької області у 1997 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1997/7.
- Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. 1998. Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 13-14.
- Гордцов, В. А. 1947. Раскопки “Частых курганов” близ Воронежа. *Советская археология*, I, с. 13-28.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дініці*. Київ: ІА НАН України.
- Гречко, Д. С., Котенко, В. В. 2020. Про одну унікальну знахідку з Більського городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища — 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 120-133.
- Гречко, Д. С., Крюченко, О. О., Ржевуська, С. С., Демчук, Ж., Каряка, О. В. 2019. Розкопки некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища 2018 р.* Київ; Котельва: ЦП НАНУ; УТОПІК, с. 5-18.
- Гуляев, В. И., Савченко, Е. И. 2004. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН. 2001—2003 гг.* Москва: ИА РАН, с. 35-52.

- Гуцал, А. Ф. 1980. Некоторые черты погребально-обрядов племён Среднего Поднестровья в VIII—V вв. до н. э. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: б./и., с. 777.
- Гуцал, А. Ф. 2018. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 51-63.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2008. Теклівський курганний некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*, 1, с. 6-23.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 158-160.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.* Київ: Шлях, с. 114-116.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Кадырбаевские чтения. Материалы III международной научной конференции*. Актобэ: Институт археологии КН МОН РК, с. 141-153.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2021. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 46-55. <https://doi.org/10.15407/archaeologia2021.01.086>
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2022. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 4, с. 82-102. <https://doi.org/10.15407/archaeologia2022.04.082>
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Київ: Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень.
- Гуцал, В. А. 2002. Списи скіфського часу на території Західного Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки*, 8 (10), с. 197-206.
- Дашевская, О. Д. 1991. Поздние скифы в Крыму. *Свод археологических источников*, Д. 1—7. Москва: Наука, с. 1-142.
- Древности Приднепровья*. 1899. Киев: Типография С. В. Кульженко. 2.
- Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1987. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 85-115.
- Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72-97.
- Замятин, С. Н. 1946. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910—1915 гг.). *Советская археология*, VIII, с. 9-50.
- Лілінська, В. А. 1961. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля). *Археологія*, XXIII, с. 38-61.
- Ильинская, В. А. 1966. Скифские курганы около г. Борисполя. *Советская археология*, 3, с. 152-171.
- Ильинская, В. А. 1968. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1973. Скифская узда IV в. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 42-63.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Каталог Выставки XI Археологического съезда в Киеве. 1899*. Киев: Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнеревич и К^о.
- Клочко, В. И. Скорый, С. А. 1991. Курган Вакулина Могила. В: Гаврилов, А. В. (ред.). *Проблемы археологии Северного Причерноморья*. Херсон, б./в. с. 99-109.
- Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярковка. В: Мелюкова, А. И. Мошкова, М. Г. Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии скифо-сарматского времени*. Москва: Наука, с. 107-113.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые курганы раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: Институт археологии АН Украины, с. 41-62.
- Ковпаненко, Г. Т., Яковенко, Э. В. 1973. Скифские курганы на юге Херсонщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские Древности*. Киев: Наукова думка, с. 253-265.
- Колотухин, В. А. 2000. *Киммерийцы и скифы Степного Крыма*. Симферополь: Сонат.
- Колтухов, С. Г. 2012а. Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники). *Археологический альманах*, 27, с. 1-265.
- Колтухов, С. Г. 2012б. *Скифы Крымского Присивашья в VII—IV вв. до н. э. Погребальные памятники*. Ландшафтно-историческое районирование памятников Крыма. Материалы к археологической карте Крыма, 10, с. 1-139.
- Кропотов, В. В. 2009. Курган с «коллективным погребением» IV в. до н. э. в Предгорном Крыму. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 200-221.
- Кузнецова, Т. М., Елагина, Н. Г., Кузнецов, С. В. 2020. *Курганы у порогов Борисфена*. Москва: ИА РАН.
- Кузнецова, Т. М., Кузнецов, С. В. 2005. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и Большая Белозерка (краткий очерк). В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии от средней бронзы до средневековья*. Москва: ИА РАН, с. 317-332.
- Либеров, П. Д. 1965. Памятники скифского времени на Среднем Дону. *Свод археологических источников*, Д. 1—31, с. 1-103.
- Максименко, В. Е., Смирнов, К. Ф., Горбенко, А. А., Лукьяшко, С. И. 1984. Богатые раннесарматские комплексы правобережья Дона. В: Смирнов, К. Ф. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука, с. 124-141.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.
- Мегей, В. 2022. Анатолій Федорович Гуцал і археологічна експедиція історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (окремі сторінки співпраці). В: Заремба, О. О. (ред.) *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова, с. 26-33.
- Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60-73.
- Мелюкова, А. И. 1964. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*, Д. 1—4, с. 1-88.
- Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

- Могилов, О. Д. 2000. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи скифського часу. В: Баженов, Л. В. та ін. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: ІВЦ Кам'янець-Подільського університету, 93-102.
- Могилов, О. Д. 2001. Вузда скифського часу з Редвинців. В: Лойко, О. Г. (ред.). *Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, с. 38-44.
- Могилов, О. Д. 2003. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи скифського часу. *Археологія*, 2, с. 74-83.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський.
- Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98-129.
- Могилов, А. Д. 2011. К вопросу о ситуации на западе Восточноевропейской Лесостепи в скифское время. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Алматы: Институт археологии КН МОН РК, с. 217-227.
- Могилов, О. Д. 2012. Про один із різновидів бронзових вуздечних блях скифського часу з Лісостепу Східної Європи. В: Травінський, В. С. (ред.) *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, с. 30-44.
- Могилов, А. Д. 2011. Погребение рядового воина из Светловодского могильника. *История зброї і військової справи*, 1, с. 93-100.
- Могилов, О. Д. 2015. Рослинні мотиви в вуздечному уборі скифської доби на теренах Східноєвропейського Лісостепу. В: Травінський, В. С. (ред.) *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 14-22.
- Могилов, О. Д. 2017. Могила скифського воїна з Світловодська. В: Заремба, О. О. (ред.) *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, с. 68-72.
- Могилов, О. Д. 2018. Скифські комплекси з вуздою з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.
- Могилов, А. Д. 2019. Вооружение из Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 102-125.
- Могилов, А. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.
- Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскифського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАН України.
- Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф. 2008. Про один із різновидів ранньоскифських зооморфних вуздечних прикрас. *Археологія*, 4, с. 44-48.
- Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212-230.
- Могилов, О. Д., Діденко, С. В. 2009. Скифський курган 448 біля с. Журавка — пам'ятка перехідного часу в Потяминні. *Археологія*, 3, с. 45-55.
- Могилов, А. Д., Діденко, С. В. 2022. К вопросу о северных границах распространения памятников скифского круга в Украинской Лесостепи (курган у с. Ладзыжичи в низовье р. Припять). *Tyragetia*, XVI, I, с. 209-220.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В. 2018. Поселення раннього залізного віку біля с. Іванівка в Потяминні. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 245-250.
- Мозолевський, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 187-234.
- Мозолевський, Б. Н. 1975. Скифский курган у с. Еркوصцы на Киевщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 211-215.
- Мозолевський, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-155.
- Мозолевський, Б. Н. 1982. Скифский царский курган Желтокаменка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы)*. Киев: Стилюс.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 1999. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г.* Киев: Институт археологи НАН Украины; Немецкое научно-исследовательское общество.
- Мурзин, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянського кургану. *Археологія*, 3, с. 103-112.
- Назаров, А., Скорий, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista arheologica*, XV, 1, с. 47-64.
- Окatenко, В. М., Могилов, О. Д. 2021. Знахідки кістяних псалів доби раннього заліза на Харківщині. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 98-106. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.04.07>.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Остапенко, М. А. 1994. К вопросу о скифских грунтовых могильниках в Степном Поднепровье. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Тирасполь: ИПП «Типар», с. 206-208.
- Отчет ... 1893. *Отчет Археологической комиссии за 1891 год*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов.
- Отчет ... 1900. *Отчет Археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов.
- Песяшенко, К. Ю. 2020. Курганный могильник скифського часу «Дергачі». *Археологія і давня історія України*, 36, с. 246-260. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.03.14>.
- Петренко, В. Г. 1967. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д 1-4, с. 1-180.
- Покровская, Е. Ф. 1965. Курганы біля с. Сеньківки. *Археологія*, XVIII, с. 139-149.
- Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.
- Покровская, Е. Ф., Діденко, О. П. 1970. Курганы скифського часу біля Умані. *Археологія*, XXIII, 65-79.
- Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскифських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филук.
- Полин, С. В., Дараган, М. Н. 2021. Скифские катакомбы с двумя входными ямами. Ч. 1. Ритуальные катакомбы. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 334-422. <https://doi.org/10.53737/2713-2021.2021.50.33.007>
- Попандопуло, З. Х. 1995. Скифский грунтовый могильник у с. Скельки. *Древности*, 2, с. 50-53.
- Попандопуло, З. Х. 2004. Грунтовые могильники скифского времени Нижнего Поднепровья. В: Скорий, С. А. (ред.). *Від Кіммерії до Сарматії*. Київ: Корвін-Прес, с. 67-68.

Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: Запорожский областной краеведческий музей.

Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону: Альтаир.

Пузикова, А. И. 2001. *Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: Индирик.

Ролле, Р., Герц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2003. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Савченко, Е. И. 2001. Могильник скифского времени “Терновое I — Колбино I” на Среднем Дону (погребальный обряд). В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг.* Москва: ИА РАН, с. 53-143.

Савченко, Е. И. 2004. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг.* Москва: ИА РАН, с. 151-257.

Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону, как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 221-325.

Сецинский, Е. 1899. Археологическая карта Подольской губернии. Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля.

Скорый, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: Институт археологии НАН Украины.

Скорый, С. А. 2008. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999—2001 и 2004 гг.). *Revista archeologica*, IV, 1, с. 147-179.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Издатель О. Филук.

Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36-67.

Смирнова, Г. И. 1996. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VII вв. до н. э. *Археология*, 4, с. 67-84.

Смирнова, Г. И. 2001. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища). *Российская археология*, 4, с. 33-43.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Чередниченко, Н. Н., Фялко, Е. Е. 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-166.

Шевченко, А. А. 2009. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 26-111.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1994. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.

Шрамко, Б. А. 1999. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии. В: Мелюкова, А. И. и др. (ред.). *Евразийские древности*. Москва: ИА РАН, с. 318-324.

Эрлих, В. Р. 2002. Новое меотское святилище в Закубанье. *Историко-археологический альманах*, 8, с. 7-16.

Bydlowski, A. 1904. Mogiły w Nowosiółce. *Światowit*, V, p. 59-80.

Bydlowski, A. 1905. Mogiły w Nowosiółce. *Światowit*, VI, p. 1-7.

Mogylov, O. 2013. The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Ossowski, G. 1888. Materiały do paleontologii kurhanów ukraińskich. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 12, p. 1-91.

Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Y., Ignaczak, M. 2016. Research in the Central Part of Severynivka Hillfort. *Baltic-Pontic Studies*, 21, p. 91-218.

Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*. Lwów: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

Надійшла 01.12.2022

Oleksandr D. Mohylov¹, Vitalii A. Hutsal²

¹ PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

² PhD, Head of the Archaeological laboratory, Kamianets-Podilskyi National University, ORCID: 0000-0002-1122-7273, dpoasukam@gmail.com

REDVYNTSI — THE FUNERAL AND MEMORIAL COMPLEX OF A RIDER OF THE SCYTHIAN PERIOD IN NORTHERN PODILLIA

In 1973, the archaeological expedition of Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute under the leadership of A. F. Hutsal and I. S. Vynokur investigated the mound no. 1 near Redvyntsi village in Khmelnytskyi District and Oblast, in the upper reaches of the Southern Buh basin. The graveyard of five mounds was located 0.5 km southwest from Redvyntsi, on the territory of the collective farm garden. The height of the embankments, located 50—60 m from each other, was 1.8—2.7 m, the diameter — 14—18 m. The height of the mound no. 1 (the biggest in the group), located in the eastern part of the burial ground, was 2.5 m, the diameter — 18 m.

A burial and memorial complex was discovered under the mound: the cenotaph. It had a wooden structure with a diameter of 4.4 m. It was located on the top of the soil filling. In the centre of the layout there was a complex of items. On the side, traces

of ritual hearths and ceramics near them were found. Among the finds, bridle items made of bronze should be noted. Moreover, there were plates that had the shape of a circle, a rosette and a diamond. Buckles were found with them. Weapons include an iron spearhead and bronze three-bladed arrowheads. A glass bead was found among the jewellery. The finds have analogies in many areas of the Northern Black Sea region during the Scythian period: the Eastern Podillia group, the Dniro River Right-bank forest-steppe region, the Ukrainian Left-bank forest-steppe, the Middle Don region and Steppe Scythia.

Mound no. 1 in Redvyntsi, due to the lack of a burial, can be interpreted as a cenotaph: during the construction of which fire rituals took place, which have comparisons in the Ukrainian forest-steppe. According to analogies, the burial mounds in Redvyntsi can be dated by the 4th century BC. The significant size of the mound, as well as the rich inventory, indicate that it was built in the memory of an ancient warrior-horseman. The deceased, who could have died in a foreign land, probably belonged to the local nobility, and headed one of the communities of the Scythian period, which lived in the 4th century BC in the upper reaches of the Southern Buh.

Key words: Podillia, Scythian times, mound, cenotaph, bridle, arrows.

References

- Alekseev, A. Iu. 1991. Khronografiia i khronologiiia Prichernomorskoii Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, p. 43-57.
- Alekseev, A. U., Murzin, V. U., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Aleksieieva, I. L., Boltryk, Yu. V., Sapozhnykov, I. V. 2021. Kurgan on Brienn Hill near Artsyz City. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), p. 287-305. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.18>.
- Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi, V. E. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovlianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v n. e.)*. Tiraspol: PGU, p. 48-55.
- Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: Izdatelstvo Zaporozhskogo universiteta, I.
- Antonovich, V. B. 1893. Drevnosti Iugo-Zapadnogo kraia. Raskopki v strane drevlian. *Materialy po arkheologii Rossii*, 11, p. 1-78.
- Artamonov, M. Y. 1949. Pivdenноподільська експедиція. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 1, p. 257-262.
- Artamonov, M. I. 1955a. Nekotorye itogi piatiletnikh issledovaniia Iugo-Podolskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 4, p. 84-87.
- Artamonov, M. I. 1955b. Arkheologicheskie issledovaniia v Iuzhnoi Podolii v 1952—1953 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, 59, p. 100-117.
- Babenko, L. I. 2004. Burial Assemblage of the 4th Century BC Located near the Urban Village of Peresechnaya. *Arheologia*, 3, p. 32-37.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkiv: Izdatelskii dom "Raider".
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonskii variant)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Berezanskaia, S. S. 1982. *Severnaia Ukraina v epokhu bronzy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bessonova, S. S. 1973. Pogrebenie IV v. do n. e. iz Trekhbratnego kurgana. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 243-252.
- Bessonova, S. S. 1994. Kurgany Lesostepnogo Pobuzhia. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 3-34.
- Bessonova, S. S. 1996. Clay-made Credence Altars in the Forest-Steppe Dnieper Territory of the Early Scythian Period. *Arheologia*, 4, p. 25-40.
- Bessonova, S. S. 2007. Konskie nabory Bratoliubovskogo kurgana. In: Skorii, S. A. (ed.). *Ranniy zaliznyi vik Evrazii*. Kyiv; Chyhyryn: IA NAN Ukrainy, p. 27-30.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebenie skifskogo voia iz Aktashskogo mogilnika v Vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 158-169.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kyiv; Krakiv: IA NAN Ukrainy.
- Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Mozolevskii, B. N., Savovskii, I. P. 1977. Kurgannyi mogilnik v urochishche Nosaki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannyi mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-158.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Izdatelskii dom Skif.
- Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. S. Balasheva. II.
- Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov. III.
- Bobrinskoi, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1903 godu v Cherkasskom uезде Kyivskoi gubernii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 14, p. 1-43.
- Bokii, N. M., Mogilov, A. D. 2015. A Discovery Svitlovodsk Burial Ground. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 253-264.
- Bokii, N. M., Mohylov, O. D., Panchenko, K. I. 2013. Kolektivne pokhovannia skifskoho chasu v Lisostepovomu Pravoberezhnomu Podniprovi. In: Travinskyi, V. S. (ed.). *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Srednoho Podnistrovia*. Kamianets-Podilskyy: Medobory—2006, p. 17-24.
- Vynokur, I. S. *Kartka pamiatky. Khmelnytskyi raion. S. Redvintsy. Kurhanna hrupa*. Fondy Arkheologichnoi laboratorii Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu.
- Vynokur, I. S. 1985. *Istoriia Lisostepovoho Podnistrovia ta Pivdennoho Pobuzhzhia vid kamianoho viku do serednovichchia*. Kyiv; Odesa: Vyscha shkola.

- Vinokur, I. S., Gutsal, A. F. 1973. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh skifskogo gorodishcha Rudkovtsy Novoushitskogo raiona i selishcha Bakota Kamenets-Podolskogo r-na (I tys. n. e.)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1973/83.
- Vinokur, I. S., Gutsal, A. F. 1974. Raboty Podolskoi ekspeditsii. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1973 goda*. Moskva: Nauka, p. 255-256.
- Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Peniak, S. I., Tymoshchuk, B. O., Yakubovskiy, V. I., 1984. *Dovidnyk z arkeolohii Ukrainy. Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vinokur, I. S., Prikhodniuk, O. M. 1965. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh na territorii Khmelnytskoi oblasti v 1966 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1966/59.
- Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v Lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Podneprovia (Ermitazhnaia kollektsiia Brandenbura). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1—33, p. 1-65.
- Hanina, O. D. 1965. Poselennia skifskoho chasu u seli Ivane-Puste. *Arheologia*, XIX, p. 106-117.
- Hershkovych, Ya. P., Ryzhov, S. M. 1997. *Zvit pro rozkopky poselennia skifskoho chasu bilia s. Stufchyntsi Khmelnytskoho raionu Khmelnytskoi oblasti u 1997 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1997/7.
- Hershkovych, Ya. P., Ryzhov, S. M. 1998. Poselennia rannoskifskoho chasu Stufchyntsi-9 na Podilli. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 13-14.
- Gordtsov, V. A. 1947. Raskopki "Chastykh kurganov" bliz Voronezha. *Sovetskaia arkeologiya*, I, p. 13-28.
- Guliaev, V. I., Savchenko, E. I. 2004. Novyi pamiatnik skifskoho vremeni na Srednem Donu. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi (Potudanskoi) arkeologicheskoi ekspeditsii IA RAN. 2001—2003 gg.* Moskva: IA RAN, p. 35-52.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Hrechko, D. S., Kotenko, V. V. 2020. Pro odnu unikalnu znakhidku z Bilskoho horodyscha. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyscha — 2020*. Kyiv; Kotelva: CP NANU; UTOPIK, p. 120-133.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzheluska, S. S., Demchuk, Zh., Kariaka, O. V. 2019. Rozkopky nekropoliu "B" Bilskoho horodyscha u 2018 r. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyscha 2018 r.* Kyiv; Kotelva: TsP NANU i UTOPIK, p. 5-18.
- Gutsal, A. F. 1980. Nekotoryye cherty pogrebalnogo obriada plemen Srednego Podnestrovia v VIII—V vv. do n. e. In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologicheskii issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkeologii AN USSR*. Dnepropetrovsk: b./i., p. 76-77.
- Hutsal, A. F. 2018. Wooden Vaults of the Earlyscythian Times in the Mounds of the Middle Dnister. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 51—63.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Srednomu Dnistri. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, Kyiv: Shliakh, p. 114-116.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2007. Prodovzhennia robot na kurhanakh rannoskifskoho chasu bilia s. Kolodiivka. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 158-160.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2008. Teklivskiy kurhannyi nekropol. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky*, 1, p. 6-23.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novye issledovaniia kurganov skifskoho vremeni na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Kadyrbaevskie chteniia. Materialy III mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Aktobe: Institut arkeologii KN MON RK, p. 141-153.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2021. Early Scythian Barrow With Cremation on the Western Podillia. *Arheologia*, 1, p. 46-55. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2021.01.086>
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2022. A Mound of the Early Scythian Period near Shutnivtsi Village in Middle Dnister Region. *Arheologia*, 4, p. 82-102. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.082>
- Hutsal, A. F., Yakubovskiy, V. I., Mykhalyshyn, I. R. 2011. *Arkheolohichna spadshchyna Khmelnytskoi oblasti. Dovidnyk*. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut pamiatkookhoronnykh doslidzhen.
- Hutsal, V. A. 2002. Spysy skifskoho chasu na terytorii Zakhidnoho Podillia. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky*, 8 (10), p. 197-206.
- Dashevskaya, O. D. 1991. Pozdnie skify v Krymu. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D. 1-7, p. 1-142.
- Drevnosti Pridneprovia*. 1899. Kyiv: S. V. Kulzhenko. 2.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1987. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 85-115.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Kurgany skifskoho vremeni u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (eds.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 72-97.
- Zamiatin, S. N. 1946. Skifskii mogilnik "Chasty kurgany" pod Voronezhem (raskopki Voronezhskoi uchenoi arkhivnoi komissii 1910—1915 gg.). *Sovetskaia arkeologiya*, VIII, p. 9-50.
- Illinska, V. A. 1961. Skifska vuzda VI st. do n. e. (za materialamy Posullia). *Arheologia*, XXIII, p. 38-61.
- Ilinskaia, V. A. 1966. Skifskie kurgany okolo g. Borispolia. *Sovetskaia arkeologiya*, 3, p. 152-171.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A. 1973. Skifskaia uzda IV v. do n. e. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 42-63.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kyiv: Naukova dumka.

- Katalog Vystavki XI Arkheologicheskogo siezda v Kyive*. 1899. Kyiv: Tipo-litografiia Tovarishchestva I. N. Kushnerevich i Ko.
- Klocho, V. I. Skoryi, S. A. 1991. Kurgan Vakulina Mogila. In: Gavrilo, A. V. (ed.). *Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kherson: b./v., p. 99-109.
- Kovpanenko, G. T. 1984. "Chervona Mogila" u s. Fliarkovka. In: Meliukova, A. I. Moshkova, M. G. Petrenko. V. G. (eds.). *Drevnosti Evrazii skifo-sarmatskogo vremeni*. Moskva: Nauka, p. 107-113.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kyivo-Cherkasskii region)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994. Novye kurgany rannego zheleznogo veka v Porose. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kyiv: IA AN Ukrainy, 41-62.
- Kovpanenko, G. T., Yakovenko, E. V. 1973. Skifskie kurgany na uge Khersonshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie Drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 253-265.
- Kolotukhin, V. A. 2000. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Kryma*. Simferopol: Sonat.
- Koltukhov, S. G. 2012a. Skify Severo-Zapadnogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. (pogrebalnye pamiatniki). *Arkheologicheskii almanakh*, 27, p. 1-265.
- Koltukhov, S. G. 2012b. Skify Krymskogo Prisivashia v VII—IV vv. do n. e. Pogrebalnye pamiatniki. *Landsaftno-istoricheskoe raionirovanie pamiatnikov Kryma. Materialy k arkheologicheskoi karte Kryma*, 10, p. 1-139.
- Kropotov, V. V. 2009. Kurgan s "kolektivnym pogrebeniem" IV v. do n. e. v Predgornom Krymu. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, p. 200-221.
- Kuznetsova, T. M., Elagina, N. G., Kuznetsov, S. V. 2020. *Kurgany u porogov Borisfena*. Moskva: IA RAN.
- Kuznetsova, T. M., Kuznetsov, S. V. 2005. Kurgany skifskogo vremeni u pos. Dneprorudnyi i Bolshaia Belozerk (kratkii ocherk). In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot srednei bronzy do srednevekovia*. Moskva: IA RAN, p. 317-332.
- Liberov, P. D. 1965. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D. 1-31, p. 1-103.
- Maksimenko, V. E., Smirnov, K. F., Gorbenko, A. A., Lukiashko, S. I. 1984. Bogatye rannesarmatskie komplekсы pravoberezhia Dona. In: Smirnov, K. F. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka, p. 124-141.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo.
- Mehei, V. 2022. Anatoliy Fedorovich Hutsal i arkheolohichna ekspeditsiia istorychnoho fakultetu Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka (okremi storinky spivpratsi). In: Zaremba, O. O. (ed.) *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy: FOP Pankova, p. 26-33.
- Meliukova, A. I. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 51, p. 60-73.
- Meliukova, A. I. 1964. Vooruzhenie skifov. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D. 1-4, p. 1-88.
- Meliukova, A. I. 1981. *Krasnokutskii kurgan*. Moskva: Nauka.
- Mohylov, O. D. 2000. Detali kinskoho sporiadzhennia u pamiatkakh Zakhidnopodilskoi hrupy skifskoho chasu. In: Bazhenov, L. V. et al. (eds.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy: IVTs Kamianets-Podilskoho universytetu, p. 93-102.
- Mohylov, O. D. 2001. Vuzda skifskoho chasu z Redvyntsi. In: Loiko, O. H. (ed.). *Podillia u konteksti ukrainskoi istorii. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. Vinnytsia: Vinnytska oblasna drukarnia, p. 38-44.
- Mohylov, O. D. 2003. The Components of Harness of Scythian Time of Sites of the Western Podillia Cluster. *Arheologia*, 2, p. 74-83.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskiy: Moshynskiy.
- Mogilov, A. D. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zheleznogo veka. *Revista arheologica*, V, 1, p. 98-129.
- Mogilov, A. D. 2011. K voprosu o situatsii na zapade Vostochnoevropetskoi Lesostepi v skifskoe vremia. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Arkheolohiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy*. Almaty: Institut arkheologii KN MON RK, p. 217-227.
- Mohylov, O. D. 2012. Pro odyn iz riznovydiv bronzovykh vuzdechnykh bliakh skifskoho chasu z Lisostepu Shidnoyi Yevropy. In: Travinskyi, V. S. (ed.) *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy: PP Medobory-2006, p. 30-44.
- Mohylov, O. D. 2015. Roslynni motyvy v vuzdechnomu ubori skifskoi doby na terenakh Skhidnoievropetskoho Lisostepu. In: Travinskyi, V. S. (ed.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy: TOV "Drukarnia Ruta", p. 14-22.
- Mohylov, O. D. 2017. Mohyla skifskoho voïna z Svitlovodska. In: Zaremba, O. O. (ed.) *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy: PP Buinytskyi, p. 68-72.
- Mohylov, O. D. 2018. The Scythian Burials With a Bridle from the Dnipro Pryporizhya. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 287-315.
- Mogilov, A. D. 2019. The Armament from the Svitlovodsk Cemetery. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 102-125.
- Mogilov, A. D. 2020. On the Formation of the Early Scythian Culture on the Middle Dniester Region. *Stratum plus*, 3, p. 129-170.
- Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednyomu Dnistri*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F. 2008. About One of the Types of the Early Scythian Zoomorphic Bridle Adornments. *Arheologia*, 4, p. 44-48.
- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016. The Barrow with the Stone Bank on the West Podillya. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), p. 212-230.
- Mohylov, O. D., Didenko, S. V. 2009. Scythian Mound near Zhuravka, a Monument of Transition Period in the Tyasmyn River Region. *Arheologia*, 3, p. 45-55.

- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2021. On the Issue of the Northern Boundaries of the Scythian Circle Sites Distribution in the Ukrainian Forest-steppe (a burial mound near the Ladyzhichi Village in the lower reaches of the Prypiat River. *Tyragetia*, XVI, 1, p. 209-220.
- Mohylov, O. D., Rudenko, S. V. 2018. The Settlement of the Early Iron Age Near Ivanivka in Tyasmyn Region. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 245-250.
- Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie pogrebeniia u s. Nagornoe bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine. In: Terenozhkin, A. I.(ed.). *Skifskie drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 187-234.
- Mozolevskii, B. N. 1975. Skifskii kurgan u s. Erkovtsy na Kyivshchine. In: Terenozhkin, A. I.(ed.). *Skifskii mir*. Kyiv: Naukova dumka, p. 211-215.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I.(ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 70-155.
- Mozolevskii, B. N. 1982. Skifskii tsarskii kurgan Zheltokamenka. In: Terenozhkin, A. I.(ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana, i Soboleva Mogily)*. Kyiv: Stilos.
- Murzin, V. Iu., Rolle, R., Kherts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 1999. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoj arheologicheskoi ekspeditsii v 1998 g.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Nemetskoe nauchno-issledovatel'skoe obshchestvo.
- Murzin, V. Yu., Fialko, O. Ye. 1998. Weapons from Berdiansk Barrow. *Arheologia*, 3, p. 103-112.
- Nazarov, A., Skoryi, S. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmina. *Revista arheologica*, XV, 1, c. 47-64.
- Okatenko, V. M., Mohylov, O. D. 2021. Findings of Bone Cheek-Pieces of the Early Iron Age in Kharkiv Region. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, p. 98-106. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.04.07>.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Ostapenko, M. A. 1994. K voprosu o skifskikh gruntovykh mogilnikakh v Stepnom Podneprove. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria V tys. do n. e. — V v. n. e.* Tiraspol: IPP “Tipar”, p. 206-208.
- Otchet Arkheologicheskoi komissii. 1893. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1891 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov.
- Otchet Arkheologicheskoi komissii. 1900. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. Kurgan Burial Ground of the Scythian Time “Derhachi”. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), p. 246-260. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.03.14>.
- Petrenko, V. G. 1967. Pravoberezhe Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e. *Svod arheologicheskikh istochnikov*, D 1-4, p. 1-180.
- Pokrovskaya, Ye. F. 1965. Kurhany bilia s. Senkivky. *Arheologia*, XVIII, p. 139-149.
- Pokrovskaya, E. F. 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arheologiya*, 4, p. 169-188.
- Pokrovskaya, Ye. F., Didenko, O. P. 1970. Kurhany skifskogo chasu bilia Umami. *Arheologia*, XXIII, p. 65-79.
- Polin, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskifskiykh pamiatok. *Arheologia*, 59, p. 17-36.
- Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kyiv: O. Filiuk.
- Polin, S. V., Daragan, M. N. 2021. Skifskie katakomby s dvumia vkhodnymi iamami. 1. Ritualnye katakomby. *Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 13, p. 334-422. <https://doi.org/10.53737/2713-2021.2021.50.33.007>
- Popandopulo, Z. Kh. 1995. Skifskii gruntovyi mogilnik u s. Skelki. *Drevnosti*, 2, p. 50-53.
- Popandopulo, Z. Kh. 2004. Gruntovye mogilniki skifskogo vremeni Nizhnego Podneprov'ia. In: Skorii, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii*. Kyiv: Korvin-Pres, p. 67-68.
- Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.
- Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu: Altair.
- Puzikova, A. I. 2001. *Kurgany skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moskva: Indrik.
- Rolle, R., Gerts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2003. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoj arheologicheskoi ekspeditsii v 2002 g.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Savchenko, E. I. 2001. Mogilnik skifskogo vremeni “Ternovoe I — Kolbino I” na Srednem Donu (pogrebalnyi obriad). In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Potudanskoi arheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 1993—2000 gg.* Moskva: IA RAN, p. 53-143.
- Savchenko, E. I. 2004. Vooruzhenie i predmety snariazheniia naseleniia skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi (Potudanskoi) arheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2001—2003 gg.* Moskva: IA RAN, p. 151-257.
- Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu, kak arheologicheskii istochnik. In: Gulyaev, V. I. (ed.). *Arheologiya Srednego Dona v skifskuyu epokhu*. Moskva: IA RAN, p. 221-325.
- Setsinskii, E. 1899. Arkheologicheskaya karta Podolskoi gubernii. *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kyive*. 1899. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i A. Geshelia.
- Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perepiatykha: (Do etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porosie*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Skoryi, S. A. 2008. Selishche v urochishche Lisovyi Kut na Bolshom ukreplenii Belskogo gorodishcha (materialy raskopok 1999—2001 i 2004 gg.). *Revista arheologica*, IV, 1, p. 147-179.

- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kyiv: Izdatel O. Filiuk.
- Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy — novyi mogilnik skifskoi arkhaiki na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, p. 36-67.
- Smirnova, G. I. 1996. The Nemirovskoye Site of Ancient Settlement: A General Description of the Monument. *Arheologia*, 4, p. 67-84.
- Smirnova, G. I. 2001. Galshtatskii komponent v ranneskifskoi kulture Lesostepi Severnogo Prichernomoria (po materialam Nemirovskogo gorodishcha). *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 33-43.
- Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 113-186.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.
- Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E. 1988. Pogrebenie zhritsy iz Berdianskogo kurgana. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 149-166.
- Shevchenko, A. A. 2009. Novye materialy k izucheniiu kurgannogo mogilnika skifskogo vremeni Kolbino I na Srednem Donu. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuiu epokhu*. Moskva: IA RAN, p. 26-111.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A. 1994. Excavation of the Barrows of the 7th—4th Centuries BC near Vil. Belsk. *Arheologia*, 4, p. 117-133.
- Shramko, B. A. 1999. K voprosu o bronzoliteinom proizvodstve v Skifii. In: Meliukova, A. I. et al. (eds.). *Evrasiiskie drevnosti*. Moskva: IA RAN, p. 318-324.
- Erlikh, V. R. 2002. Novoe meotskoe sviatilishche v Zakubane. *Istoriko-arkheologicheskii almanakh*, 8, p. 7-16.
- Bydlowski, A. 1904. Mogiły w Nowosiółce. *Światowit*, V, p. 59-80.
- Bydlowski, A. 1905. Mogiły w Nowosiółce. *Światowit*, VI, p. 1-7.
- Mogylov, O. 2013. The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.
- Ossowski, G. 1888. Materiały do paleontologii kurhanów ukraińskich. *Zbior wiadomości do antropologii krajowej*, 12, p. 1-91.
- Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Y., Ignaczak, M. 2016. Research in the Central Part of Severynivka Hillfort. *Baltic-Pontic Studies*, 21, p. 91-218.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwów: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ* 2023

ПРИКРАСИ КОЛА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВАРВАРСЬКИХ ВІЙМЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ СЕРЕД МАТЕРІАЛІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: АНАЛІЗ ДАНИХ

У статті розглянуто знахідки пізньоримського часу з пам'яток та комплексів салтівської культури. Вони належать до кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. Представлені фібулами, лунницею та деталлю нагрудного ланцюжка.

Ключові слова: пізньоримський час, салтівська культура, східноєвропейські варварські виїмчасті емалі.

Серед матеріалів салтівської культури іноді трапляються знахідки прикрас, що хронологічно «вибиваються» за межі існування самої культури. Частина з них уже потрапляла в поле зору дослідників (Аксенов 2010; Володарець-Урбанович 2018, с. 144), інші розглянуто лише спорадично. Тому метою даної роботи є створення максимально повного каталогу таких знахідок, їх ґрунтовний аналіз з урахуванням новітніх напрацювань із хронології, етнокультурної приналежності та визначення їх місця серед синхронних старожитностей.

Загалом, усі знахідки з пам'яток та комплексів салтівської культури, що хронологічно не вкладаються в межі її існування, можна поділити на дві групи (рис. 1): східноєвропейські варварські виїмчасті емалі (група I) та «старожитності антів» (група II). Остання у свою чергу поділяється на вироби, характерні для скарбів кола Мартинівки (група II, підгрупа 1), та прикраси, характерні для Пастирського городища (група II, підгрупа 2).

У цій роботі буде розглянуто першу групу — східноєвропейські варварські виїмчасті емалі, що представлена трьома пам'ятками, з яких походить чотири знахідки (табл. 1).

Цимлянське правобережне городище

Місто-фортеця Хозарського каганату, розташоване на високому правому березі Дону. Імовірно, пам'ятка проіснувала недовго — в першій третині IX ст. У 1958—1959 рр. тут були проведені археологічні дослідження під керівництвом М. І. Артамонова (рис. 2: 1). У різний час на території пам'ятки було виявлено дві фібули кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, хоча відповідні нашарування римського часу відсутні.

1. Фібула бронзова, трикутна, ажурна, без емалей. Збори Новочеркаського музею, колекція Х. І. Попова¹ (рис. 2: 3).

Прикраса належить до пізніх варіацій — етап «деградації стилю»: середина III — IV/V ст. (Обломский, Терпиловский 2007, с. 124). Застібка належить до типу IV (фібули з елементами деградації), підтипу 2 за Г. Ф. Корзухіною (Корзухина 1978, с. 26).

Загалом фібули цього кола, можна розділити на кілька серій на основі форми ніжки (рис. 3; 4). Відповідно до такого розподілу, найближчі аналогії походять із Києва, колекція Хойновського (Обломский, Терпиловский 2007, с. 129, рис. 144: 1) та Бердіна (Радюш 2020, с. 162, рис. 4: 10). Дещо відмінні закінчення ніжок виявлено на застібках із Курбакіно (Енуков, Веретюшкин, Горбунов 2018, рис. 5), Грунайків (Корзухина 1978, с. 83, табл. 25: 4) та одна знахідка з Мошинського скарбу (Корзухина 1978, табл. 18: 5). Інші фібули цього кола фрагментовані, у них відсутні закінчення ніжок, тому вони можуть належати до будь-якої серії. Це прикраси з Татарської Гірки (Корзухина 1978, табл. 6: 5), Улянівки (Обломский, Терпиловский 2007, с. 132-133, рис. 144: 3), М'якинїно (Ахмедов 2018a, рис. 4: 14; 2018b, рис. 116: 14), Могильовської (Радюш 2021, с. 99, рис. 9: 6) та Рівненської

* ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodargrad@ukr.net

¹ Тут і далі посилання на літературу див. табл. 1.

обл. (Обломский, Терпиловский 2007, с. 132-133, рис. 144: 2). Знахідка з Мошинського скарбу вказує на дату середина III ст. (Обломский, Гороховский 1986; Массалитина 1991; Дроздова 2011), а знахідки з Курбакіно (Радюш 2020) та Улянівки (Терпиловский 1984, с. 40-42) датуються гунським часом.

2. Верхня частина Т-подібної (перекладчастої) фібули без емалей. Знахідка з культурного шару, виявлена на глибині 20 см. Роботи Саркельської експедиції під керівництвом М. І. Артамонова у 1959 р. (рис. 1: 2).

Застібка належить до пізніх варіацій — етап «деградації стилю»: середина III—IV/V ст. (Обломский, Терпиловский 2007, с. 124) чи навіть середина — друга половина IV ст. (Гороховский 1982, с. 140). Належить до типу IV, підтипу 1, за Г. Ф. Корзухіною (Корзухина 1978, с. 25), або до третьої серії, типу 2, за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1982, с. 131).

Аналогічні вироби (рис. 5; 6) походять із Компанійців, поховання 2 (Некрасова 2006, с. 106, рис. 58: 1-5; Гопкало 2019, с. 194-196, рис. 1; 2), Квентуні (Артишевская 1963, рис. 6: 5, 6; Корзухина 1978, табл. 6: 9, 10; Воронятов, Шинаков 2020, рис. 1: 1), Хмельної (Корзухина 1978, табл. 6: 4), Воронькова (Гороховский, Кубышев, Терпиловский 1999, с. 144, рис. 2: 2), Новоямського 1 (Обломский

2018, с. 177, рис. 161: 1), території Виповзівського археологічного комплексу ², Рождественського (Корзухина 1978, табл. 22: 6; Сташенков 2010, с. 116, рис. 7: 1; Ахмедов 2018а, с. 654), Черемшанського поселення (Ахмедов 2018b, рис. 115: 2, 3), Дівичого Городка (Ахмедов 2018b, рис. 115: 15, 16) та Покровського могильника, поховання 125 (Останина 1997, с. 46, рис. 38: 10; Ахмедов 2018b, рис. 115: 17).

Серед знахідок цього кола лише двічі вони походять із комплексів, що дають дату. Хронологія поховання 2 могильника Компанійці дискусійна — від III ст. (окрім початку століття) до IV ст. (Абашина, Обломский, Терпиловский 1999; Обломський 1999; Обломский, Терпиловский 2007, с. 123; Гопкало 2019, с. 194). Дата поховання 125 Покровського могильника — друга половина IV—V ст. (Ахмедов 2018b, с. 152).

Цікаво, що в нижній течії Дону це не єдиний пункт зі знахідками кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (Обломский 2017, рис. 1). Однак інші знахідки — Валовий I, курган 33 (Воронятов, Раев 2020) та Рогожкіно-XII (Безуглов, Гудименко 1993,

² Знахідка не опублікована. Усне повідомлення В. М. Скорохода.

Таблиця 1. Порівняння датування пам'яток та комплексів салтівської культури й прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей

Table 1. Comparison of the monuments and complexes of the Saltiv culture and the jewellery of the East European champlevé enamels style dating

№ п/п	Назва пам'ятки	Адміністративна прив'язка	Дата пам'ятки чи комплексу	Дата прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей	Література
1.1.	Цимлянське правобережне городище	РФ, м. Цимлянськ, Цимлянський р-н, Ростовська обл.	перша третина IX ст.	середина III — IV/V ст.	Спицын 1903, рис. 286; Артамонов 1935, рис. 5: 31; 1962 Моога 1938, s. 118; Корзухина 1978, с. 77, табл. 22: 4; Обломский 2017, с. 59, рис. 2: 8
1.2.	Цимлянське правобережне городище	РФ, м. Цимлянськ, Цимлянський р-н, Ростовська обл.	перша третина IX ст.	середина III — IV/V ст.	Артамонов 1962, рис. на с. 322; Корзухина 1978, с. 77, табл. 22: 7; Плетнева 1995, рис. 53: 2; Обломский 2017, с. 59, рис. 2: 9; Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, с. 27, рис. 5: 3; 6: 3
2.	Дмитріївський могильник, катакомба 44	РФ, с. Дмитріївка Шебекинський р-н, Білгородська обл.	кінець VIII ст.	кінець II—III в.	Фролов 1969; Корзухина 1978, табл. 22: 10; Плетнева 1989, с. 111, рис. 58: 44; Радюш 2020, с. 181-182, рис. 8: 7
3.	Сухогомільшанський кремацийний могильник 1, поховання 274	Україна, с. СухоГомільша, Чугуївський р-н, Харківська обл.	друга половина VIII — початок IX ст.	середина III — IV/V ст.	Михеев 1983, с. 212-213, рис. 1: 2; Аксенов, Михеев 2006, с. 60, рис. 70; Обломский, Терпиловский 2007, с. 132, рис. 152: 5

Рис. 1. Карта поширення пам'яток салтівської культури зі знахідками прикрас попередніх культурно-хронологічних періодів. Умовні позначення: I — прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей; II — прикраси кола Мартинівки; III — прикраси, характерні для Пастирського городища. Пам'ятки: 1 — Цимлянське правобережне городище; 2 — Дмитрівський могильник; 3 — Сухогемільшанський могильник; 4 — Бочковський могильник; 5 — Мирнодолинський скарб; 6 — Старосалтівський могильник; 7 — Варварівський скарб; 8 — Хорошевський скарб

Fig. 1. Distribution map of Saltiv culture monuments with jewellery, which do not chronologically fit within the boundaries of its existence. Legend: I — East European champlévé enamels style jewellery; II — Martynivka circle hoards jewellery; III — items typical for Pastyrsk hillfort. Archaeological sites: 1 — Tsymliansk Right-bank hillfort; 2 — Dmytriivka cemetery; 3 — Sukha Homilsha cemetery; 4 — Bochkove cemetery; 5 — Myrna Dolyna hoard; 6 — Saryi Saltiv cemetery; 7 — Varvarivka hoard; 8 — Khorosheve hoard.

рис. 1; 2; Гудименко, Толочко 2012, с. 184, рис. 7: 1; Воронятов 2013) — походять із пам'яток та комплексів пізньоримського часу і належать до раннього чи розвиненого етапу існування стилю. А от фібули з Цимлянського правобережного городища — до заключного. Імовірно, у цей регіон такі знахідки могли потрапити з пізньосарматським населенням (Воронятов 2016, с. 31).

Дмитрівський могильник

Входить до археологічного комплексу салтівської культури. Пам'ятку досліджувала

С. О. Плетньова з 1957 по 1973 рр. з перервами. На могильнику досліджено 161 поховальну споруду, більшість із яких представлена катакомбами, хоч трапляються одиничні та колективні поховання. На початку X ст. городище було зруйноване; імовірно, тоді ж і припинив існувати могильник (Плетнева 1989). Цікаво, що з цієї самої пам'ятки походять дві знахідки мартинівського кола (група II, підгрупа 1) з каткомб 151 та 154.

У катакомбі 44, дослідження 1960 р., розчищено жіноче поховання кінця VIII ст. За даними Г. Ф. Корзухіної, лунниця була виявлена на поясі. Водночас С. О. Плетньова

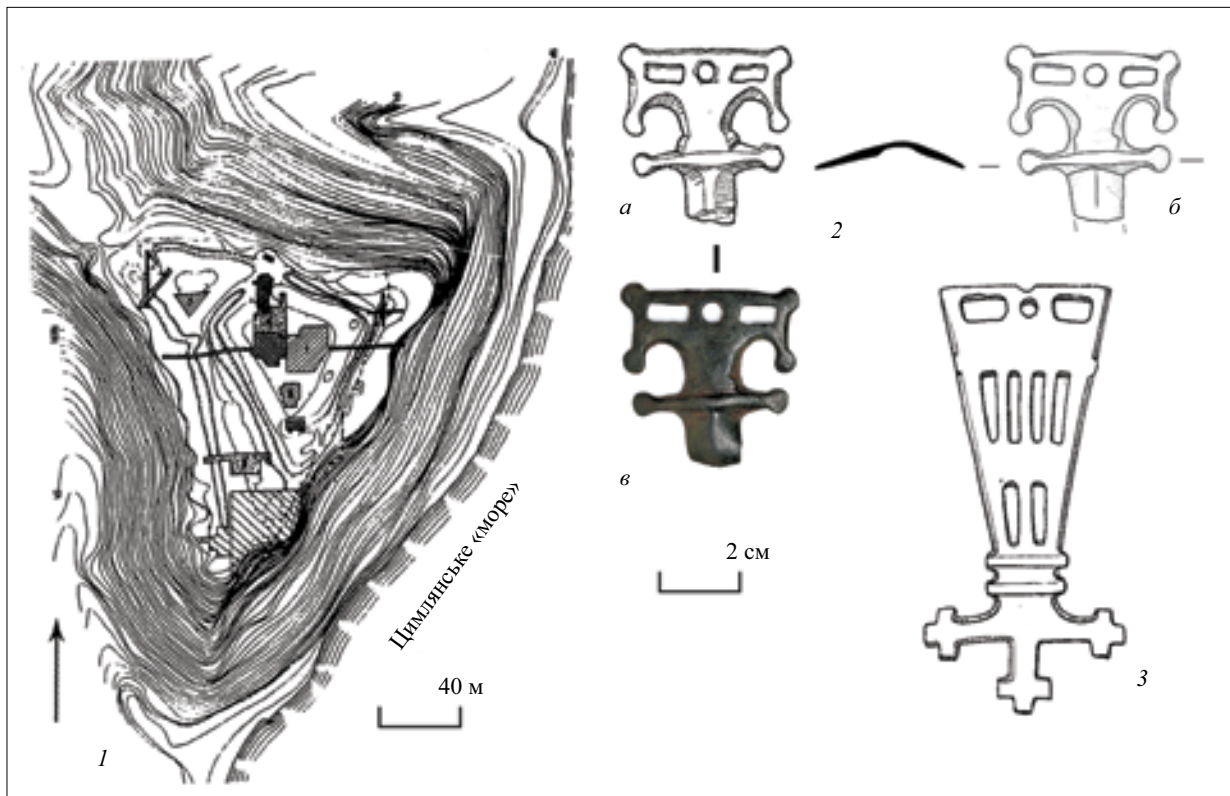

Рис. 2. Цимлянське правобережне городище: 1 — план городища (за: Плетнева 1995, рис. 1); 2 — Т-подібна фібула (а — за: Плетнева 1995, рис. 53; 2; б — за: Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, рис. 5: 3; в — за: Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, рис. 6: 3); 3 — трикутна фібула (за: Корзухина 1978, табл. 22: 4)

Fig. 2. Tsymliansk Right-bank hillfort: 1 — plan of the hillfort (after: Плетнева 1995, рис. 1); 2 — T-shaped fibula (a — after: Плетнева 1995, fig. 53; 2; б — after: Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, fig. 5: 3; в — after: Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, fig. 6: 3); 3 — triangular fibula (after: Корзухина 1978, tabl. 22: 4)

стверджує, що виріб потрапив у катакомбу випадково. На жаль, чітко реконструювати супровідний інвентар за публікацією неможливо.

Велика трирога лунниця, на кінцях розташовані круглі площадки, прикрашені червоною емаллю. Від площадки відходять кільцеподібні виступи для кріплення шумлячих прикрас. Емаль не збереглася. Рисунок виробу, наведений І. К. Фроловим, Г. Ф. Корзухіною та С. О. Плетнєвою, та фотографія із роботи О. О. Радюша різняться деталями закінчень (рис. 7: 1).

Знахідку детально розглянуто в праці І. К. Фролова (1969). Прикраса належить до типу І, за Г. Ф. Корзухіною (Корзухина 1978, с. 36), та, ймовірно, датується розвиненим етапом існування стилю — кінець II—III ст. (Обломский, Терпиловский 2007, с. 119-123).

Аналогічних виробів небагато (рис. 7: 8). Мабуть, найближчі аналогії — Знаменка (Радюш 2020, с. 163, рис. 7: 15) та Невиша (Харитонович 2016, с. 183-184, рис. 2: 11). Інші вироби цього кола — Олександрівський (Чу-

бур 1996, с. 169, рис. 3: 6; Обломский, Терпиловский 2007, с. 134, рис. 147: 2), Стара Рязань (Ахмедов 2018b, рис. 113: 3; Ахмедов, Белоцерковская 2019, рис. 1: 13), Малий Букрин (Корзухина 1978, табл. 8: 1), Київ (Корзухина 1978, табл. 8: 2), Охтирка (Корзухина 1978, табл. 8: 6), Прибор (Радюш 2021, с. 86, рис. 19: 3), у складі Микільського (Білинська, Білик, Бугай, Гопкало, Гороховський, Деревянко 2021, с. 241, рис. 14), Борзненського (Корзухина 1978, табл. 1: 3а, 3в) та Брянського (Белоцерковская 2018, с. 32-33, рис. 19, табл. XVII) скарбів.

У верхів'ях Сіверського Дінця, де локалізується Дмитріївський археологічний комплекс салтівської культури, відомо щонайменше 11 місцезнаходжень зі знахідками кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (Радюш 2020, рис. 1) та 17 пам'яток київської культури (Обломский 2007, рис. 2), із якими пов'язані ці вироби в даному регіоні. Цікаво, що більшість аналогій лунниці з Дмитріївки перебувають в ареалі київської культури (рис. 8).

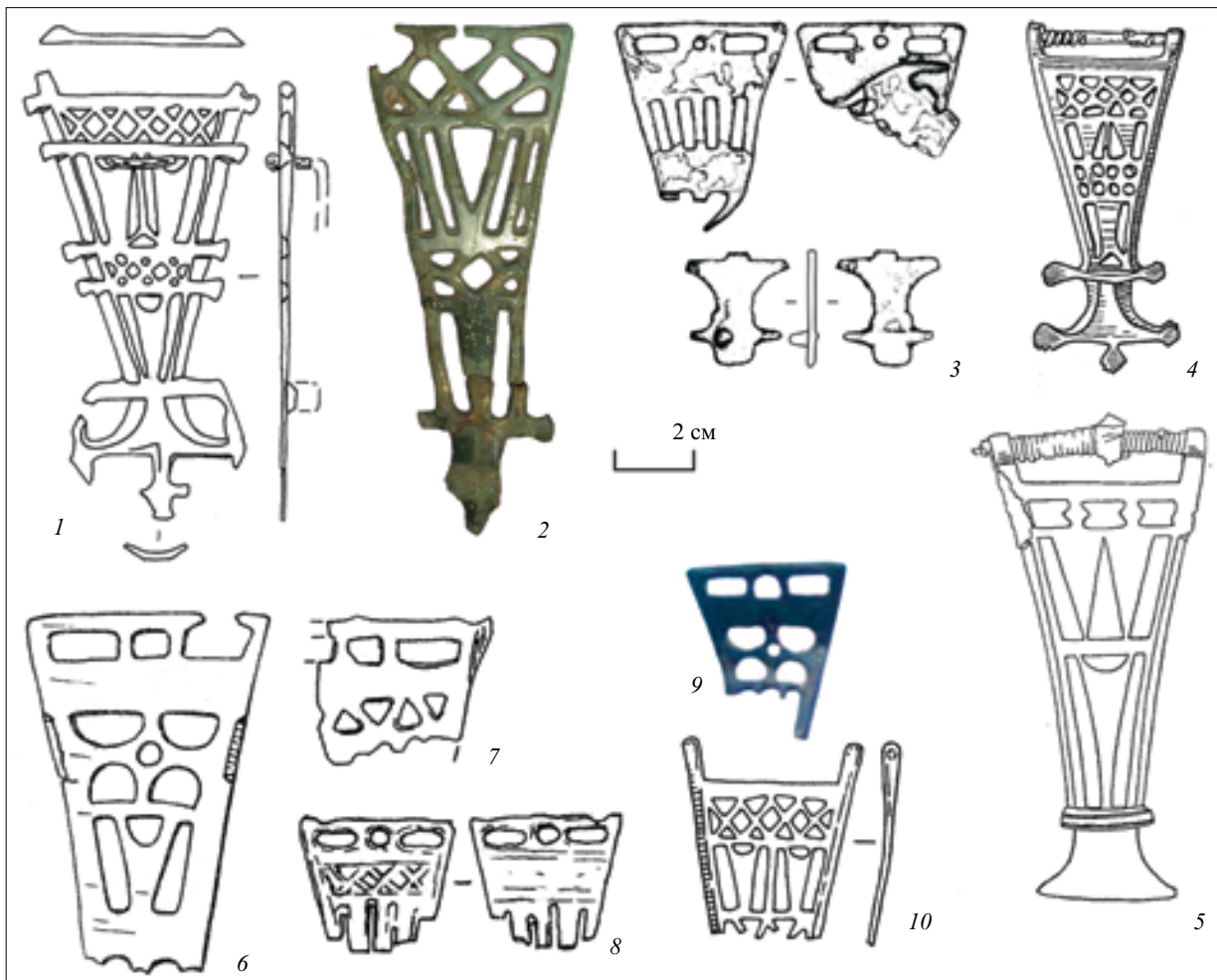

Рис. 3. Найближчі аналогії трикутній фібулі із Цимлянського правобережного городища: 1 — Київ, колекція Хойновського (за: Обломский, Терпиловский 2007, рис. 144: 1); 2 — Бердін (за: Радюш 2020, рис. 4: 10); 3 — Курбакіно (за: Енуков, Веретюшкин, Горбунов 2018, рис. 5); 4 — Грунайки (за: Корзухина 1978, табл. 25: 4); 5 — Мошинський скарб (за: Корзухина 1978, табл. 18: 5); 6 — Татарська Гірка (за: Корзухина 1978, табл. 6: 5); 7 — Ульяновка (за: Обломский, Терпиловский 2007, рис. 144: 3); 8 — М'якинiно (за: Ахмедов 2018а, рис. 4: 14); 9 — Могильовська обл. (за: Радюш 2021, рис. 9: 6); 10 — Рівненська обл. (за: Обломский, Терпиловский 2007, рис. 144: 2). 6 — без масштабу

Fig. 3. The analogies of the triangular fibula from Tsymliansk Right-bank hillfort: 1 — Kyiv, Khoynovskyi collection (after: Обломский, Терпиловский 2007, fig. 144: 1); 2 — Berdin (after: Радюш 2020, fig. 4: 10); 3 — Kurbakino (after: Енуков, Веретюшкин, Горбунов 2018, fig. 5); 4 — Hrunaiky (after: Корзухина 1978, tabl. 25: 4); 5 — Moshchynskyi hoard (after: Корзухина 1978, tabl. 18: 5); 6 — Tatarska Hirka (after: Корзухина 1978, tabl. 6: 5); 7 — Ulianivka (after: Обломский, Терпиловский 2007, fig. 144: 3); 8 — Miakinino (after: Ахмедов 2018а, fig. 4: 14); 9 — Mogilev Oblast (after: Радюш 2021, fig. 9: 6); 10 — Rivne Oblast (after: Обломский, Терпиловский 2007, fig. 144: 2). 6 — without scale

Сухомільшанський кремаційний могильник 1

Входить до археологічного комплексу салтівської культури, що, крім того, складається з городища, трьох поселень і ще трьох кремаційних могильників (Колода 2015). На пам'ятці досліджено 317 поховань та 17 речових комплексів. Дослідження В. К. Міхеєва (Аксенов, Михеев 2006). Цікаво, що на цьому самому могильнику є ще два комплекси зі знахідками, які хронологічно «вибиваються» за часом із періоду існування салтівської культури: поховання 54 — група II, підгрупа 1 (мар-

тинівська) та поховання 29 — група II, підгрупа 2 (пастирська).

Поховання 274 — безурнова кремація. Здійснено в прямокутній ямі розмірами 0,5 × 0,8 м і глибиною 0,35 м, орієнтоване довгою віссю на північ-південь. Контури ями простежено з глибини 0,25 м у вигляді вугілля й розкиданих перепалених кісток по всій площі. Серед залишків кремації знайдені предмети, пошкоджені вогнем: частина бронзового нагрудного ланцюжка, фрагменти двох бронзових дротяних браслетів, кам'яне прясельце, бронзовий важіль для кистеня, дві сердоликові намистини, золота деформована сережка, прикрасе-

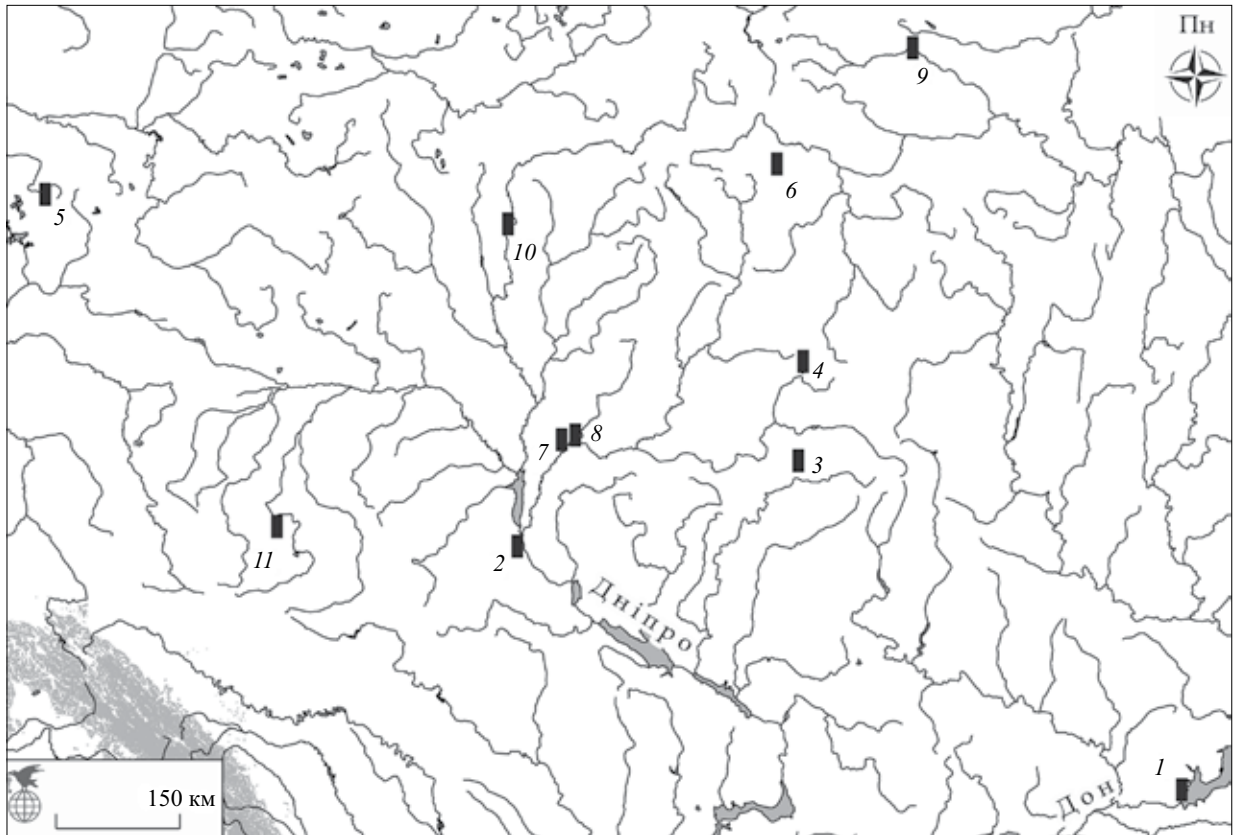

Рис. 4. Карта поширення аналогій трикутній фібулі із Цимлянського правобережного городища: 1 — Цимлянське правобережне городище; 2 — Київ; 3 — Бердін; 4 — Курбакіно; 5 — Грунайки; 6 — Мощинський скарб; 7 — Татарська Гірка; 8 — Ульянівка; 9 — М'якініно; 10 — Могильовська обл.; 11 — Рівненська обл.

Fig. 4. Distribution map analogies of the triangular fibula from Tsymliansk Right-bank hillfort: 1 — Tsymliansk Right-bank hillfort; 2 — Kyiv; 3 — Berdin; 4 — Kurbakino; 5 — Hrunaiki; 6 — Moshchynskyi hoard; 7 — Tatarska Hirka; 8 — Ulianivka; 9 — Miakinino; 10 — Mogile Oblast; 11 — Rivne Oblast

на зерню (рис. 9). У заповненні ями було виявлено фрагменти денця салтівського горщика світло-коричневого кольору, випал нерівний, у формувальній масі домішки жорстви, піску та шамоту. По тулубу нанесено горизонтальні прокреслені лінії. Поховання належало дівчинці-підлітку 14—19 років. Поховання датується в межах другої половини VIII — початку IX ст. (Аксенов, Михеев 2006, с. 164).

Деталь прямокутної ланки ланцюжка з прорізними полями без емалей належить до пізніх варіацій — етап «деградації стилю»: середина III — IV/V ст. (Обломский, Терпиловский 2007, с. 124). Аналогії (рис. 10; 11) — Огубське городище (Корзухина 1978, табл. 15: 2; Ахмедов 2018а, рис. 4: 12), Дусетос (Корзухина 1978, табл. 27: 4), найближче — Нейзац, поховання V могили 275. Останній комплекс датується в межах IV ст. (Обломский 2017, с. 60, рис. 3: 1).

На жаль, для Харківської обл. немає загального каталогу прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. По-

при те, за даними каталогів Г. Ф. Корзухіної (Корзухина 1978, карта), А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського (Обломский, Терпиловский 2007, рис. 139), у межах області такі знахідки відомі, як і пам'ятки київської культури (Обломский 2007, рис. 2; Обломский, Терпиловский 2010, рис. 1).

Висновки

Отже, маємо чотири знахідки кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, що були виявлені на пам'ятках та в комплексах салтівської культури. Цікаво, що в трьох випадках прикраси належать до пізніх виробів цього стилю, поширеного в римський час на теренах Східної Європи.

Приклади знаходження речей кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей на пам'ятках і комплексах, що хронологічно «вибиваються» із загального контексту побутування цих прикрас, відомі, хоч і в невеликій кількості.

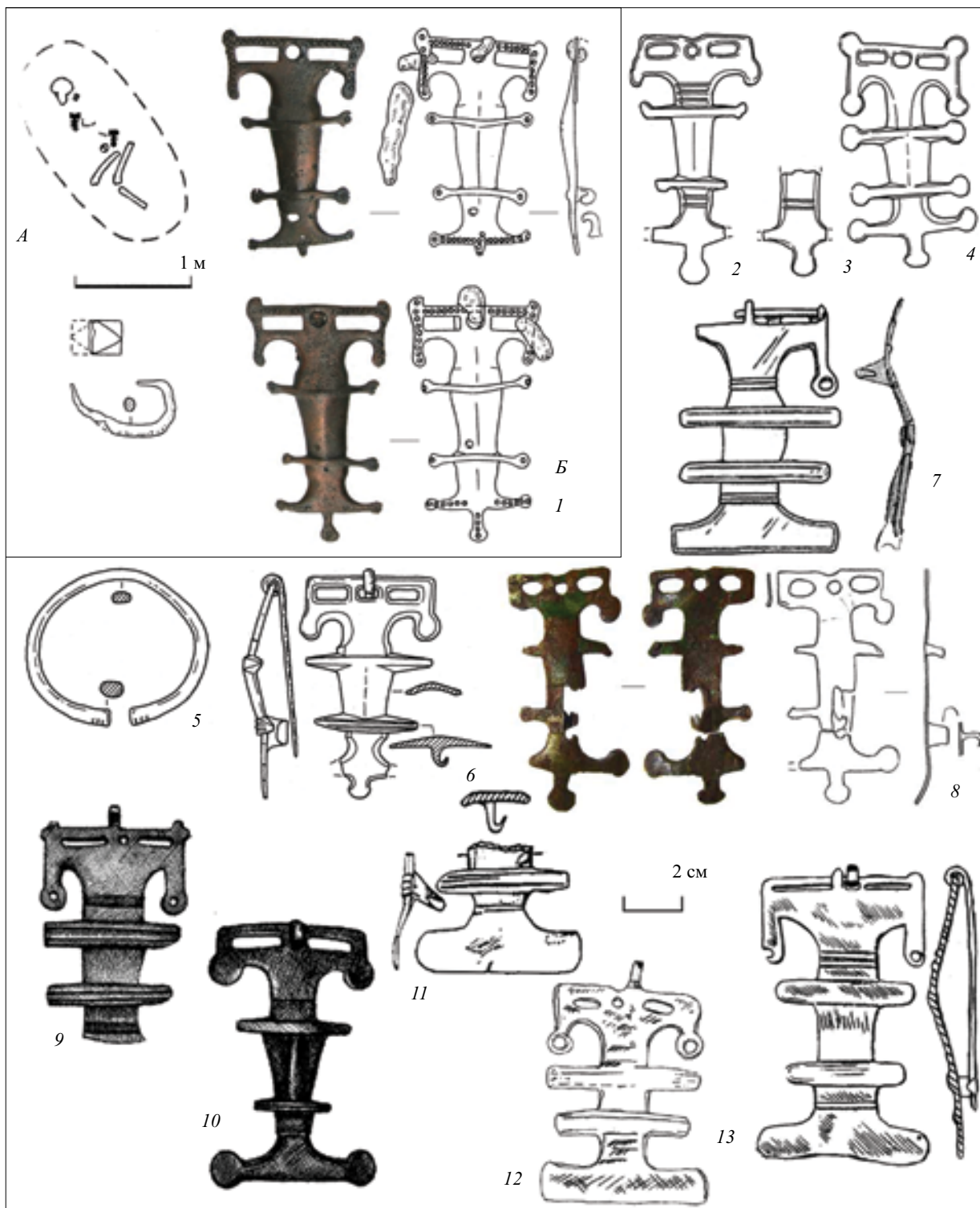

Рис. 5. Найближчі аналогії Т-подібної фібули із Цимлянського правобережного городища: 1 — Компанійці, поховання 2: А — план поховання; Б — супровідний інвентар (за: Гопкало 2019, рис. 1; 2); 2, 3 — Квентунь (за: Артишевская 1963, рис. 6: 5, 6); 4 — Хмельна (за: Корзухина 1978, табл. 6: 4); 5, 6 — Вороньків (за: Гороховский, Кубышев, Терпиловский 1999, рис. 2: 2); 7 — Рождественське (за: Корзухина 1978, табл. 22: 6); 8 — Новоямське 1 (за: Обломский 2018, рис. 161: 1); 9, 10 — Черемшанське поселення (за: Ахмедов 2018b, рис. 115: 2, 3); 11, 12 — Дівичий Городок (за: Ахмедов 2018b, рис. 115: 15, 16); 13 — Покровський могилиник, поховання 125 (за: Ахмедов 2018b, рис. 115: 17)

Fig. 5. The closest analogies of the T-shaped fibula from Tsymliansk Right-bank hillfort: 1 — Kompaniitsi cemetery, burial no. 2: A — plan of the burial; B — accompanying material (after: Гопкало 2019, fig. 1; 2); 2, 3 — Kventun (after: Артишевская 1963, fig. 6: 5, 6); 4 — Khmelna (after: Корзухина 1978, tabl. 6: 4); 5, 6 — Voronkiv (after: Гороховский, Кубышев, Терпиловский 1999, fig. 2: 2); 7 — Rozhdestvenskoe (after: Корзухина 1978, tabl. 22: 6); 8 — Novoiamske 1 (after: Обломский 2018, fig. 161: 1); 9, 10 — Cheremshanske settlement (after: Ахмедов 2018b, fig. 115: 2, 3); 11, 12 — Divychii Horodok (after: Ахмедов 2018b, fig. 115: 15, 16); 13 — Pokrovskiy cemetery, burial no. 125 (after: Ахмедов 2018b, fig. 115: 17)

Рис. 6. Карта поширення аналогій Т-подібній фібулі із Цимлянського правобережного городища: 1 — Цимлянське правобережне городище; 2 — Компаніїці; 3 — Квентунь; 4 — Хмельна; 5 — Вороньків; 6 — Рождественське; 7 — Новоїамське 1; 8 — Черемшанське поселення; 9 — Дівичій Городок; 10 — Покровський могильник; 11 — Виповзів

Fig. 6. Distribution map of the T-shaped fibula analogies from Tsymliansk Right-bank hillfort: 1 — Tsymliansk Right-bank hillfort; 2 — Kompaniitsi cemetery; 3 — Kventun; 4 — Khmelna; 5 — Voronkiv; 6 — Rozhdestvenskoe; 7 — Novoiamske 1; 8 — Cheremshanske settlement; 9 — Divychii Horodok; 10 — Pokrovskiy cemetery; 11 — Vypovziv

Це знахідка налобного очілля зі складу скарбу кола Мартинівки — Суджа-Замостьє (Кашкин, Родинкова 2010, с. 86; Родинкова 2018, с. 80; Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018). Низка таких прикрас походить із пам'яток давньоруського часу: Семилуки, будівля 23 — браслет (Обломский, Терпиловский 2007, с. 132, рис. 152: 1; Обломский, Березуцкий 2019, с. 61, рис. 11: 4) та Путивль — хрестоподібна підвіска (Обломский, Терпиловский 2007, с. 139, рис. 150: 2). У Середньому Подесенні до таких випадків можна віднести кілька знахідок. Перша з них — Ковчин — трикутна фібула, походить зі зборів на посаді давньоруського городища (Обломский, Терпиловский 2007, с. 136, рис. 143: 31). Друга знахідка — фрагмент підковоподібної фібули — походить із городища Замкова гора (інші назви — ІІ Новгород-Сіверське городище, Литовський замок) у м. Новгород-Сіверський. Її було виявлено під час досліджень експедиції під керівництвом А. В. Кузи у 1980 р. Прикраса походить із ями 4 в розкопі V, що перерізала заповнення житла XI ст. (Куза, Ковален-

ко, Моця 1980, с. 14, рис. 24; 28; 29; Обломский, Терпиловский 2007, с. 131, рис. 146: 6). Також лунницю цього кола виявлено в споруді 4 роменської культури на городищі Свердловське-1 (Черненко, Кравченко, Володарець-Урбанович 2023).

Крім вторинного використання прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, можна ще згадати про факт виявлення фібул латенського часу та раннього середньовіччя на городищі Чорнівське, у тому числі в давньоруських комплексах (Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017).

Отже, такі випадки вторинного використання прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей непоодинокі. Відзначимо, що знахідки кола Мартинівки та Пастирського городища, які походять із салтівських пам'яток, часто розглядають як свідчення пеньківсько-салтівських зв'язків (Любичев 1994; Аксенов 2010). Однак якраз вторинне використання «емалевих» прикрас вказує на те, що й інші вироби також можуть мати повторне використання. Розгляду знахідок Мартинівського

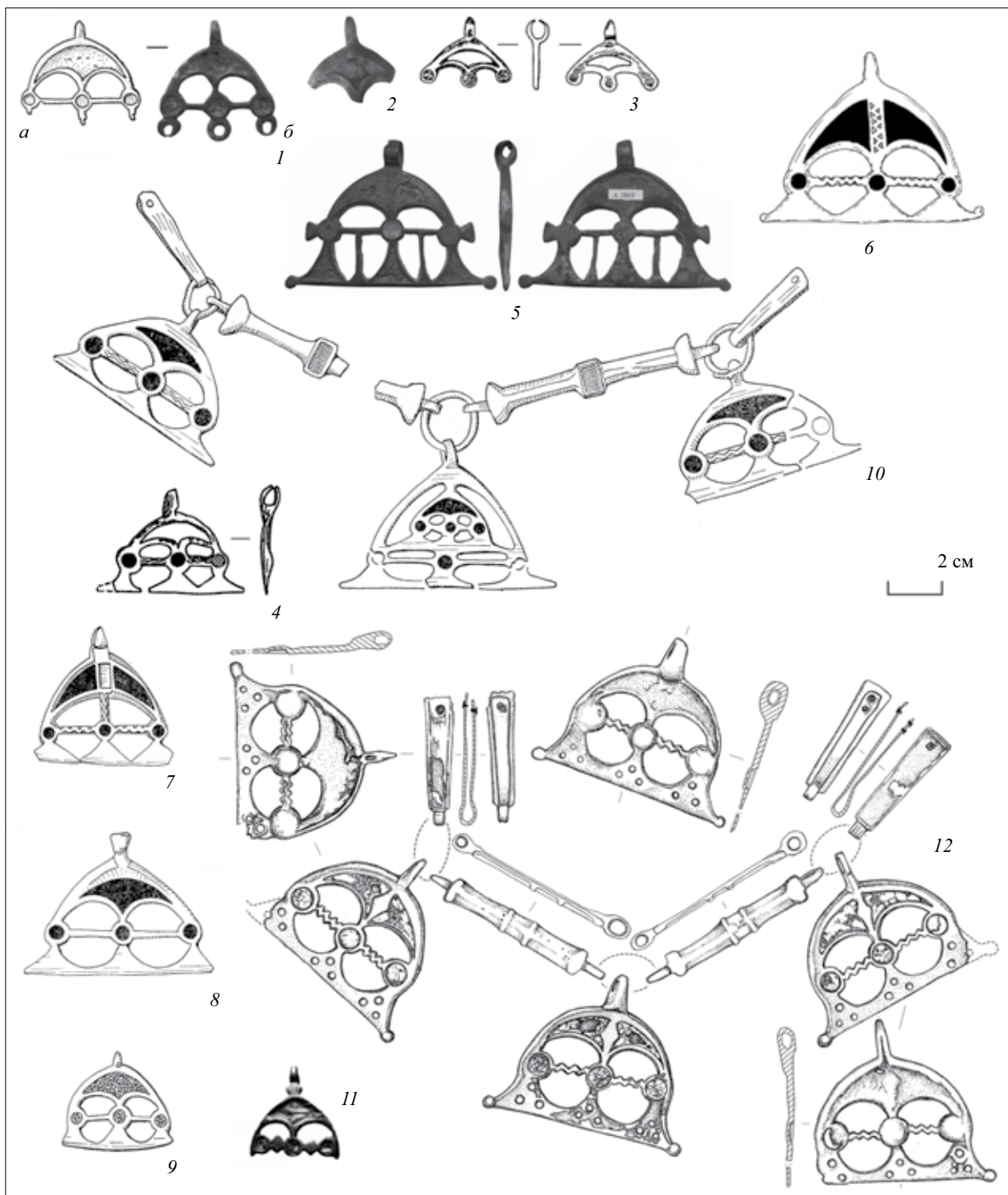

Рис. 7. Найближчі аналогії лунниці з катакомби 44 Дмитріївського могильника: 1 — Дмитріївський могильник, катакомба 44 (а — за: Корзухина 1978, табл. 22: 10; б — за: Радюш 2020b, рис. 8: 7); 2 — Знаменки (за: Радюш 2020, рис. 7: 15); 3 — Невиша (за: Харитонович 2016, рис. 2: 11); 4 — Олександрівський (за: Обломський, Терпиловський 2007, рис. 147: 2); 5 — Микільське (за: Білинська, Білик, Бугай, Гопкало, Гороховський, Деревянко 2021, рис. 14); 6 — Стара Рязань (за: Ахмедов 2018b, рис. 113: 3); 7 — Малий Букрин (за: Корзухина 1978, табл. 8: 1); 8 — Київ (за: Корзухина 1978, табл. 8: 2); 9 — Охтирка (за: Корзухина 1978, табл. 8: 6); 10 — Борзна (за: Корзухина 1978, табл. 1: 3а, 3в); 11 — Прибор (за: Радюш 2021, рис. 19: 3); 12 — Брянський скарб (за: Белоцерковская 2018, рис. 19)

Fig. 7. The analogies of the lunar pendant from catacomb no. 44 of the Dmytriivka cemetery: 1 — Dmytriivka cemetery, catacomb no. 44 (a — after: Корзухина 1978, tabl. 22: 10; б — after: Радюш 2020b, fig. 8: 7); 2 — Znamenky (Радюш 2020, fig. 7: 15); 3 — Nevysha (after: Харитонович 2016, fig. 2: 11); 4 — Oleksandrovskiy (after: Обломський, Терпиловський 2007, fig. 147: 2); 5 — Mykilske (after: Білинська, Білик, Бугай, Гопкало, Гороховський, Деревянко 2021, fig. 14); 6 — Stara Riazan (after: Ахмедов 2018b, fig. 113: 3); 7 — Malyy Bukryn (after: Корзухина 1978, tabl. 8: 1); 8 — Kyiv (after: Корзухина 1978, tabl. 8: 2); 9 — Okhtyrka (after: Корзухина 1978, tabl. 8: 6); 10 — Borzna (after: Корзухина 1978, tabl. 1: 3a, 3v); 11 — Prybor (after: Радюш 2021, fig. 19: 3); 12 — Brianskyi hoard (after: Белоцерковская 2018, fig. 19)

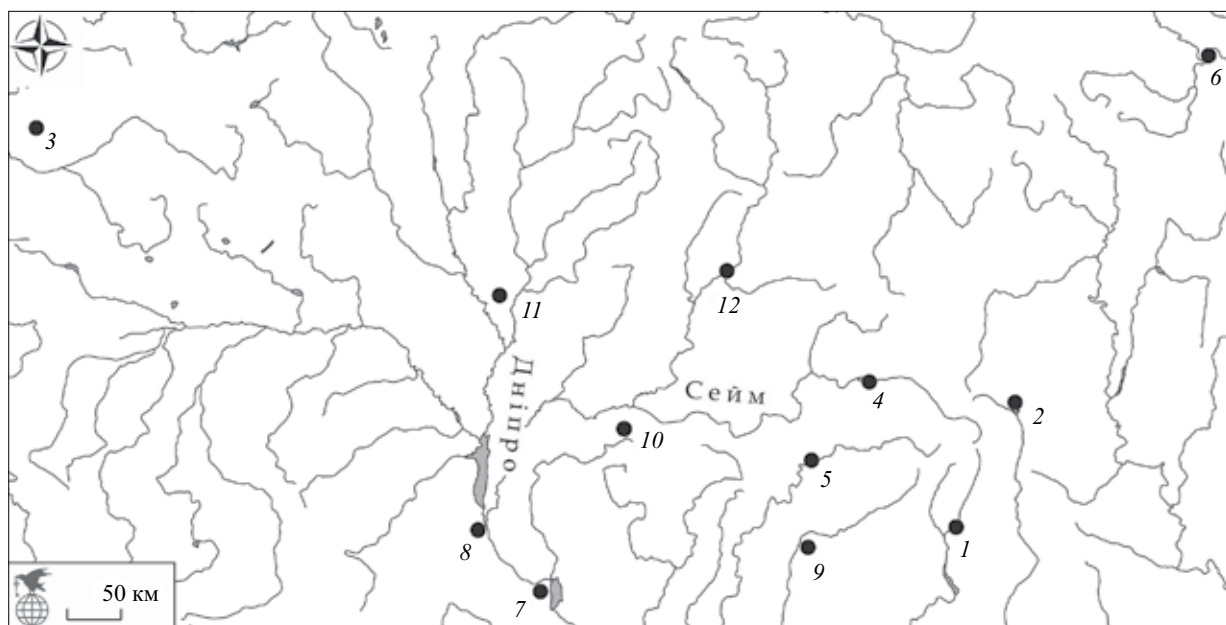

Рис. 8. Карта поширення аналогії лунниці з катакомби 44 Дмитріївського могильника: 1 — Дмитріївський могильник; 2 — Знаменки; 3 — Невиша; 4 — Олександрівський; 5 — Микільське; 6 — Стара Рязань; 7 — Малий Букрин; 8 — Київ; 9 — Охтирка; 10 — Борзна; 11 — Прибор; 12 — Брянський скарб

Fig. 8. Distribution map of the lunar pendant analogies from catacomb no. 44 of the Dmytriivka cemetery: 1 — Dmytriivka cemetery; 2 — Znamenky; 3 — Nevysha; 4 — Oleksandrovskiy; 5 — Mykilske; 6 — Stara Riazan; 7 — Malyi Bukryn; 8 — Kyiv; 9 — Okhtyrka; 10 — Borzna; 11 — Prybor; 12 — Brianskyi hoard

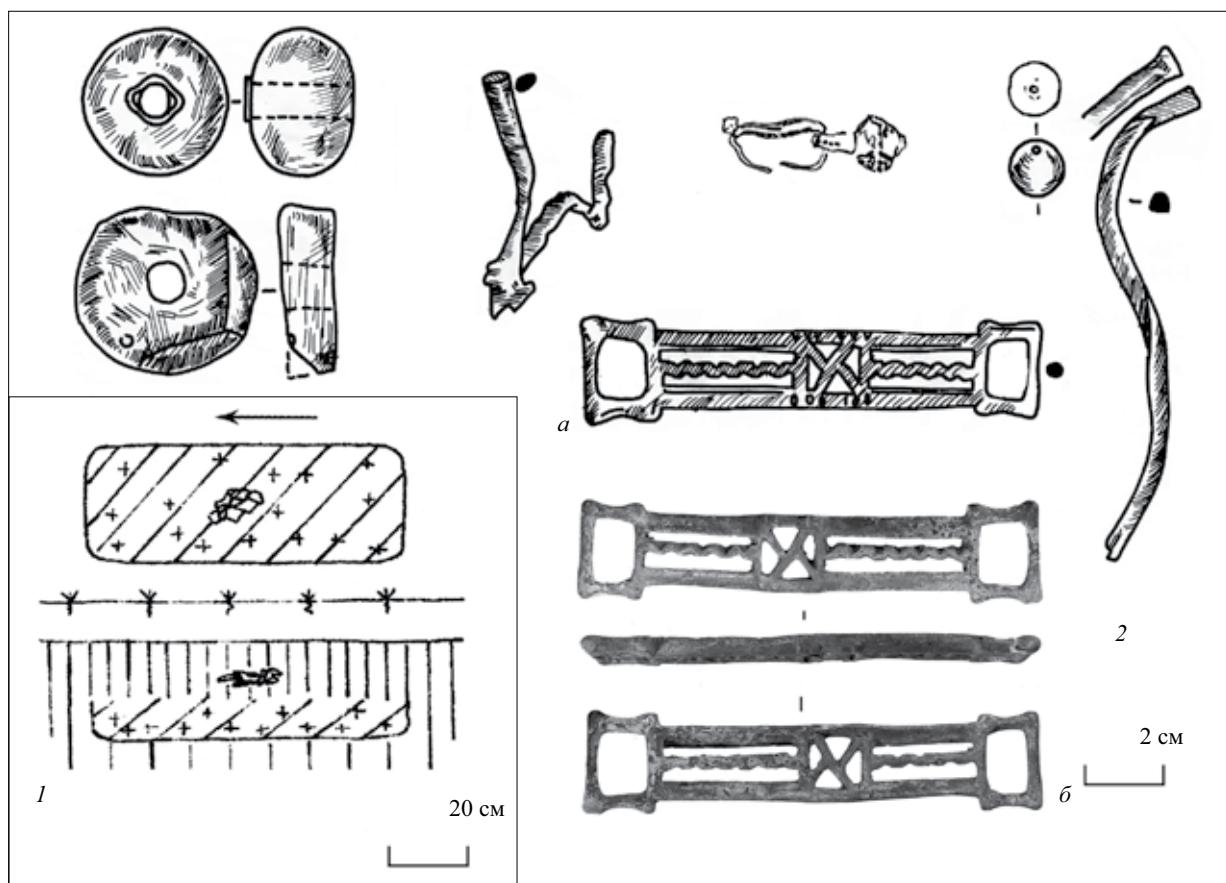

Рис. 9. Сухогомільшанський могильник 1, поховання 274: 1 — план поховання; 2 — супровідний інвентар (за: а — за Аксенов, Михеев 2006, с. 60, 164, рис. 67: 9; 70; б — фото С. А. Заднікова)

Fig. 9. Sukha Homilsha cemetery 1, burial no. 274. 1 — plan of the burial; 2 — accompanying material (after: a — Аксенов, Михеев 2006, с. 60, 164, fig. 67: 9; 70; б — photo by S. A. Zadnikov)

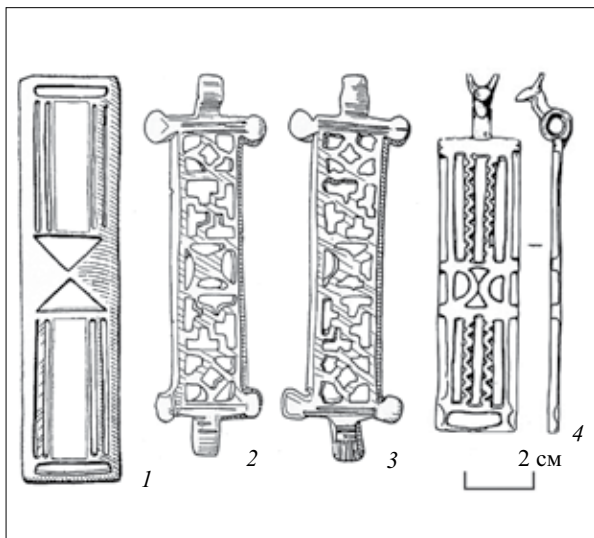

Рис. 10. Найближчі аналогії ланцюжка із Сухогомільшанського могильника 1: 1 — Огубське городище (за: Корзухина 1978, табл. 15: 2); 2, 3 — Дусетос (за: Корзухина 1978, табл. 27: 4); 4 — Нейзац, поховання V могили 275 (за: Обломский 2017, рис. 3: 1)

Fig. 10. The analogies of the chain from Sukha Homilsha cemetery 1: 1 — Ohubske hillfort (after: Корзухина 1978, tabl. 15: 2); 2, 3 — Dusetos (after: Корзухина 1978, tabl. 27: 4); 4 — Neizats, burial no. V, grave no. 275 (after: Обломский 2017, fig. 3: 1)

й Пастирського кола на салтівських пам'ятках присвячено подальші роботи автора.

Подяки. Висловлюю щирю вдячність В. С. Аксьонову, О. В. Гопкало, В. В. Колоді, О. В. Комару, О. О. Лаптеву та Р. В. Терпиловському за надані консультації та зауваження.

Абашина, Н. С., Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1999. К вопросу о славянских элементах на черняховских Среднего Поднепровья. *Российская археология*, 4, с. 78-98.

Аксенов, В. С. 2010. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-руское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 73-78.

Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомільшанський могильник VIII—IX вв.»*. Хазарский альманах, 5.

Артамонов, М. И. 1935. *Средневековые поселения на Нижнем Дону. По материалам Северо-Кавказской экспедиции*. Известия Государственной академии истории материальной культуры, 131.

Артамонов, М. И. 1962. *История хазар*. Ленинград: Издательство государственного Эрмитажа.

Артишевская, Л. В. 1963. Могильник раннеславянского времени на р. Десне. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 85-96.

Ахмедов, И. Р. 2018а. Восточноевропейские эмали на Волге и Оке. *Studia Barbarica (Prof. A. Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin)*, 1, p. 648-683.

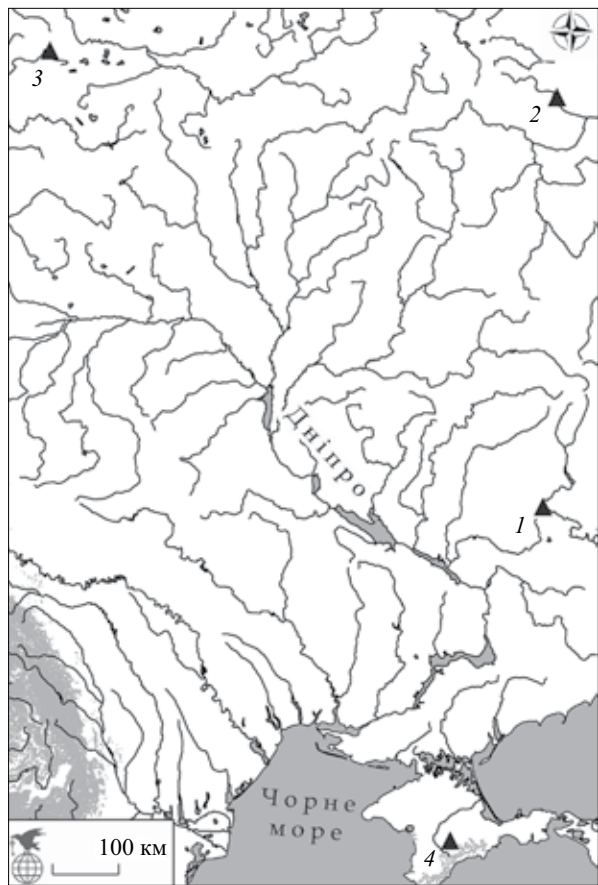

Рис. 11. Карта поширення аналогії ланцюжка із Сухогомільшанського могильника 1: 1 — Сухогомільшанський могильник; 2 — Огубське городище; 3 — Дусетос; 4 — Нейзац

Fig. 11. Distribution map of the chain analogies from Sukha Homilsha cemetery 1: 1 — Sukha Homilsha cemetery; 2 — Ohubske hillfort; 3 — Dusetos; 4 — Neizats

Ахмедов, И. Р. 2018b. Находки круга восточноевропейских эмалей на Волге и Оке. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 146-158.

Ахмедов, И. Р., Белоцерковская, И. В. 2019. Находки круга «восточноевропейских» эмалей и некоторые вопросы формирования культурного комплекса рязано-окских финнов. *Краткие сообщения Института археологии*, 254, с. 128-152.

Білінська, Л. І., Білик, В. М., Бугай, О. М., Гопкало, О. В., Гороховський, Є. Л., Дерев'янко, О. М. 2021. Нові надходження предметів кола східноєвропейських виїмчастих емалей у Сумському обласному краєзнавчому музеї (попереднє повідомлення). *Археологія та Давня історія України*, 3 (40), с. 225-242.

Безуглов, С. И., Гудименко, И. В. 1993. Подвеска с выемчатой эмалью из дельты Дона. *Российская археология*, 1, с. 169-174.

Белоцерковская, И. В. 2018. 2.1. Украшения из металла. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 14-50. Раннеславянский мир, 18.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: Супруненко, О. Б. (ред.).

Старожитності Лівобережжя Дніпра. Київ: Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 126-153.

Воронятов, С. В. 2013. Подвеска с выемчатой эмалью из Дельты Дона: альтернативная атрибуция. В: Марченко, И. И. (ред.). *Шестая Международная Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции*. Краснодар: Эконвест, с. 73-76.

Воронятов, С. В. 2016. Забытые предметы круга варварских эмалей из Херсонеса. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир Понто-Каспийского региона: материалы Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященной 70-летию юбилею Б. А. Раева (Кагальник, 20—21 октября 2016 г.)*. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, с. 29-32.

Воронятов, С. В., Раев, Б. А. 2020. Необычные предметы круга «варварских эмалей» из познесарматского погребения могильника Валовый 1 на Нижнем Дону. В: Радюш, О., Блюэнз, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия, III. Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы*. Москва: ИА РАН, с. 306-315.

Воронятов, С. В., Румянцева, О. С., Сапрыкина, И. А. 2020. Предметы убора с выемчатыми эмальями в собрании Государственного Эрмитажа: археологический анализ коллекции. *Российская археология*, 3, с. 16-32.

Воронятов, С. В., Шинаков, Е. А. 2020. Отдельные находки и клады «варварских эмалей» в Брянском Подесенье. В: Радюш, О., Блюэнз, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия, III. Сборник научных ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы*. Москва: ИА РАН, с. 81-114.

Гопкало, О. 2019. К дефиниции понятий «ювелирный стиль» и «мода» на примере черняховских фибул и предметов с выемчатыми эмальями. *Краткие сообщения Института археологии*, 254, с. 191-211.

Гороховский, Е. Л. 1982. О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры*. Київ: Наукова думка, с. 115-151.

Гороховский, Е., Кубышев, А., Терпиловский, Р. 1999. Украшения круга выемчатых эмалей из села Воронькив на Киевщине. В: Левада, М. Э. (ред.). *Сто лет черняховской культуре. Сборник научных статей*. Киев, с. 144-149.

Гудименко, И. В., Толочко, И. В. 2012. Памятники позднеантичного времени из дельты Дона. В: Воронцов, А. М., Гавритухин, И. О. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3: сборник статей*. Тула: Гос. Музей-заповедник «Куликово поле», с. 180-217.

Дроздова, А. Возвращаясь к датировке Мощинского клада. В: Колесник, В. Ф. (ред.). *Археологія: спадок віків. Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (7—8 квітня 2011 р.)*. Біла Церква, с. 123-127.

Енуков, В. В., Веретюшкин, Р. С., Горбунов, Д. С. 2018. Исследования поселения киевской культуры Курбакино. *Археологические исследования в Центральном Черноземье 2017*, с. 79-81.

Кашкин, А. В., Родикова, В. Е. 2010. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов. *Воронежской археологической сборник*, 5, с. 80-92.

Колода, В. В. 2015. Сухогомольшанский археологический комплекс: современное состояние и перспективы исследования. В: Дьячков, С. В. (ред.). *Laurea I. Античный мир и Средние века: чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева: Материалы*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 175-180.

Корзухина, Г. Ф. 1978. Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. Ленинград: Наука. (Свод археологических источников; Вып. Е1-43).

Куза, А. В., Коваленко, В. П., Моця, О. П. 1980. Отчет о раскопках в Новгород-Северском и Новгород-Северском районе Черниговской области в 1980 г. НА Институт археологии НАН Украины, ф. 64, 1980/125.

Любичев, М. В. 1994. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. *Древности 1994*, 1, с. 87-100.

Массалитина, Г. А. 1991. Мощинский клад. *Краткие сообщения института археологии*, 205, с. 29-37.

Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., Ильків, М. В. 2017. Бронзові фібули пізнього Латену — раннього середньовіччя з Чорнівського городища XIII ст. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ, с. 275-282.

Михеев, В. К. 1983. Две раннесредневековые находки на Харьковщине. *Советская археология*, 3, с. 212-215.

Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Готы и Рим. Сборник научных статей*. Киев: ИД «Стилос», с. 87-200.

Обломский, А. М. 1999. Типы поховань на черняхівському могильнику Компаніївці (етнокультурна інтерпретація). *Археологія*, 4, с. 76-88.

Обломский, А. М. 2007. Территория, общие сведения о поселениях. В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва, с. 10-12.

Обломский, А. М. 2017. Украшения с выемчатыми эмальями восточноевропейского стиля в степях Причерноморья и в Крыму. *Российская археология*, 1, с. 55-69.

Обломский, А. М. 2018. Памятники киевской культуры бассейна р. Сев. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 173-188.

Обломский, А. М., Березуцкий, В. Д. 2019. Горизонт украшений с выемчатыми эмальями на территории лесостепного Подонья. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана*. Київ: ІА НАН України, с. 50-79. Olum, 6.

Обломский, А. М., Гороховский, Е. Л. 1986. О дате Мощинского и Межигорского кладов. В: Доманова, Г. И. (ред.). *Проблемы древней истории Верхнего Поочья. Тезисы докладов I-ой Калужской историко-археологической конференции*. Калуга: Управление культуры Калужского облисполкома, с. 15-17.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2007. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва: ИА РАН, с. 113-141.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2010. Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог). В: Исланова, И. В., Родикова, В. Е. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы*. Раннеславянский мир, 13. Москва, с. 301-374.

Останина, Т. И. 1997. Население Среднего Прикамья в III—V вв. Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1995. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958—1959 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IV, с. 271-396.

Радюш, О. А. 2020. Распространение вещей круга восточноевропейских выемчатых эмалей в верхнем течении Днепра и Северского Донца на территории Курской и Белгородской областей России (материалы к каталогу). В: Радюш, О., Блюэнэ, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия, III. Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы*. Москва: ИА РАН, с. 155-184.

Радюш, О. 2021. Новые данные о распространении вещей круга выемчатых эмалей в верхнем течении Днепра, Немана, Западного Буга, Западной Двины, Ловати на территории Беларуси и России (материалы к каталогу). В: Плавинский, М. А., Сидарович, В. М. (ред.). *Експедиция працяглася ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага*. Мінск: Колорград, с. 59-105.

Родинкова, В. Е. 2018. Пластинчатые венчики или «диадемы» круга восточноевропейских выемчатых эмалей. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 66-81. Раннеславянский мир, 18.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокуль-

турной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.

Спицын, А. А. 1903. Предметы с выемчатой эмалью. *Записки Русского археологического общества*, 1903б, Том V, вып. 1, с. 1-44.

Сташенков, Д. А. 2010. О ранней дате именниковской культуры. В: Кузнецов, Л. В. (ред.). *40 лет Средневожской археологической экспедиции. Краеведческие записки*. Самара, с. 113-127.

Терпиловский, Р. В. 1984. *Ранние славяне Подесенья III—V вв.* Киев: Наукова думка.

Фролов, И. К. 1969. Подвеска из Дмитровского могильника. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 169, с. 271-275.

Харитонович, З. А. 2016. Находки изделий с выемчатыми эмальями на территории Беларуси. В: Левко, О. Н. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поляка*. В 2, кн. 1. Минск: Беларуская навука, с. 175-197.

Черненко, О. С., Кравченко, Р. А., Володарец-Урбанович, Я. В. 2023. Лунница кола східноєвропейських варварських виємчатих емалей з городища Свердловське-1 на р. Десна. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Імперії і варвари. Збірник наукових праць до 80-річчя від дня народження О. М. Приходнюка*. У друці.

Чубур, А. А. 1996. Памятники археологии погибшие при строительстве Курской АЭС. *Российская археология*, 3, с. 167-170.

Moora, H. 1938. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chs. II Teil. Analyse*. Tartu.

Надійшла 30.11.2022

Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych

PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Early Slavic Archaeology Department, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodargrad@ukr.net

JEWELLERY OF EAST EUROPEAN CHAMPLEVÉ ENAMELS STYLE AMONG MATERIALS OF SALTIV CULTURE: DATA ANALYSIS

In the paper jewellery from monuments and complexes of the Saltiv culture, which do not chronologically fit within the boundaries of its existence, is considered. All finds can be divided into two groups (fig. 1): East European champlévé enamels style (group I) and “antiquities of the Antes” (group II). The second group, in turn, is divided into products typical for the hoards of Martynivka circle (group II, subgroup 1) and items typical for Pastyrské hillfort (group II, subgroup 2).

In the article the first group is presented. It is represented by three monuments, where four finds were discovered (Table 1).

First of all, there is the Tsymliansk Right-bank hillfort. Two fibulae of East European champlévé enamels style were discovered.

1. Bronze fibula, triangular (fig. 2: 3). The decoration belongs to late variations: middle 3^d—4th/5th centuries: type IV (fibulae with elements of degradation), subtype 2 after: Г. Корзухина (fig. 3; 4).

2. The upper part of the T-shaped fibula. The item is from the cultural layer at a depth of 20 cm (fig. 2: 2). The clasp belongs to late variations: middle 3^d—4th/5th centuries or even the middle — second half of the 4th century. Belongs to type IV, subtype 1 after: Г. Корзухина or to the third series, type 2 after: Е. Гороховский (fig. 5; 6).

The lower extent of the Don River is not the only point with finds of East European champlévé enamel style. However, other finds come from sites and complexes of the Late Roman period. Such finds could have entered this region with the Late Sarmatian population.

Secondly, there is the Dmytriivka cemetery was investigated by S. Pletneva.

A female burial from the end of the 8th century was discovered in catacomb no. 44. The lunar pendant was found on the belt according to G. Korzukhina. While S. Pletneva claims that the item got into the catacomb by accident. A large three-horned lunar pendant, with round platforms at the ends also decorated with red enamel (fig. 7: 1). The decoration belongs to type I according to G. Korzukhina and is dated by the advanced stage of the style's existence — the end of the 2^d—3^d centuries (fig. 7; 8).

Eleven locations with finds of East European champlévé enamels style and 17 monuments of Kyiv culture are known in the upper reaches of the Siverskyi Donets River.

Finally, there is the Sukha Homilsha cemetery 1 was investigated by V. Mikheev.

In burial no. 274, a detail of a rectangular link of a chain with slotted fields without enamels was found. Belongs to late variations: middle 3^d—4th/5th centuries. The burial itself is dated by the second half of the 8th — the beginning of the 9th century (fig. 9; 10; 11).

East European champlévé enamels style finds and monuments of Kyiv culture are also known within the Kharkiv Oblast.

Jewellery of Martynivka circle hoards and items typical for Pastyrské hillfort from Saltiv monuments are often considered as evidence of Penkivka and Saltiv connections. However, finds of East European champlévé enamels style from Saltiv monuments has signs of the secondary usage. It indicates that other finds may also have been reused. The next works are devoted to the consideration of Martynivka circle jewellery and products typical for the Pastyrské hillfort from Saltiv monuments.

Key words: late Roman time, Saltiv culture, East European champlévé enamels style.

References

- Abashina, N. S., Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., 1999. Early Slavic Elements at the Sites of Chernyakhovo Culture in the Middle Dnieper Region. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 78-98.
- Aksenov, V. S. 2010. Veshchi slavianskogo oblika na saltovskikh pamyatnikakh Verkhnego Podonechia. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 apreliia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 73-78.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Kharazskogo kaganata v pamyatnikakh istorii i kultury. "Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—IX vv."*. Khazarskii almanakh, 5.
- Artamonov, M. I. 1935. *Srednevekovye poseleniia na Nizhnem Donu. po materialam Severo-Kavkazskoi ekspeditsii*. Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury, 131.
- Artamonov, M. I. 1962. *Istoriia khazar*. Leningrad: Izdatelstvo gosudarstvennogo Ermitazha.
- Artishevskaiia, L. V. 1963. Mogilnik rannoslavianskogo vremeni na r. Desne. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, p. 85-96.
- Ahmedov, I. R. 2018a. East European Enamels in the Volga and Oka Basin. *Sdudia Barbarica (Prof. A. Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin)*, I, p. 648-683.
- Akhmedov, I. R. 2018b. Nakhodka kruga vostochnoevropeiskikh emalei na Volge i Oke. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrasheniia s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, p. 146-158. Rannoslavianskii mir, 18.
- Akhmedov, I. R., Belotserkovskaia, I. V. 2019. Finds of the "Eastern European" type of enamels and some issues related to development of the Ryazan-Oka finns' culture assemblages. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 254, p. 128-152.
- Bilynska, L. I., Bilyk, V. M., Buhai, O. M., Hopkalo, O. V., Horokhovskiy, Ye. L., Derevianko, O. M. New Exhibits Of Items With Champlévé Enamels In Sumy Regional Museum (Preliminary Report). *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), p. 225-242.
- Bezuglov, S. I., Gudimenko, I. V. 1993. Podveska s vyemchatoi emaliu iz delty Dona. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, p. 169-174.
- Belotserkovskaia, I. V. 2018. 2.1. Ukrasheniia iz metallu. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrasheniia s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Rannoslavianskii mir, 18. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, p. 14-50.
- Volodarets-Urbanovych, Ia. V. 2018. Blazhky Hoard: The 115th Anniversary of the Find. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv: Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 126-153.
- Voroniatov, S. V. 2013. Podveska s vyemchatoi emaliu iz Delty Dona: alternativnaia atributsiia. In: Marchenko, I. I. (ed.). *Shestaia Mezhdunarodnaia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia: Materialy konferentsii*. Krasnodar: Ekonvest, p. 73-76.
- Voroniatov, S. V. 2016. Zabytye predmety kruga varvarskikh emalei iz Khersonesa. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir Ponto-Kaspiiskogo regiona: materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem, posviashchennoi 70-letnemu iubilieu B. A. Raeva (Kagalnik, 20—21 oktiabria 2016 g.)*. Rostov-na-Donu: Izdvo IUNTS RAN, p. 29-32.
- Voroniatov, S. V., Raev, B. A. 2020. Neobychnye predmety kruga "varvarskikh emalei" iz poznesarmatskogo pogrebeniia mogilnika Valovyi 1 na Nizhnem Donu. In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (eds.). *Germaniia-Sarmatiia, III. Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy*. Moskva: IA RAN, p. 306-315.
- Voroniatov, S. V., Rumiantseva, O. S., Saprykina, I. A. 2020. Objects With Champlévé Enamels From The State Hermitage Museum: Archaeological Analysis Of The Collection. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 16-32.
- Voroniatov, S. V., Shinakov, E. A. 2020. Otdelnye nakhodka i klady "varvarskikh emalei" v Brianskom Podese. In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (eds.). *Germaniia-Sarmatiia, III. Sbornik nauchnykh st. po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy*. Moskva: IA RAN, p. 81-114.
- Gopkalo, O. 2019. The Definition of the Concepts of "Jewelry Style" and "Fashion". The Case of Chernyakhov Fibulae and Champlévé Jewelry. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 254, p. 191-211.
- Gorokhovskii, E. L. 1982. O gruppe fibul s vyemchatoi emaliu iz Srednego Podneprov'ia. In: Baran, V. D. (ed.). *Novye pamyatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka, p. 115-151.
- Gorokhovskii, E., Kubyshev, A., Terpilovskii, R. 1999. Ukrasheniia kruga vyemchatykh emalei iz sela Voronkiv na Kievshchine. In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture. Sbornik nauchnykh statei*. Kyiv, p. 144-149.
- Gudimenko, I. V., Tolochko, I. V. 2012. Pamyatniki pozdneantichnogo vremeni iz delty Dona. In: Vorontsov, A. M., Gavritukhin, I. O. (ed.). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoe Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 3: sbornik statei*. Tula: Gos. Muzei-zapovednik "Kulikovo pole", p. 180-217.
- Drozdova, A. Vozvrashchaia k datirovke Moshchinskogo klada. In: Kolesnyk, V. F. (red.). *Arkheolohiia: spadok vikiv. Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh (7—8 kvitnia 2011 r.)*. Bila Tserkva, p. 123-127.

- Enukov, V. V., Veretiushkin, R. S., Gorbunov, D. S. 2018. Issledovaniia poseleniia kievskoi kultury Kurbakino. *Arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnom Chernozeme 2017*, p. 79-81.
- Kashkin, A. V., Rodinkova, V. E. 2010. Pamiatniki sudzhanskogo regiona epokhi Velikogo pereseleniia narodov. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 5, p. 80-92.
- Koloda, V. V. 2015. The Sukhaja Homol'sha Archaeological Complex Of The Saltov Culture: Modern Condition And Perspectives Of Investigation. In: Diachkov, S. V. (ed.). *Laurea I. Antichnyi mir i Srednie veka: chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva: Materialy*. Kharkiv: OOO «NTMT», p. 175-180.
- Korzukhina, G. F. 1978. *Predmety ubora s vyemchatymi emaliami V — pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove*. Leningrad: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-43.
- Kuza, A. V., Kovalenko, V. P., Motsia, O. P. 1980. Otchet o raskopkakh v Novgorod-Severskom i Novgorod-Severskom raione Chernigovskoi oblasti v 1980 g. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, , 1980/125.
- Liubichev, M. V. 1994. Kontakty slavian Dnepro-Donetskogo mezhdurechia i naseleniia severo-zapadnoi Khazarii v kontse VII — nachale VIII vv. *Drevnosti 1994*, 1, p. 87-100.
- Massalitina, G. A. 1991. Moshchinskii klad. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 205, p. 29-37.
- Mykhailyna, L., Pyvovarov, S., Ilkiv, M. Bronze Fibulas Of The Late Laten — Early Middle Ages From Chornivka Hillfort Of XIII Century. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest L. V. Vakulenko*. Kyiv, p. 275-282.
- Mikheev, V. K. 1983. Dve rannesrednevekove nakhodki na Kharkovshchine. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 212-215.
- Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Goty i Rim. Sbornik nauchnykh statei*. Kyiv: ID “Stilos”, p. 87-200.
- Oblomskii, A. 1999. Types of Burials from Kompaniitsy Burial-Ground of the Cherniakhiv Culture (Etnic/Cultural Interpretation). *Arheologia*, 4, p. 76-88.
- Oblomskii, A. M. 2007. Territorii, obshchie svedeniia o poseleniiakh. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva, p. 10-12.
- Oblomskii, A. M. 2017. Ornaments With Champlévé Enamels Of The Eastern European Style On The Pontic Steppes And In The Crimea. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, p. 55-69.
- Oblomskii, A. M. 2018. Pamiatniki kievskoi kultury basseina r. Sev. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, p. 173-188.
- Oblomskii, A. M., Berezutskii, V. D. 2019. The Horizon Of Adornments With Champlévé Enamels Of The East European Style On The Territory Of The Forest-Steppe Don Region. In: Petrauskas, O. V., Hopkalo, O. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Starozhytnosti varvarskykh plemen u pershii poloviny I tys. n. e.: do 90-richchia V. D. Barana*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 50-79. Olum, 6.
- Oblomskii, A. M., Gorokhovskii, E. L. 1986. O date Moshchinskogo i Mezhygorskogo kladov. In: Domanova, G. I. (ed.). *Problemy drevnei istorii Verkhnego Poochia. Tezisy dokladov I-oi Kaluzhskoi istoriko-arkheologicheskoi konferentsii*. Kaluga: Upravlenie kultury Kaluzhskogo oblispolkoma, p. 15-17.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2007. Predmety ubora s vyemchatymi emaliami na territorii lesostepnoi zony Vostochnoi Evropy (dopolnenie svodov G. F. Korzukhinoi, I. K. Frolova i E. L. Gorokhovskogo). In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, p. 113-141.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2010. Novye pamiatniki kievskoi kultury na territorii Ukrainy (katalog). In: Islanova, I. V., Rodinkova, V. E. (ed.). *Aktualnye problemy arkheologii Vostochnoi Evropy I tysiacheletia n. e. Problemy i materialy*. Ranneslavianskii mir, 13. Moskva, p. 301-374.
- Ostanina, T. I. 1997. *Naselenie Srednego Prikam'ia v III—V vv.* Izhevsk: Udmurtskii institut istorii, iazyka i literatury UrO RAN.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slavianokhazarskom pograniche: Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. Right-Bank Tsimlianskoe gorodishche (fortified settlement). Excavations in 1958—1959. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, IV, p. 271-396.
- Radiush, O. A. 2020. Rasprostraneniye veshchei kruga vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei v verkhnem techenii Dnepra i Severskogo Donsa na territorii Kurskoi i Belgorodskoi oblasti Rossii (materialy k katalogu). In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (eds.). *Germaniia-Sarmatiia, III. Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy*. Moskva: IA RAN, p. 155-184.
- Radiush, O. 2021. Novye dannye o rasprostranении veshchei kruga vyemchatykh emalei v verkhnem techenii Dnepra, Nemana, Zapadnogo Buga, Zapadnoi Dviny, Lovati na territorii Belarusi i Rossii (materialy k katalogu). In: Plavinski, M. A., Sidarovich, V. M. (eds.). *Ekspeditsiya praciashlasciu ū žyccio: zbornik navukovykh artykulaŭ pamiaci Aliaksandra Plavinskaha*. Minsk: Kolorhrad, p. 59-105.
- Rodinkova, V. E. 2018. Plastinchatye venchiki ili “diademy” kruga vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, p. 66-81.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. Sudzha-Zamostie Hoard and the Problem of Social and Cultural Interpretation of the Dnepr Early Medieval Hoards, Group I. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, p. 130-147.
- Spitsyn, A. A. 1903. Predmety s vyemchatoi emaliu. *Zapiski Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, 1903b, Tom V, vyp. 1, p. 1-44.
- Stashenkov, D. A. 2010. O rannei date imenkovskoi kultury. In: Kuznetsov, L. V. (ed.). *40 let Srednevolzhskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. Kraevedcheskie zapiski*. Samara, p. 113-127.
- Terpilovskii, R. V. 1984. *Rannie slaviane Podeseniia III—V vv.* Kyiv: Naukova dumka.

- Frolov, I. K. 1969. Podveska iz Dmitrovskogo mogilnika. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 169, p. 271-275.
- Kharitonovich, Z. A. 2016. Nakhodki izdelii s vyemchatymi emaliami na territorii Belarusi. In: Levko, O. N. (ed.). *Slavia-ne na territorii Belarusii v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. Vyp. 2, kn. 1. Minsk: Belarускаia navuka, p. 175-197.
- Chernenko, O. Y., Kravchenko, R. A., Volodarets-Urbanovych, Y. V. Lunar-Shaped Item of the Champlevé Enamel from Sverdlovs'ke-1 Hillfort on the Desna River. In Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Imperii i varvary. Zbirnyk naukovykh prats do 80-richchia vid dnia narodzhennia O. M. Prykhodniuka*. In print.
- Chubur, A. A. 1996. Pamiatniki arkheologii pogibshie pri stroitelstve Kurskoi AES. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, p. 167-170.
- Moora, H. 1938. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chs.* II Teil. Analyse. Tartu.

© Б. А. ПРИЩЕПА, Ю. М. РУСАКОВА, Л. В. ЧМІЛЬ* 2023

НАПИСИ НА ІВРИТІ НА КЕРАМІЧНОМУ ПОСУДІ XVII—XVIII СТ.

Статтю присвячено аналізу єврейських написів на керамічному посуді XVII—XVIII ст. із Києва, Білої Церкви й Острога. Такі епіграфічні пам'ятки вперше вводяться до наукового обігу в Україні.

К л ю ч о в і с л о в а: Київ, Біла Церква, Острозь, XVII—XVIII ст., керамічний посуд, написи на івриті.

Питання єврейських написів на керамічному посуді ранньомодерного часу в українській археологічній літературі досі не порушувалося. Однак під час досліджень різних міст уже знайдено понад десяток посудин із написами на івриті, які потребують інтерпретації та введення до наукового обігу. Зазначимо, що насправді таких написів може бути й більше, проте труднощі з їх атрибуцією призводять до того, що дослідники не публікують цих матеріалів. У даній статті вводиться у науковий обіг такий посуд із досліджень трьох міст — Білої Церкви, Києва, Острога.

У 1981 р. під час розкопок у Білій Церкві на Замковій горі в межах замку XVI—XVIII ст. Р. С. Орлов дослідив залишки заглибленої будівлі. Її виявлено в розкопі 1, розташованому біля південного кута замкового майданчика. Дослідник визначив будівлю як погріб і датував початком XVIII ст. (Орлов 1994, с. 23). З цієї будівлі походить багата колекція однотипного за технологічними й декоративними ознаками керамічного посуду, серед якого було три посудини з написами. Це дві фрагментовані тарілки¹, фото яких є у звіті про розкопки, та «дворучна ваза», ілюстрація якої у звіті, на жаль, відсутня. Напи-

си на всіх посудинах були ідентичні й склалися з трьох літер («Песах»), схожих на «ПОЭ» з крапкою над ними, які так і було визначено у звіті й публікації (Орлов, Покас 1981, с. 14–15, рис. 32–34; Орлов 1994). Тарілки, як можна судити з масштабу на фото, мають різний розмір. Одна з них маленька, діаметром близько 16 см, вкрита двоколірною поливою (криси зеленою, дзеркало коричневою), має підполив'яний прокреслений орнамент у вигляді ліній і хвиль. Напис нанесено із зовнішнього боку під вінцями червоною фарбою — опискою. По краю денця має широкі пласкі зрізи (рис. 1: 1). Інша тарілка дуже велика, діаметром близько 40 см, вкрита зеленою поливою, має прокреслений гребінцем підполив'яний орнамент у вигляді фестонів на дзеркалі й хвиль на крисах. Напис також нанесено опискою із зовнішнього боку, але на денці (рис. 1: 2). Виготовлено посудини з білої глини. Вінця у них виконані у вигляді округлих валиків. Типологічно такі тарілки характерні для XVII ст., хоча трапляються і в першій половині XVIII ст. Вони не відрізняються від масового посуду Середньої Наддніпрянщини того часу, проте тарілки таких великих розмірів, як друга, зустрічаються рідко. Третя посудина була з наліпними валиками та вкрита зеленою поливою всередині і на вінцях (Орлов, Покас 1981, с. 15). На жаль, ми поки що не можемо судити про її форму й орнаментацию², але відзначимо, що кухлі чи вази з двома вухами не характерні для наддніпрянського гончарного виробництва ранньомодерного періоду.

Ще одну знахідку посудини з написом виявлено 2005 р. під час археологічного дослідження території Старого Арсеналу в Києві (керівник Г. Івакін). Як відомо з писемних джерел, з кінця XVI до початку XVIII ст. тут розміщувався Вознесенський жіночий монастир. Один із досліджених хронологічних горизонтів, до якого належить понад 100 об'єктів, можна пов'язати з монастирськими спорудами. Вони

* ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, ORCID: 0000-0003-0345-5994; archeol57@ukr.net

РУСАКОВА Юлія Михайлівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник економічної школи імені Тьомкіна, Університет Райхмана (Міждисциплінарний центр в Герцлії), ORCID: 0009-0000-9611-9601, rusakovaj@gmail.com

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0002-0672-8110; chmil_lesia@iananu.org.ua

¹ Зараз ці тарілки зберігаються в Білоцерківському краєзнавчому музеї, № KB-19822/A-262 та № KB-19819/A-259. Виставлені в експозиції історії періоду XIV—XVIII ст.

² Інформацію про цю посудину, як і про дві попередні, взято лише зі звіту Р. Орлова й П. Покаса, оскільки під час воєнного стану доступ до музейних експонатів закритий.

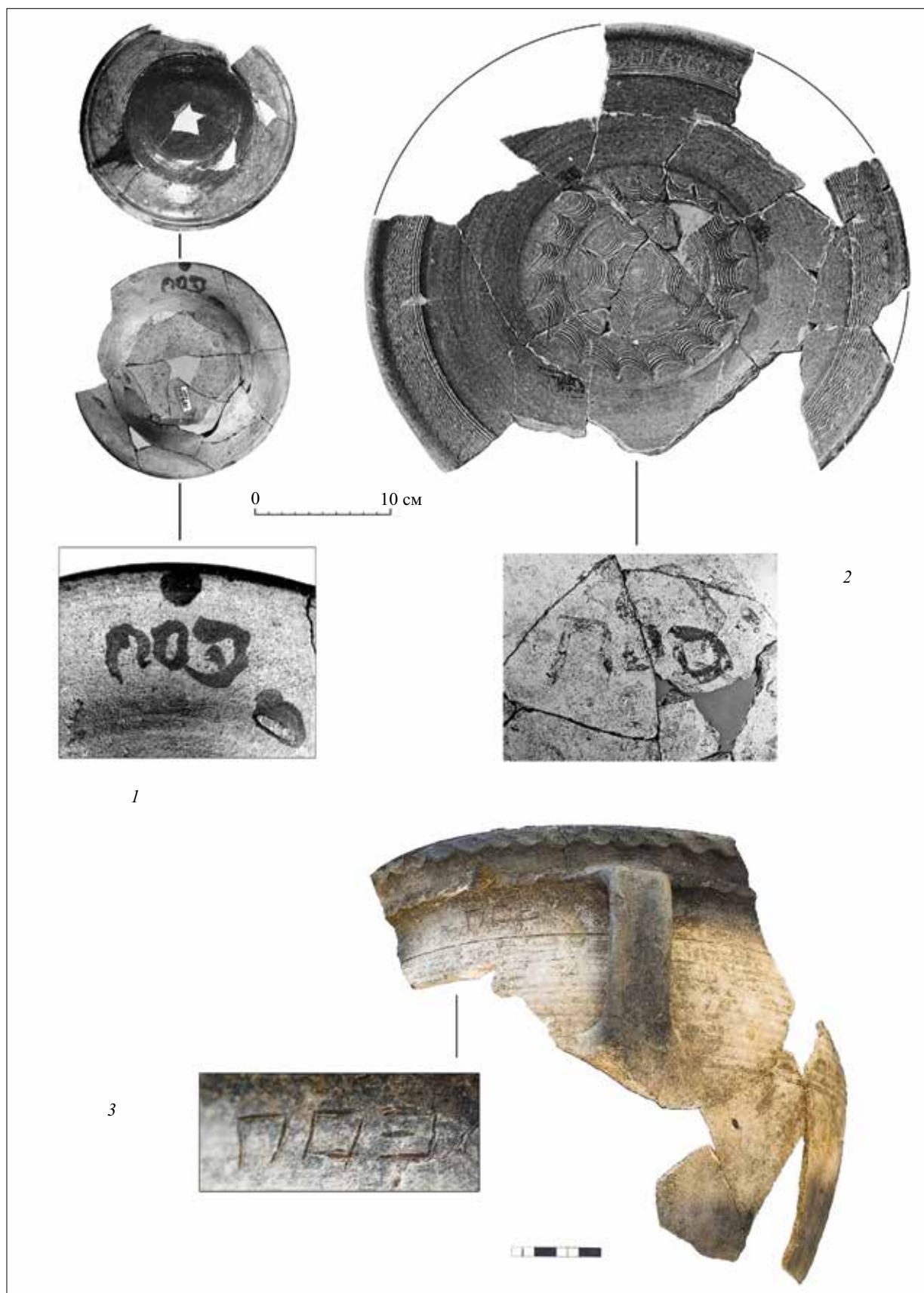

Рис. 1. Тарілки з будівлі рубежу XVII—XVIII ст. в Білій Церкві (1, 2) та горщик з будівлі XVII ст. в Києві (3). 1, 2 — за: Орлов, Покас 1981, рис. 32, 33.ІІ, 34

Fig. 1. Plates from the building of the late 17th — early 18th centuries in Bila Tserkva (1, 2) and a pot from the building of the 17th century in Kyiv (3). 1, 2 — after: Орлов, Покас 1981, fig. 32, 33.ІІ, 34

розміщуються по периметру монастирського подвір'я навколо церкви, як це позначено на відомих планах монастиря. Серед указаних об'єктів виділяються будівлі, льохи, господарчі ями тощо. Із їх заповнення походить велика кількість різноманітної кераміки та інших знахідок, у тому числі нумізматичних, які підтверджують датування об'єктів XVII ст. В одному з цих об'єктів у північно-західній частині арсенальського подвір'я знайдено фрагментований горщик, на шийці якого до випалу продрапано напис, ідентичний попереднім (рис. 1: 3). Горщик за типологічними ознаками й супутнім керамічним матеріалом датується серединою XVII ст. Він виконаний зі слабозалізненої глини, світло-рожевого кольору, з плямами кіптяви. Має високі прямі вінця, прикрашені двома рядами заціпів — по верху й по валику на середині вінця. У горщика є вухо, верхній кінець якого кріпиться до цього валика, а нижній до максимального розширення тулуба (опука). У верхній частині горщик прикрашений широким поясом рифлення, по краях якого ледь помітні тонкі смужки описки. За своїми технологічними й морфологічними ознаками він не відрізняється від масового керамічного матеріалу з цієї пам'ятки. Щоправда, серед останнього заціпи по валику на середині вінця трапляються рідко. Цікавим є питання, чи використовувався цей горщик у монастирському господарстві. Хоча, звичайно, є імовірність його потрапляння в об'єкт із позамонастирської території.

У 2008 р. під час розкопок у центральній частині міста Острога на проспекті Незалежності, 3 в розкопі 8 у заповненні споруди 23 виявлено глиняний посуд із написами (Прищеп та ін. 2009, с. 39-41). Споруда 23 датована першою половиною XVII ст. Це рештки погребі (півниці), що мав вертикальний вхід завглибшки понад 6 м. Погріб був одним з об'єктів житлової забудови біля західного кута давньої Ринкової площі, на початку вулиці, що вела до Луцької брами.

Комплекс посуду з написами зі споруди 23 містить фрагменти трьох тарілок, два маленькі кухлики та один великий кухоль.

Фрагменти тарілки світло-глиняної (рис. 2: 1). Діаметр вінця 24 см, збереглася на висоту 6,3 см, товщина стінок 0,5—0,7 см. Літери нанесені зовні коричневою фарбою.

Фрагмент тарілки з глини цеглистого кольору (рис. 2: 2). Із середини вкрита поливою червоного кольору. Діаметр вінця 31 см, зберегла-

ся на висоту 6,2 см, товщина стінок 0,6 см. Літери нанесені зовні білою поливою.

Фрагмент стінки білоглиняної тарілки, його розміри 4×5×0,4 см (рис. 2: 3). Із середини вкритий зеленою поливою. Літери нанесені зовні коричневою фарбою.

Два мініатюрні кухлики біло-глиняні, із середини вкриті зеленою поливою (рис. 2: 4, 5). Перший має висоту 4,5 см, діаметр вінця — 7,3 см, діаметр дна — 3,3 см, товщина стінок 0,6—1,0 см. Другий має висоту 3,3 см, діаметр вінця — 7 см, діаметр дна — 3,2 см, товщина стінок 0,5 см. Розміри ручки — 2,2×2×1 см. Літери — «*Pesah*» («Песах») нанесені зовні коричневою фарбою.

Кухоль біло-глиняний циліндричний із прямокутною ручкою (рис. 2: 6), тулуб прикрашений у техніці різкування рослинними орнаментами композиціями, виконаними зеленим і коричневим кольором. Ручка й зона кухля, де вона кріпиться, вкриті горизонтальними лініями коричневого кольору. Придонна частина відділена горизонтальною лінією, тут по окружності коричневою фарбою нанесений напис — «*kimkha de Piskha*» («борошно до свята Песах»). Висота посудини 13 см, діаметр вінця 10 см.

Кухоль є типовим для українського гончарного виробництва того часу. За формою не відрізняються й тарілки. Натомість маленькі кухлики такої форми не характерні для українського ранньомодерного гончарства.

Якщо написи на острозькому посуді можна було відразу визначити як написи на івриті, то атрибуція придніпровських матеріалів була спершу не така однозначна, оскільки вони містили лише три літери, схожі на кириличні. Автор білоцерківських розкопок Р. С. Орлов трактував ці написи як клейма майстра (Орлов 1994, с. 23). Схожий напис виявлено на стінках посуду XVII ст. із Вітебська. О. Н. Левко зазначала, що одиничні знахідки кераміки з такими написами траплялися і в інших містах Білорусі — Мінську та Заславлі. Не знаючи про білоцерківські посудини, вона також припускала, що це могли бути клейма — знаки майстра (Левко 1992, с. 19). Проте виявлення аналогічних українських матеріалів виключило це припущення. Було зрозуміло, що такі значно віддалені територіально написи не можуть належати одному майстру. Проте їх значення лишалося неясним (Чміль 2010).

Першим правильно атрибутував такий напис на білоруських матеріалах В. Какареко. Він опублікував скарбнички, які використовували-

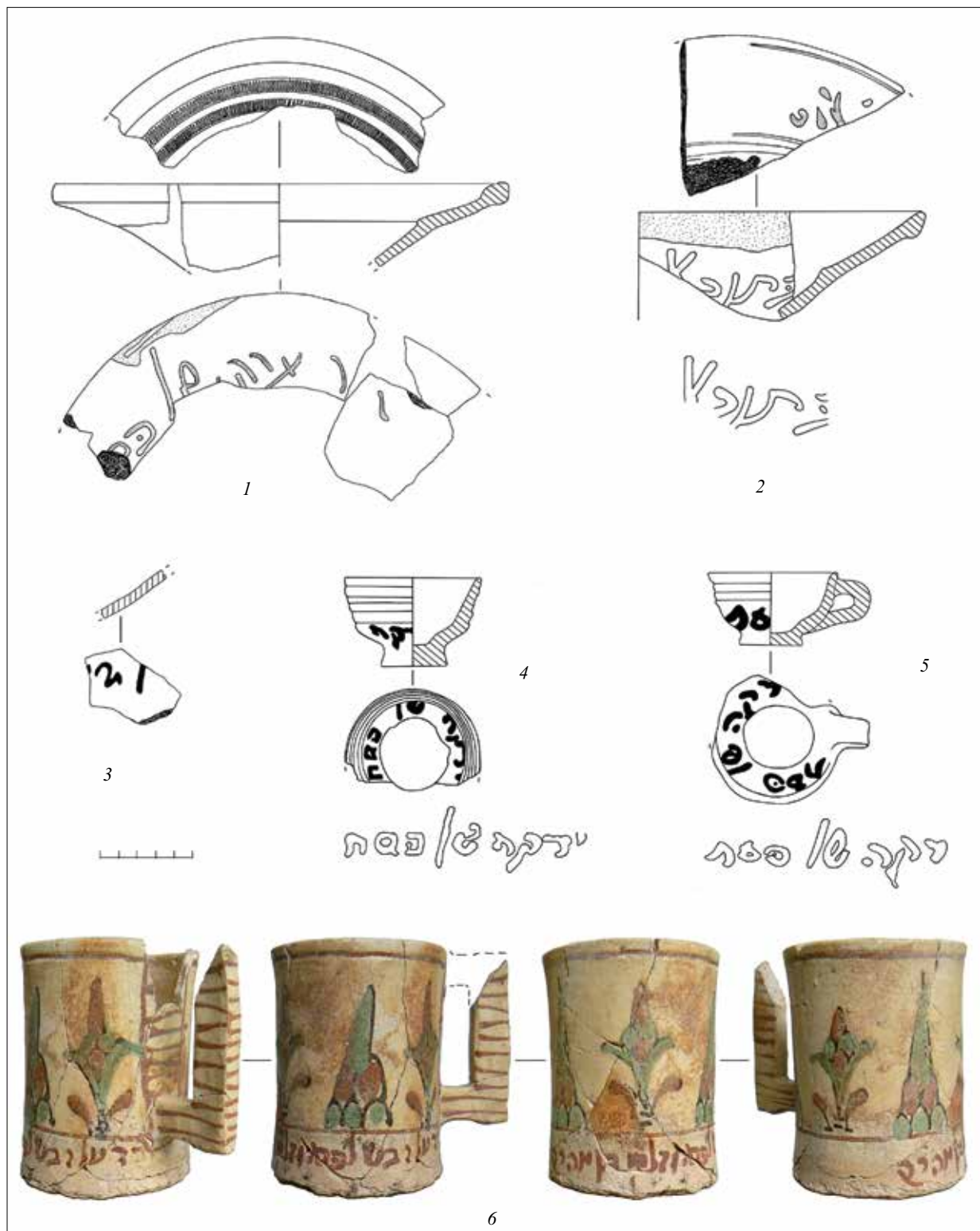

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду з написами, які походять з погребя першої половини XVII ст. в Острозі
 Fig. 2. Fragments of ceramic ware with inscriptions which come from the cellar of the first half of the 17th century in Ostroh.

ся в єврейському середовищі Білорусі в XVII—XVIII ст. Серед них був маленький кухлик із двома вушками зі скарбом монет XVII ст. із с. Єльня на Гродненщині з такими самими трьома літерами, який автор прочитав як напис на івриті «Песах» (Какареко 2010; 2016, с. 7-8, 10).

В Україні це питання досі не порушували, хоча виготовлення спеціального посуду для єврейських громад зафіксовано серед українських матеріалів XIX — початку XX ст. Так, фаянсові тарілки з написами на івриті, які виготовлялися спеціально для єврейського насе-

лення містечок до юдейських свят Песах і Ханука або до весілля, виготовлялися на українських фаянсових фабриках XIX ст. (Школьна 2013, с. 226, 229). У 1920-х рр. зафіксовано виготовлення гончарами с. Бубнівки на Поділлі спеціальних т. зв. пейзажових тарілок до свята Пасхи. Написів вони не мали, але, щоб не плутати зі звичайними тарілками, їх край робили брижастим (Шульгина 1929, с. 152). Варто відзначити, що через норми каршруту (для розділення м'ясного й молочного) виникла потреба тримати вдома декілька наборів посуду, що очевидно було можливо тільки в середовищі заможних єврейських родин. Третій повний комплект посуду традиційно тримали виключно до свята Песах, що пов'язано з дуже жорсткими заборонами використання квасного.

До єврейського ритуального посуду належать різноманітні обрядові предмети, але через проблеми з їх атрибуцією, систематизацію та класифікацією, а також низький рівень студій із юдаїки, він надалі лишається недоступним для вузького кола дослідників та широкого загалу. У Східній Європі з середини XVII ст. простежується поширення святкового єврейського посуду з написами, що пов'язується з ростом чисельності єврейських громад (Baron, Kahan 1975, р. 43-47). Атрибуція та класифікація цього посуду забезпечується завдяки написам на івриті або традиційному святковому декору. Представлені археологічні знахідки уможливили введення до наукового обігу надзвичайно цікавих екземплярів традиційного єврейського посуду.

Описаний вище комплекс посуду з пасхальними написами зі споруди 23 з Острога, датований першою половиною XVII ст., очевидно був призначений для Пасхального Седеру (символічний набір продуктів до святкової вечері) або для щоденного використання протягом свята. Тарілки з Білої Церкви й горщик з Арсеналу теж належать до цієї групи. Залучення додаткового набору посуду до свята пояснюється нормами кашруту та специфічними заборонами, пов'язаними з використанням квасного (Baron, Kahan 1975, р. 161). Під час семиденного пасхального свята заборонялося не тільки вживання в їжу, але й володіння «хамцом» (хлібні вироби та будь-які зернові продукти) в будь-якому вигляді. У зв'язку з цим традиційно використовувався комплект посуду спеціально для Песаха.

Серед традиційного релігійного посуду побутового призначення потрібно виділити єврейські скарбнички. Керамічні скарбнички як

релігійно-культурний феномен викликають неабиякий інтерес у дослідників. Перед науковцями постають питання визначення монетного комплексу скарбу як феномена соціально-економічного життя суспільства й пошуку критеріїв репрезентативності скарбу як джерела, опановування методики вивчення скарбів, що належать до різних епох і регіонів, розпрацювання принципів публікації відомостей про них. На підставі вивчення керамічних скарбничок, що зберігаються в музейних збірках і приватних колекціях, а також знайдених при проведенні археологічних розкопок, В. Какареко робить висновки про етнологічні особливості побутування скарбничок на землях Речі Посполитої та показує різноманітність зовнішнього вигляду й метрологічних параметрів скарбничок у різних регіонах країни (Какареко 2010; 2016, с. 10).

За цільовим призначенням необхідно виокремити два види скарбничок власне в єврейському середовищі. Перший пов'язаний зі способом зберігання грошей і коштовностей. Інший тип був пов'язаний суто з релігійними потребами, а власне пожертвуваннями (цдака). У юдаїзмі ставлення до благодійності ґрунтувалося на визнанні того, що бідна людина є невід'ємною частиною місцевої громади та пов'язана з її нормами. У кожній східноєвропейській єврейській громаді існували механізми надання допомоги як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Цдака як релігійний обов'язок здійснювати благодійництво, покладений в основу існування єврейської громади, спричинив поширення різних типів скарбничок для збирання пожертв (Elliott 1995, р. 213-215).

Скарбнички були дуже різноманітні за формою, але для збору цдаки найширше побутували в єврейських релігійних громадах Речі Посполитої на українських землях скарбнички у формі кухлів циліндричної форми з прямокутною або сферичною ручкою (рис. 2: 6; Орлов, Покас 1981, с. 15). Як правило, ці кухлі, конструкція й порядок використання яких чітко визначені релігійною традицією, зовні мало відрізнялися від звичайного селянського начиння. Більша частина таких кухлів була позбавлена прикрас або містила скромний орнаментальний поясок уздовж верхнього бортика (Kantsedikas, Romanovskaya, Volkovinskaya 1993, р. 63-64).

Зауважимо, що кухлі для збирання цдаки подібні за формою до чаш для омовіння рук (натілат ядайм), але мають абсолютно різне побу-

тове й ритуальне призначення. Через зовнішню подібність вітчизняні дослідники нерідко плутають між собою ці два предмети. Релігійне призначення кухлів для пожертвувань у єврейській громаді пов'язане з виконанням конкретних заповідей (міцвот). Традиційно до свята Песах з усіх членів общини збиралася десятина на закупівлю пшениці для виготовлення маці для найбідніших представників єврейської общини. Кухоль з Острога з написом «*kimkha de Piskha*» був призначений для збору цдаки на Песах (рис. 2: 6). Підготовка до свята починалася традиційно за місяць, під час свята Пурим зі збору пожертвування (івр. «*maot hitim*» — гроші на пшеницю), призначеного для того, щоб допомогти бідним придбати необхідні до Песаху продукти (Faierstein 2008, р. 1333). За релігійними традиціями, скарбничку для збирання пожертв мала бути в будь-якій громадській релігійній структурі (хедері, синагозі або єшиві), а також кожному єврейському домі. Із втратою єврейської автономії спостерігаються зміни в способі збору цдаки. До кінця XVIII ст. (розділи Речі Посполитої), коли єврейські громади були більш структуровані й мали автономію, керівники громад визначали суму до сплати «Кімха де Пісха» для кожного представника відповідно до його достатку (Katz 2000, р. 98-101).

Керівники єврейських громад закуповували на зібрані гроші зерно й розподіляли між нижчими верствами населення. Останні мали його змолоти і спекти мацу на свято. Пізніше біднякам почали роздавати вже готове борошно, а там, де неможливо безкоштовно добути дрова, роздавали й гроші на їх купівлю. З початку XIX ст. й до сьогодні стала розповсюджува-

тися традиція благодійної роздачі вже готової маці. Раніше, коли громада зобов'язувала кожного свого члена жертвувати гроші на «Кімха де Пісха», діяло правило заборони виплачувати її з грошей обов'язкової десятини (маасер). З часом це стало індивідуальним обов'язком (Elliott 1995, р. 221). Указана традиція гарантувала нижчим прошаркам населення матеріальну підтримку для виконання пасхальних заповідей. Поширеність цієї традиції серед єврейського населення України протягом століть підтверджується археологічними знахідками. Через неправильну атрибуцію нерідко скарбнички дослідники верифікують як чаші для омовіння рук та інші ритуальні предмети юдаїки.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що дана тема потребує детальних розвідок із залученням додаткових археологічних матеріалів, інтерпретації та введення до наукового обігу досі не описаних та неопублікованих матеріалів. Цінність даної статті полягає у верифікації, атрибуції та введенні до наукового обігу низки івритських написів на керамічному посуді ранньомодерного часу. Також представлені археологічні знахідки уможливили введення до наукового обігу надзвичайно цікавих екземплярів традиційного єврейського посуду. Вивчення питання єврейських написів на керамічному посуді, порушене в цій статті, сприяє дослідженню історико-культурних єврейсько-українських зв'язків на теренах ранньомодерної України.

Подяка

Автори висловлюють щирі подяку М. В. Квітницькому, О. В. Стародубу і А. В. Борисову за допомогу в пошуку інформації про білоцерківські знахідки.

Какареко, В. 2010. Керамические копилки XVI—XVIII веков. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.) *Pieniądz — symbol — władza — wojna: wspólne dziedzictwo Europy: Białoruś — Estonia — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Rumunia — Słowacja — Ukraina*. Materiały z IX Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Augustów, 8-11, IX, 2010, Warszawa, p. 132-144.

Какареко, В. 2016. Кладоведение Беларуси и его становление. Изучение монетных кладов второй половины XVII в. — первой четверти XVIII в. *Банкаўскі Веснік*, 1 (630), с. 3-10.

Левко, О. Н. 1992. *Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии*. Минск: Навука і тэхніка.

Орлов, Р. С., Покас, П. М. 1981. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1981/27.

Орлов, Р. 1994. Замкова гора в Білій Церкві — визначна пам'ятка середньовічної культури Наддніпрянщини. В: Башинська, Л. С., Стародуб, О. В., Кашкін, Б. Й. (ред.). *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури*. Матеріали науково-практичної конферен-

ції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею, 25—27 травня 1994 року. Біла Церква, с. 21-23.

Прищепа, Б. А., Бондарчук, О. А., Позіховський, О. Л., Вертецький, Д. О. 2009. *Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на проспекті Незалежності, № 3 у 2008 році*. Фонди Державного історико-культурного заповідника міста Острога, № 36118/15251.

Чміль, Л. 2010. До питання про клейма на керамічному посуді XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 128-130.

Школьна, О. 2013. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців XIX — першої половини XX століття. *Мистецтвознавство України*, 13, с. 224-234.

Шульгина, Л. 1929. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111-200.

Elliott, S. 1995. “Ve-yiheyu ‘aniyim (hagunim) bene betkha’: Tsedakah, ‘aniyim, u-pikuah hevrat bi-kehilot yehude Eropah ben yeme ha-benayim le-re’shit ha-’et ha-hadashah”. In: Ben-Sasson, M. (ed.). *Dat ve-khalkalah*, Jerusalem: Merkaz zalman shazar le-toldot Israel, p. 209-231.

Faierstein, M. M. 2008. Passover. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press, 2, p. 1333-1335.

Kantsedikas, A., Romanovskaya, T., Volkovinskaya, Y. 1993. *Masterpieces of Jewish Art*. Moscow: Image.

Katz, J. 2000. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, trans. Bernard Dov Cooperman, New York: New York University Press.

Baron, S. W., Kahan, A. 1975. *Economic History of the Jews*, New York: Schocken Books.

Надійшла 27.09.2022

Bohdan A. Pryshchepa¹, Yuliia M. Rusakova², Lesia V. Chmil³

¹ DSc, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, ORCID: 0000-0003-0345-5994; archeol57@ukr.net

² PhD, Assistant Professor, Tiomkin School of Economics, Reichman University (IDC Herzliya), ORCID: 0009-0000-9611-9601, rusakovaj@gmail.com

³ PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Archaeology of Kyiv Department, ORCID: 0000-0002-0672-8110; chmil_lesia@iananu.org.ua

INSCRIPTIONS IN HEBREW ON CERAMIC WARE OF THE 17TH — 18TH CENTURIES

In the article the authors deal with the verification, attribution and introduction into scientific circulation of a number of Hebrew inscriptions on Early Modern ceramic vessels. This issue has not been raised in the Ukrainian archaeological publications yet. Such isolated inscriptions were previously wrongly interpreted as potters' marks. More than a dozen of vessels with inscriptions in Hebrew are known today. In particular, they were found during the excavations of three cities — Bila Tserkva, Kyiv, Ostroh. These are fragments of three plates, two small and one large mugs, which come from the cellar of the first half of the 17th century in Ostroh, two plates and a mug from the building of the late 17th — early 18th centuries in Bila Tserkva, as well as a pot from the building of the 17th century in Kyiv.

Two groups of inscriptions can be distinguished. The first one is Passover inscriptions on vessels that were obviously intended for the Passover Seder (a symbolic set of products for a holiday supper) or for daily usage during the holiday. Using an additional set of vessels to the holiday is explained by kashrut norms and specific prohibitions of kvass use. The mug with an inscription “*kimkha de Piskha*” (“flour for Pesach”) belongs to the second group. It was associated exclusively with religious needs and was intended for the collection of donations (tzadaka) on Passover. Tzadaka as a religious obligation to perform charity laid at the basis of the Jewish community existence. It led to the proliferation of different types of money boxes for collecting donations. In general, the topic requires detailed investigations with the involvement of additional archaeological materials, interpretation and introduction of hitherto unpublished materials into scientific circulation.

Key words: Kyiv, Bila Tserkva, Ostroh, 17th—18th centuries, Ceramic ware, Hebrew inscriptions.

References

Kakareko, V. 2010. Keramicheskie kopilki XVI-XVIII vekov. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniądz — symbol — władza — wojna: wspólne dziedzictwo Europy: Białoruś — Estonia — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Rumunia — Słowacja — Ukraina*. Materiały z IX Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Augustów, 8-11 IX 2010, Warszawa, p. 132-144.

Kakareko, V. 2016. Kladovedenie Belarusi i ego stanovlenie. Izuchenie monetnykh kladov vtoroi poloviny XVII v. — pervoi chetverti XVIII v. *Bankajski Vesnik*, 1 (630), p. 3-10.

Levko, O. N. 1992. *Srednevekovoe goncharstvo Severo-Vostochnoi Belorussii*. Minsk: Navuka i tekhnika.

Orlov, R. S., Pokas, P. M. 1981. *Otchet o rabote Belotserkovskoi ekspeditsii v 1981 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1981/27.

Orlov, R. 1994. Zamkova hora v Bilii Tserkvi — vyznachna pamiatka serednovichnoi kultury Naddniprianshchyny. In: Bashynska, L. S., Starodub, O. V., Kashkin, B. Y. (eds.). *Problemy zberezhenia ta vidrodzhennia pamiatok istorii ta kultury*. Materialy naukovykh-praktychnykh konferentsii, prysviachenoi 70-richchii Bilotserkivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu. 25—27 travnia 1994 roku. Bila Tserkva, p. 21-23.

Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Pozikhovskiy, O. L., Verteletskyi, D. O. 2009. *Naukovyi zvit pro arkeologichni roboty v Ostrozi na diliantsi na prospekti Nezalezhnosti, no. 3 u 2008 rotsi*. Fondy Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka mista Ostroha, no. 36118/15251.

Chmil, L. 2010. Do pytannia pro kleima na keramichnomu posudi XVII—XVIII st. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, p. 128-130.

Shkolna, O. 2013. Faiansovi traktynni posud i “tanzhery” v pobuti ukrainsiv XIX — pershoi polovyny XX stolittia. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 13, p. 224-234.

Shulhyna, L. 1929. Hancharstvo v s. Bubnivtsi na Podilli. *Materialy do etnologii*, 2, p. 111-200.

Elliott, S. 1995. “Ve-yiheyu ‘aniyim (hagunim) bene betkha’: Tsedakah, ‘aniyim, u-pikuaḥ ḥevrati bi-kehilot yehude Eropah ben yeme ha-benayim le-re’shit ha-’et ha-ḥadashah”. In: Ben-Sasson, M. (ed.). *Dat ve-khalkalah*. Jerusalem: Merkaz zalman shazar le-toldot Israel, p. 209-231.

Faierstein, M. M. 2008. Passover. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press, 2, p. 1333-1335.

Kantsedikas, A., Romanovskaya, T., Volkovinskaya, Y. 1993. *Masterpieces of Jewish Art*. Moscow: Image.

Katz, J. 2000. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. (trans. Bernard Dov Cooperman). New York: Schocken Books

Baron, S. W., Kahan, A., 1975. *Economic History of the Jews*. New York: New York University Press.

© В. В. СКИРДА* 2023

БОРИС ШРАМКО — ДОСЛІДНИК ШИРОКОГО ХРОНОЛОГІЧНОГО ДІАПАЗОНУ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Статтю присвячено науковій діяльності Бориса Андрійовича Шрамка (1921—2012), відомого в середовищі археологічного співтовариства дослідника ранньої залізної доби і насамперед Більського городища. Однак учений доклав чимало зусиль також до вивчення пам'яток інших періодів — починаючи з кам'яного віку й закінчуючи добою українського козацтва.

Ключові слова: Б. А. Шрамко, пам'ятки, археологічна культура, дослідник, розкопки, розвідки.

Постать Бориса Андрійовича Шрамка (1921—2012) відома в середовищі археологічного співтовариства не лише в Україні, а й далеко за її межами. В історію археологічної науки він увійшов перш за все як знаний фахівець у галузі скіфології, зокрема як дослідник найбільшого в Європі Більського городища доби раннього залізного віку (ред. Корост 2016; Брей, Трамп 1990, с. 34). Проте його багаторічна наукова праця не обмежувалася лише цим напрямком. У поле зору дослідника неодноразово потрапляли пам'ятки, хронологія яких виходить за межі ранньої залізної доби. Саме вони й стали предметом нашого дослідження.

За спогадами Б. А. Шрамка, його вчителем і натхненником у галузі археології був І. Н. Луцкевич, який у свою чергу тривалий час працював під керівництвом одного з найвидатніших українських археологів 20—30-х років ХХ ст. — проф. О. С. Федоровського. Останній був відомий своїми археологічними студіями від доби палеоліту до часів українського козацтва (Скирда 2011). Таким чином, стає зрозумілим і широкий хронологічний діапазон досліджень Б. А. Шрамка.

Пам'ятки різних археологічних епох потрапляли в поле зору молодого науковця з перших років його самостійних польових досліджень. Яскравим прикладом є матеріали археологічного сезону 1951 р. Зокрема, на виявленому Б. А. Шрамком багатощаровому поселенні біля с. Велика Данилівка були знайдені артефакти, які належали до періоду пізньої бронзи, скіфської й черняхівської культур, а також пальцеподібну фібулу VI ст. Крім того, поблизу с. Водяне на городищі роменської культури досліджено землянку та оглянуто Хорошівське городище, що функціонувало як у роменський час, так і за доби Київської Русі (Шрамко 1952а, с. 6-11, 25-27, 49-50). Пам'ятки цих же археологічних періодів дослідник вивчав і наступного 1952 р. (Шрамко 1952b, с. 1, 3, 8-9, 14-16).

Найдавніші пам'ятки, над якими працював Б. А. Шрамко, належать до доби пізнього палеоліту. Це, зокрема, стоянка Шаруканська II біля с. Богородичне Донецької обл. і бивні мамонта, збережені пізньопалеолітичними мисливцями, що їх молодий учений виявив у р-ні Олексіївка в м. Харків (Шрамко 1954, с. 24; Шрамко 1958, с. 4). Єдиною пам'яткою доби мезоліту, дослідженою Б. А. Шрамком, була стоянка біля станції Основа (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 34). Дослідник не залишив поза увагою й заключний період кам'яної доби. Під час багаторічних розвідок на території Харківської, Донецької й Полтавської областей він виявив і обстежив 14 стоянок неолітичного періоду. Зокрема, під час досліджень Муромського водосховища в 1978 р. було зібрано колекцію неолітичної кераміки й крем'яних знарядь на багатощаровому селищі Комсомольське I (Шрамко, Дьяченко 1978, с. 10-11). Були проведені розкопки на багатощаровому селищі Петрівське I, на якому в неолітичному шарі виявлено кілька господарських ям і

* СКИРДА Валерій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID: 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

зібрано артефакти ямково-гребінцевої кераміки IV—III тис. до н.е. (Шрамко 1976, с. 9).

Щодо дослідження пам'яток доби енеоліту, то тут варто згадати охоронні розкопки Б. А. Шрамка біля с. Пархомівка, де основне поховання в кургані № 2 виявилось давньоямним (Шрамко 1972а, с. 16). До цієї ж культури належить і поховання другого кургану № 1 з курганної групи біля с. Липці (Шрамко, Дьяченко 1978, с. 15). Енеолітичній добі присвячена стаття Б. А. Шрамка про появу орного землеробства на Півдні Східної Європи. Він опрацював знахідки залишків дерев'яних рал у цьому регіоні, а також малюнки на стелі з кургану № 1 в урочищі Бахчи-Елі поблизу Сімферополя.

Порівнявши їх з аналогічними знахідками в Південній і Північній Європі та доповнивши картину наявними писемними джерелами, Б. А. Шрамко дійшов висновку про те, що орне землеробство на Півдні Східної Європи зародилося в другій половині III тис. до н.е. Наприкінці III — на поч. II тис. до н.е. такий спосіб обробки землі використовували майже всі мешканці регіону до кордонів лісостепу й степу (Шрамко 1972с).

Значно частіше в поле зору харківського дослідника потрапляли пам'ятки бронзового віку. За даними археологічних звітів Б. А. Шрамка, він обстежив 143 поселення цієї доби (переважно зрубної й бондарихінської культур). Зокрема, заслуговують на увагу його розвідки на Чернігівщині. Вони були проведені у зв'язку з його публікацією рала бронзової доби, знайденого біля с. Полісся (Шрамко 1964). Розвідки проводилися з метою визначення культурної атрибуції даного артефакту. У результаті Б. А. Шрамко виявив два поселення середньодніпровської культури біля с. Солонівка, із носіями якої й було пов'язане опубліковане рало (Шрамко 1969, с. 29-30).

На окремих поселеннях бронзової доби науковець проводив розкопки. Наприклад, 1956 р. під час розкопок двошарового (бронзова доба й салтівська культура) селища біля с. Піски Радківські Борівського р-ну Харківської обл. було виявлено житло бронзового часу (Шрамко 1957, с. 13-14). У 1961 р. на багатошаровому поселенні біля с. Велика Данилівка досліджено ділянку з шаром бондарихінської культури (Шрамко 1962а, с. 22-23). Під час охоронних робіт 1971 р. на території, що підлягала затопленню Трав'янським водосховищем, проведено розкопки на двошаровому с. Трав'янське 1, де виявлено бондарихінський і салтівський

Рис. 1. Б. А. Шрамко на розкопках городища біля с. Коробови Хутори. 1954 р.

Fig. 1. B. A. Shramko at the excavations of the settlement near Korobovi Khutory village. 1954

шари (Шрамко 1972а, с. 22-25). Шар бондарихінської культури досліджувався й під час розкопок багатошарового селища Петровське-1 у 1973 р. (Шрамко 1974, с. 2-7). На поселенні біля с. Любівка виявлено кілька господарських ям і землянку площею більше 20 м² — зрубної культури сабатинівського етапу XIII—XII ст. до н.е. У будівлі знайдено залізний ніж, який, на думку Б. А. Шрамка, міг бути першою залізною знахідкою цього часу на півдні Східної Європи (Шрамко 1976, с. 18-20).

Б. А. Шрамко займався й розкопками поховальних пам'яток бронзової доби. Зокрема, він дослідив курган поблизу згаданого вище с. Піски Радківські, на якому виявлено основне й впускні поховання катакомбної культури (Шрамко 1957, с. 7-12). 1961 р. експедиція під керівництвом Б. А. Шрамка проводила розкопки в курганній групі біля ст. Квашино на півдні Донецької обл. У кургані № 4 виявлено чотири поховання пізньобронзової доби. Учений висловив припущення, що могильник міг бути родовим, а окремі кургани (частина з яких, можливо, була розорана) слугували місцем поховання членів однієї родини (Шрамко 1962а, с. 24-29). У 1978 р. Б. А. Шрамко дослідив скорчене поховання катакомбної культури з крем'яними кинджалом і стрілами в окремо розташованому

Рис. 2. Б. А. Шрамко малює план під час розкопок Донецького городища. 1960 р.

Fig. 2. B. A. Shramko is drawing a plan during the excavation of the Donetsk hillfort. 1960

кургані Красна могила поблизу с. Липці (Шрамко, Дьяченко 1978, с. 23-25). А 1980 р. на лівому березі Ворскли в 24 км від с. Біленьк дослідник розкопав курган Безіменна могила. Основне поховання зрубної культури виявилось зруйнованим. Із ним пов'язані залишки тризни, виявлені в насипі. Два впускні виявилися скіфськими (Шрамко, Щегленко 1981, с. 10-13). Окремо варто відзначити розкопки двох ґрунтових поховань кінця бронзової доби біля с. Велика Данилівка (Шрамко 1962а, с. 22).

У 80-х роках ХХ ст. на території Харківської обл. проводилися роботи з розбудови розгалуженої меліоративної системи, що спричинило нагальну потребу проведення охоронних розкопок. До цієї роботи активно долучилися археологи Харківського університету — С. І. Берестнєв, Ю. В. Буйнов, О. Г. Дяченко, А. К. Дятяр, А. В. Криганов та В. О. Дмитрієв, які працювали під загальним керівництвом Б. А. Шрамка. Під час розкопок досліджено значну кількість курганів бронзової доби. Результати цієї роботи відображені в монографії С. І. Берестнєва (2001), однак цікаво зупинитись на окремих висновках, зроблених Б. А. Шрамком. Зокрема, спираючись на дані, отримані в результаті дослідження курганів у

зоні будівництва Першотравневої зрошувальної системи, учений відзначив, що поховання культури багатовап'якової кераміки в цьому регіоні є нечисленними й з'являються спорадично, що вказує на їх випадковість у даному регіоні. Тому науковець припустив, що основна територія поширення цієї культури була розташована південніше. Б. А. Шрамко звернув увагу на матеріали, які свідчили про тісні контакти племен зрубної культури з носіями бондаринської культури XII—VIII ст. до н.е. На його думку, це знайшло відображення в поширенні у племен зрубної культури обряду трупоспалення (Шрамко 1986, с. 13).

Дослідження Б. А. Шрамка, пов'язані з бронзовою добою, викладені у статті у співавторстві з Ю. Г. Машкаровим, який здійснив фізико-хімічні аналізи. Розробка була присвячена дослідженню біметалічного ножа з впускного поховання катакомбної культури, розкопаного О. Г. Дяченко біля с. Герасимівка Валуйського р-ну Білгородської обл. Враховуючи облаштування могили, обряд поховання, форму й орнаментацию знайденої в ньому посудини та форму ножа, Б. А. Шрамко датував комплекс часом близько 1750 р. до н.е. Основу ножа становив мідний стрижень, прямокутний у пе-

Рис. 3. Проф. Б. А. Шрамко і доц. В. В. Скірда за роботою над монографією «Рождение Харькова». 2004 р.

Fig. 3. Prof. B. A. Shramko and associate prof. V. V. Skyryda are working on the monograph "The Birth of Kharkiv". 2004

ретині. Навколо нього була обгорнута залізна пластина, якій за допомогою кування було надано витягнуто-овальної форми загостреного з двох боків леза. Спираючись на результати металографічного аналізу й археологічні паралелі, учений висловив припущення, що даний ніж свого часу виготовили кавказькі майстри. Завдяки торгівельним зв'язкам він потрапив до населення катакомбної культури, яке проживало на берегах р. Уразової в басейні Сіверського Дінця. Ніж став найдавнішим залізним артефактом, знайденим у цьому регіоні (Шрамко, Машкаров 1993).

Окремим напрямком досліджень Б.А. Шрамка стали пам'ятки пізньоримського часу. За роки багаторічних досліджень йому довелося працювати майже на 50 пам'ятках черняхівської культури. Однією з них був могильник із залишками черняхівських кремацій (перепалені й оплавлені речі, фрагменти кераміки тощо), виявлений під час шурфування 1952 р. біля с. Велика Данилівка (Шрамко 1953, с. 21). Однак найбільш значущими роботами вченого на пам'ятках цього періоду були розкопки могильника біля с. Павлюківка Краснокутсько-

го р-ну (Шрамко 1974, с. 7-9). Матеріали цих розкопок покладено в основу єдиної наукової публікації Б. А. Шрамка, присвяченої римській добі. На могильнику було виявлено й досліджено дев'ять кремаційних поховань в урнах. Учений навіть їх детальний опис, відзначивши відсутність серед поховального інвентарю речей у гарному стані, за якими можна було б датувати могильник. Єдиним таким артефактом виявилася підв'язна фібула, за допомогою якої дослідник орієнтовно датував пам'ятку III—IV ст. н.е. (Шрамко 1979).

Доволі рідко в нашому регіоні трапляються пам'ятки ще однієї культури пізньоримського часу — київської. Проте Б. А. Шрамкові пощастило дослідити одне дуже цікаве поховання цієї культури. Воно було впускним, його виявлено під час проведення в 1994 р. охоронних розкопок кургану № 1 біля с. Дуванки Золочівського р-ну. Розташовувалося воно в південній частині насипу кургану на глибині 75 см в ямі прямокутної форми з закругленими кутами. Довжина її 135 см, вона орієнтована довгою віссю за лінією захід-схід. Ширина ями знизу 55 см, а зверху до 80 см. Стіни ями були об-

кладені деревом (жердини діаметром близько 5 см). Із таких же жердин було зроблене й перекриття. Глибина могили від рівня поховального ґрунту, на якій лежало перекриття, становила 30—35 см. У західній частині поховальної ями на дні виявлено залишки дерев'яного овального блюда розміром 28×35 см. На ньому знайдено дрібні шматочки людських кісток (можливо, обпалених), трохи золи й вуглики, які, ймовірно, були залишками трупоспалення на стороні. Серед поховального інвентарю слід відзначити знахідки двох роздавлених округлобоких горщиків. В одного з них було обламане вінце і пробита збоку дірка. Внутрішні стінки горщика були закопчені. Це дало змогу Б. А. Шрамкові припустити, що його використовували як курильницю (Шрамко 1995, с. 23-25).

Говорячи про римську добу в дослідженнях Б. А. Шрамка, можна згадати й про срібний динарій, що його знайшов 1988 р. на городі в с. Одноробівка Золочівського р-ну й передав до Археологічного музею Харківського університету студент І. Сумщенко. Незважаючи на його погану збереженість, дослідник зміг визначити його належність Фаустині Молодшій (II ст.) (Шрамко 1990, с. 14).

Значний пласт у науковій спадщині Б. А. Шрамка посідають пам'ятки середньовічної доби. За десятки років польових досліджень ученому довелося працювати з пам'ятками пеньківської, салтівської, роменської археологічних культур, культури доби Русі-України та пізньокочівницькими похованнями. Цей матеріал ліг в основу нашого окремого дослідження (Скирда 2008). Перші масштабні розкопки вченого були пов'язані з дослідженням у 1953—1954 рр. городища роменської культури біля с. Коробові Хутори (зараз Коропово) (рис. 1). Результати цих досліджень вперше наштовхнули Б. А. Шрамка до думки про мирне сусідство носіїв салтівської й роменської культур у басейні Сіверського Дінця (Шрамко 1954, с. 16). Найвідомішою археологічною пам'яткою середньовічного періоду, якій Борис Андрійович присвятив багато років досліджень (розвідки 1950 і 1952—1953 рр., масштабні розкопки 1955—1962 рр.), було Донецьке городище (рис. 2). З цією пам'яткою пов'язані й останні розкопки Б. А. Шрамка 2003 р., проведені разом з автором цієї статті (Шрамко, Скирда 2004а). Продовженням такої співпраці стало написання спільної монографії (рис. 3) «Рождение Харькова», у якій висловлено припущен-

ня про те, що Донецьке городище продовжувало існувати після монгольської навали й поступово перетворилося на місто Харків (Шрамко, Скирда 2004b, с. 42-49).

Потрапляли в поле зору харківського археолога й пам'ятки доби українського козацтва. Зокрема, під час розвідок 1956 р., які проводилися по берегах р. Берек поблизу сіл Петрівське, Мар'ївка, Ново-Лозівське, Лихачівка й Михайлівське були оглянуті залишки фортець XVIII ст., які непогано збереглися. Б. А. Шрамко відзначив, що всі вони були захищені земляними валами й ровами. Укріплення мали в плані чотирикутну форму і по кутах ромбоподібні bastiони. Інколи перед однією зі сторін влаштовувався спеціальний редут. У центрі цих городищ завжди була розташована велика яма (погреб). Підбиваючи підсумок дослідження цих пам'яток, учений зауважив, що аналогічні укріплення описав В. Г. Лясковський у «Трудах» XIII Археологічного з'їзду (Шрамко 1957, с. 5-6).

Обізнаність Б. А. Шрамка в матеріалах археологічних пам'яток широкого хронологічного діапазону яскраво простежується в його широківідомій монографії «Древности Северского Донца», яка значною мірою базується на особистих дослідженнях науковця (Шрамко 1962b), а також у виданому 1972 р. підручнику з історії первісного суспільства (Шрамко 1972b). Наступне видання підручника «Історія первісного суспільства» Б. А. Шрамко розробив разом з автором даної статті. Але, на жаль, це видання побачило світ уже після смерті видатного вченого (Скирда, Шрамко 2018). Переконливим свідченням глибокого розуміння вченим проблематики археології різних епох можна вважати й успішно захищенні кандидатські дисертації, виконані під його керівництвом, зокрема роботи, присвячені проблемам бронзової доби (Ю. В. Буйнов, С. І. Берестнев), салтівської культури (В. К. Міхеев) та слов'янської археології (О. Г. Дьяченко) (ред. Супруненко 1995, с. 49). Усе це призвело до становлення на історичному факультеті Харківського університету наукової школи Б. А. Шрамка, представники якої успішно розробляють проблематику різноманітних епох.

Підсумовуючи, зазначимо, що наведені у статті матеріали дозволяють говорити про Бориса Андрійовича Шрамка не лише як про фахівця в галузі археології ранньої залізної доби, а і як про дослідника широкого хронологічного діапазону. Упродовж багаторічних польових досліджень на території Лівобережної України та Білгородської

й Курської областей Росії видатний харківський учений звертав увагу на пам'ятки всіх епох, починаючи з періоду пізнього палеоліту й завершу-

ючи добою українського козацтва. Усі ці епохи, окрім останньої, знайшли своє відображення в наукових публікаціях Б. А. Шрамка.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.

Брей, У., Трамп, Д. 1990. *Археологический словарь*. Москва: Прогресс.

Корост, І. І. (ред.). 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.

Скирда, В. В. 2008. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. В: Посохов, С. І. (ред.) *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 121-131.

Скирда, В. В. 2011. Вклад А.С. Федоровского в развитие археологии. В: Платонова, Н. И. (ред.) *История археологии: личности и школы*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 263-267.

Скирда, В. В., Шрамко, Б. А. 2018. *Історія первісного суспільства*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Супруненко, О. Б. (ред.). 1995. *Борис Андрійович Шрамко: Бібліографічний покажчик*. Полтава: Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет о работе Северо-Донецкой скифской экспедиции Харьковского Госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 году*. НА Институт Археологии НАН Украины. ф. 64, 1951/20. Харьков.

Шрамко, Б. А. 1952а. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А.М. Горького в 1952 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 2..

Шрамко, Б. А. 1954. *Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 4а.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 7а.

Шрамко, Б. А. 1958. *Отчет о разведках и раскопках Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 8б.

Шрамко, Б. А. 1962а. *Отчет о работе Скифской археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1961 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 12а.

Шрамко, Б. А. 1962б. *Древности Северского Донца*. Харьков: Издательство Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1964. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника: (В связи с проблемой возникно-

вения пашенного земледелия в Вост. Европе. *Советская Археология*, 4, с. 84-100.

Шрамко, Б. А. 1969. Отчет о разведках и раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 г. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 19а.

Шрамко, Б. А. 1972а. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1971 г. ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 22а.

Шрамко, Б. А. 1972б. История первобытного общества. Харьков: Харьковский государственный университет.

Шрамко, Б. А. 1972с. Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи. *Археологія*, 7, с. 25-35.

Шрамко, Б. А. 1974. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 24а.

Шрамко, Б. А. 1976. *Отчет об исследовании археологических памятников в зоне строительства канала и водохранилища на реках Мерла и Мерчик в 1973-1976 гг.* Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 5. спр. 1.

Шрамко, Б. А. 1979. Могили у с. Павлюковка. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могили черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 9-12.

Шрамко, Б. А. 1986. *Отчет о научно-исследовательской работе исследования археологических памятников в зоне строительства первой очереди Первомаевской оросительной системы (4 этап)*. Харьков: б./в.

Шрамко, Б. А. 1990. *Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1989 г.* Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 42а.

Шрамко, Б. А. 1995. *Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 65.

Шрамко, Б. А., Дьяченко, А. Г. 1978. *Археологические исследования в зоне строительства Муромского водохранилища и оросительной системы в 1978 г. (Залучительный отчет)*. Харьков: б./в.

Шрамко, Б. А., Машкаров, Ю. Г. 1993. Исследования биметаллического ножа из погребения катакомбной культуры. *Российская Археология*, 2, с. 163-170.

Шрамко Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. Справочник по археологии Украины: Харьковская область. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004а. *Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове*. Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. 64. № 2003/235.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004б. *Рождение Харькова*. Харьков: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив.

Шрамко, Б. А., Щегленко, А. В. 1981. *Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г.* Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 33а.

Надійшла 04.01.2023

Valerii V. Skyrda

PhD, Associate Professor of the Source Studies and Archaeology of the School of History, ORCID: 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

BORYS SHRAMKO — A RESEARCHER OF A WIDE CHRONOLOGICAL RANGE (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Borys Andriiovych Shramko (1921 — 2012) is known as a researcher of the Early Iron Age, and first of all of the largest settlement in Europe of that time — the Bilsk hillfort. However, in reality, the scholar also carried out the study of monuments

from other periods. Chronologically, the earliest in his research were the monuments of the Stone Age. B. A. Shramko discovered and examined about 20 sites of this period (two Palaeolithic, one Mesolithic and 14 Neolithic) in the course of archaeological exploration.

In the research legacy of the Kharkiv researcher, the Eneolithic era is represented by excavations of burial mounds of the Yamna culture near Parkhomivka and Lyptsi villages. To this period is dedicated Shramko's article about the emergence of arable farming in the south of Eastern Europe. The researcher also discovered a significant number (143) of Bronze Age settlements and carried out excavations at some of them (the villages of Pisky Radkivski, Liubivka, etc.). Excavations were also made at burial mounds (Krasna Mohyla, Bezimenna Mohyla, etc.) and flat burials (Velyka Danylivka) of that time.

B. A. Shramko also paid attention to the sites of the Late Roman times. The scholar discovered about 50 settlements (some of them were researched) and excavated a cremation burial ground of the Cherniakhiv culture near Pavlukivka village. The inlet burial of the Kyiv culture, investigated on a hill near the village of Duvanky, belongs to the same period. The researcher paid considerable attention to the study of medieval sites among which the Donetsk hillfort held a special place. The monuments of the Ukrainian Cossacks era (the 18th century fortresses remains on the Berek River banks) also came into the field of vision of B. A. Shramko.

Key words: B. A. Shramko, sites, archaeological culture, researcher, excavations, explorations.

References

- Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkiv: Amet.
- Brei, U., Tramp, D. 1990. *Arkheologicheskii slovar*. Moskva: Progress.
- Korost, I. I. (red.). 2016. *Bil'ske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 95-richchiu vid dnia narodzhennia vchenoho*. Kotelva-Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ "Bil'sk"; Maidan.
- Skirda, V. V. 2008. Srednevekoveye pamiatniki v issledovaniakh B. A. Shramko. In: Posokhov, S. I. (ed.) *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiyu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkiv: Kursor, p. 121-131.
- Skirda, V. V. 2011. Vklad A.S. Fedorovskogo v razvitiye arkheologii. In: Platonova, N. I. (ed.) *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 263-267.
- Skyrda, V. V., Shramko, B. A. 2018. *Istoriia pervisnoho suspilstva*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina.
- Suprunenko, O. B. (red.). 1995. *Borys Andriiovych Shramko: Bibliografichni pokazhchyk*. Poltava: Upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii. Tsentr okhorony ta doslidzhen pamiatok arkheolohii upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii.
- Shramko, B. A. 1952a. *Otchet o rabote Severo-Donetskoi skifskoi ekspeditsii Kharkovskogo Gosuniversiteta im. A. M. Gorkogo v 1951 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64. № 1951/20.
- Shramko, B. A. 1952b. *Otchet ob arkheologicheskikh isledovaniyakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.M. Gorkogo v 1952 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 2.
- Shramko, B. A. 1954. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1953 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 4a.
- Shramko, B. A. 1957. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh Severodonetskoy ekspeditsii KhGU v 1956 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 7a.
- Shramko, B. A. 1958. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v 1957 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 8b.
- Shramko, B. A. 1962a. *Otchet o rabote Skifskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1961 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 12a.
- Shramko, B. A. 1962b. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkiv: Izdatelstvo Kharkovskogo gosuniversiteta im. A. M. Gorkogo.
- Shramko, B. A. 1964. Drevnii dereviannyi plug iz Sergeevskogo torfyanika: (V svyazi s problemoi vozniknoveniia pashennogo zemledeliiia v Vost. Evrope. *Sovetskaia Arkheologiya*. 4. p. 84-100.
- Shramko, B. A. 1969. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh Skifo-slavyanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta im. A. M. Gorkogo v 1968 g.* Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 19a/
- Shramko, B. A. 1972a. *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta im. A. M. Gorkogo v 1971 g.* Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 22a.
- Shramko, B. A. 1972b. *Istoriia pervobytnogo obshchestva*. Kharkiv: Kharkovskii gosudarstvennyi universitet.
- Shramko, B. A. 1972c. Pro chas poiavy ornogo zemlerobstva na Pivdni Skhidnoi Yevropy. *Arheologia*. 7. p. 25-35.
- Shramko, B. A. 1974. *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi ekspeditsii KhGU v 1973 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 24a.
- Shramko, B. A. 1976. *Otchet ob issledovanii arkheologicheskikh pamiatnikov v zone stroitelstva kanala i vodokhranilishcha na rekakh Merla i Merchik v 1973-1976 gg.* Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 5. spr. 1.
- Shramko, B. A. 1979. Mogilnik u s. Pavliukovka. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka. p. 9-12.
- Shramko, B.A. 1986: *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote issledovaniia arkheologicheskikh pamiatnikov v zone stroitelstva pervoi ocheredi Pervomayevskoi orositel'noi sistemy (4 etap)*. Kharkiv: b./v.
- Shramko, B. A. 1990. *Otchet o raskopkakh Skifo-slavyanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii KhGU v 1989 g.* Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 42a.
- Shramko, B. A. 1995. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v 1994 g. v Poltavskoi i Kharkovskoi oblastiakh*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 65.

- Shramko, B. A., Diachenko, A. G. 1978. *Arkheologicheskie issledovaniia v zone stroitelstva Muromskogo vodokhranilishcha i orositelnoi sistemy v 1978 g. (Zakliuchitelnyi otchet)*. Kharkiv: b./v..
- Shramko, B. A., Mashkarov, Yu. G. 1993. Issledovaniia bimetallichesкого nozha iz pogrebeniia katakombnoi kultury. *Rossiiskaia Arkheologiia*. 2. p. 163-170.
- Shramko, B. A., Mikheyev, V. K., Grubnik-Buynova, L. P. 1977. *Spravochnik po arkheologii Ukrainy: Kharkovskaya oblast*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A., Skirda, V. V. 2004a: *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh 2003 goda v g. Kharkove*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64. № 2003/235.
- Shramko, B. A., Skirda, V. V. 2004b. *Rozhdeniie Kharkova*. Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv.
- Shramko, B. A., Shcheglenko, A. V. 1981. *Otchet ob okhrannykh raskopkakh v okrestnostiakh s. Belsk Poltavskoi obl. v 1980 g.* Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 33a.

Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Київ: Інститут археології НАН України, 2022, 448 с.

19 січня 2023 року в музеї історії Києва відбулася презентація книги «Археологія України за роки Незалежності». Безумовно, це видання стало важливим кроком на шляху популяризації надбань археологічної науки, виведення її з вузьких лаштунків наукового середовища на широкий простір зацікавлених читачів. Як стверджують упорядники, одним із головних завдань при підготовці книги було викласти результати досліджень археологів у максимально доступній формі.

Зміст та тексти свідчать, що цей збірник є певним підсумком роботи українських археологів за останнє тридцятиліття. Якщо вимірювати час в «умовних поколіннях», то 30 років — це якраз період активного творчого життя одного покоління. Покоління, яке відпрацювало на археологічній ниві виключно за часів незалежної України. З цього робимо обережний висновок, що видання цієї книги є логічним та переконливим завершенням того часового відрізка наукових досліджень, який в історіографії має доволі розмиту дефініцію «пострадянська історіографія».

Вважаємо, що видання цієї книги чітко фіксує завершення цього пострадянського (можливо, навіть постколоніального) періоду в українській археології та початок нового, власне українського новітнього періоду, без жодних натяків на «пост» чогось. Тим більше, що 2022 рік однозначно пов'язаний із

остаточним виходом нашої держави не тільки з політичного, але й наукового російського «силового поля».

Отже, це видання у певному розумінні є вододілом між двома періодами розвитку вітчизняної науки, які мають значні відмінності, що, скоріше за все, буде зафіксовано у подальшій історіографічній традиції. Тож воно є підсумковим, таким, що підводить ризик не тільки у хронологічному, але й в історіографічному та історіософському сенсах. Таке твердження дозволяє трактувати цю книгу не тільки як науково-популярне видання, але і як певну віху вітчизняної історіографічної традиції, від якої можна будувати новітні науково-педагогічні конструкції, наприклад, обґрунтовуючи нову хронологію змістовних модулів навчальних курсів чи аргументацію в наукових дискусіях.

Ця книга є надзвичайно корисною при удосконаленні історіографічних курсів. Такі дисципліни у всіх закладах вищої освіти відзначаються значною кількістю текстів та різними підходами у їх трактуванні. Дистильований результат багаторічних археологічних досліджень, викладений у цій праці, дозволяє більш чітко структурувати, характеризувати історіографію вітчизняної археології для навчального процесу у закладах вищої освіти. Стислий виклад матеріалу дозволяє якісніше будувати вузлові проблеми, полегшує побудову наукової дискусії навколо них у доступнішій формі, що є пріоритетом для студентів.

Окремо слід підкреслити, що спрощена форма викладу матеріалу однієї з найскладніших наук історичної галузі, з одного боку, дозволяє викладачеві швидше розібратися у доволі непростій археологічній проблематиці (у якій лектор, що читає курси давньої історії України чи історіографії історії України, може бути фа-

* СЕГЕДА Ростислав Антонович — кандидат історичних наук доцент, заступник декана з навчально-методичної роботи історичного факультету, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, ORCID: 0009-0006-2334-3788, r.a.seheda@npu.edu.ua

ВІЗЕР Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувачка кафедри історії та етнології України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, ORCID: 0009-0004-0543-9212, s.o.vizer@npu.edu.ua

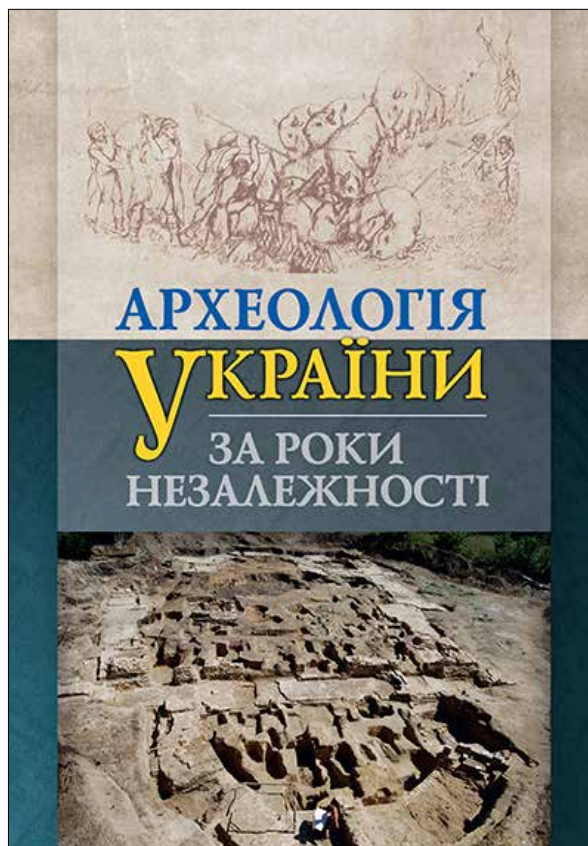
© С. А. СЕГЕДА, С. О. ВІЗЕР* 2023

ховим істориком та недостатньо розбиратися в археологічних дискусіях), а з іншого — є незамінним для переходу студентів до читання суто наукових монографій, які мають чи не найвищий рівень складності сприйняття.

Структура видання побудована за класичною схемою, яка була використана в академічному виданні Інституту археології НАН України наприкінці минулого століття (Давня історія України. У трьох томах. Київ, 1997—2000). Дуже важливим є те, що у нарисах рецензованої книги представлено фактично всі базові теми давньої історії (за винятком епохи неоліту та латенської культури), окремі сюжети середньовічної та ранньомодерної України, що дозволяє доповнювати навчальний матеріал, не занурюючись у глибокі фахові монографії та вузькопрофільні статті. Цього матеріалу для нормативних курсів (що, як правило, не перевищують 6 навчальних кредитів — 120 годин) абсолютно достатньо, аби «освіжити» класичні тексти, усталені в лекціях.

Окремо слід сказати про потужний ілюстративний комплекс видання. Крім базового для педагогіки принципу наочності — зображення віднайдених артефактів, які, безумовно, будуть використовуватися під час занять, не менш важливою є інша складова. Мова йде про певне «олюднення» археології. З одного боку, студенти можуть побачити, як виглядають в житті класики вітчизняної науки, а з іншого — великий масив фотографій зі студентами на різних розкопах дає потужний мотиваційний імпульс до археологічного волонтерства, заохочує особисто попрацювати у тій чи іншій експедиції, долучитися до того чи іншого проекту, що забезпечує притік «свіжої крові» до археології.

Надзвичайно важливою є підбірка найновітнішої літератури до кожної з тем. Для викладача вищої школи це просто безцінно — орієнтуватися на ту літературу, що уклали фахівці-археологи, які найглибше занурені в проблематику, найкраще орієнтуються у ній та стежать за новинками, на що, чесно кажучи, у вузівського викладача не завжди є час.

Вказуючи на значний науково-педагогічний потенціал цього видання, не можемо не висловити і критичні зауваження щодо його змісту. На жаль, серед авторів відсутні ті дослідники, які зробили вагомий внесок у розвиток науки, але не дожили до наших днів. Їхні прізвища згадані в нарисах, але окремі тексти їхнього доробку, перероблені з наукових праць до цього науково-популярного формату, зробили б збірник потужнішим. Це був би важливий місток, який показував би тяглість поколінь українських археологів, спадковість шкіл та перспективи подальших досліджень.

Ми не наполягаємо на категоричності вказаних зауважень, які не впливають на однозначну думку про високу якість та потрібність цього видання, яке вже з цього навчального року, безумовно, займе важливе місце в навчальній роботі викладачів та студентів університету та на полицях бібліотек нашого закладу вищої освіти.

МАТВЕЕВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ИНГУЛЬСКОЙ КАТАКОМНОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЮЖНОМ БУГЕ

Миколаїв: Видавництво Ірина Гудим, 2002, 206 с.

Повноцінне уявлення про будь-яку археологічну культуру можливе лише за умови наявності матеріалів побутових і поховальних пам'яток. Під час вивчення степових культур доби бронзи завжди домінували останні, тому введення в науковий обіг нових серій побутових комплексів даного періоду викликає значний інтерес у науковців.

Вивчення поселень на Південному Бугу Василь Іванович Нікітін розпочав ще у 80-ті рр. минулого століття й продовжував (з перервами) майже 30 років. За цей час учений дослідив значну кількість різномасштабних пам'яток, серед яких найбільш значущим є поселення Матвіївка I. Матеріали перших публікацій побутових пам'яток Південного Побужжя, насамперед Матвіївського поселення, відображені в працях українських та закордонних археологів (Pustovalov S., 1994. Economy and Social Organization of Northern Pontic Steppe — Forest-Steppe Pastoral Populations: 2750 — 2000 BC (Catacomb Culture). Baltic-Pontic Studies, 2, 86-134; Kaiser E., 2003. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut. Archeologie in Eurasien, 14; Пустовалов С. Ж., 2005. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ: Шлях). Проте до сьогодні інформації про цю унікальну пам'ятку було вкрай недостатньо, а такі об'єкти, як тимчасові стійбища-літвівки, пов'язані з поселенням Матвіївка I, майже зовсім не були висвітлені в археологічній літературі.

Попри те, ця пам'ятка вперше в науці доволі широко й детально висвітлює той господар-

ський аспект життя катакомбного населення, який раніше був відомий лише у вигляді дискретних проявів у контексті поховальних комплексів Інгульської катакомбної культури. Це не дозволяло отримати узагальнену й повну інформацію про різноманітні напрямки життєдіяльності катакомбного населення даної території.

Монографія В. І. Нікітіна складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 132 с., із них — 85 рис.) і трьох додатків. Така структура дозволила авторові не тільки оприлюднити плани поселень, фотографії й рисунки артефактів, до яких раніше не мало доступу широке коло археологів, але й заповнити лакуну у вивченні господарської діяльності племен Інгульської катакомбної культури. Кожний розділ монографії присвячений різноманітним аспектам, що дозволяють в цілому реконструювати спосіб життя та господарство населення, яке залишило поселення Матвіївка I, і співвідносні з ним літвівки.

Автор проаналізував топографію поселень і стійбищ-літвівок, топографію, планування та стратиграфію поселення Матвіївка I, присвятив спеціальні розділи кам'яним і крем'яним знаряддям праці, знаряддям праці з кістки та інших матеріалів, керамічному комплексу поселення. У висновковій частині праці дослідник проаналізований окремі риси господарства поселення, а також стійбищ-літвівок Матвіївка II та Матвіївка III.

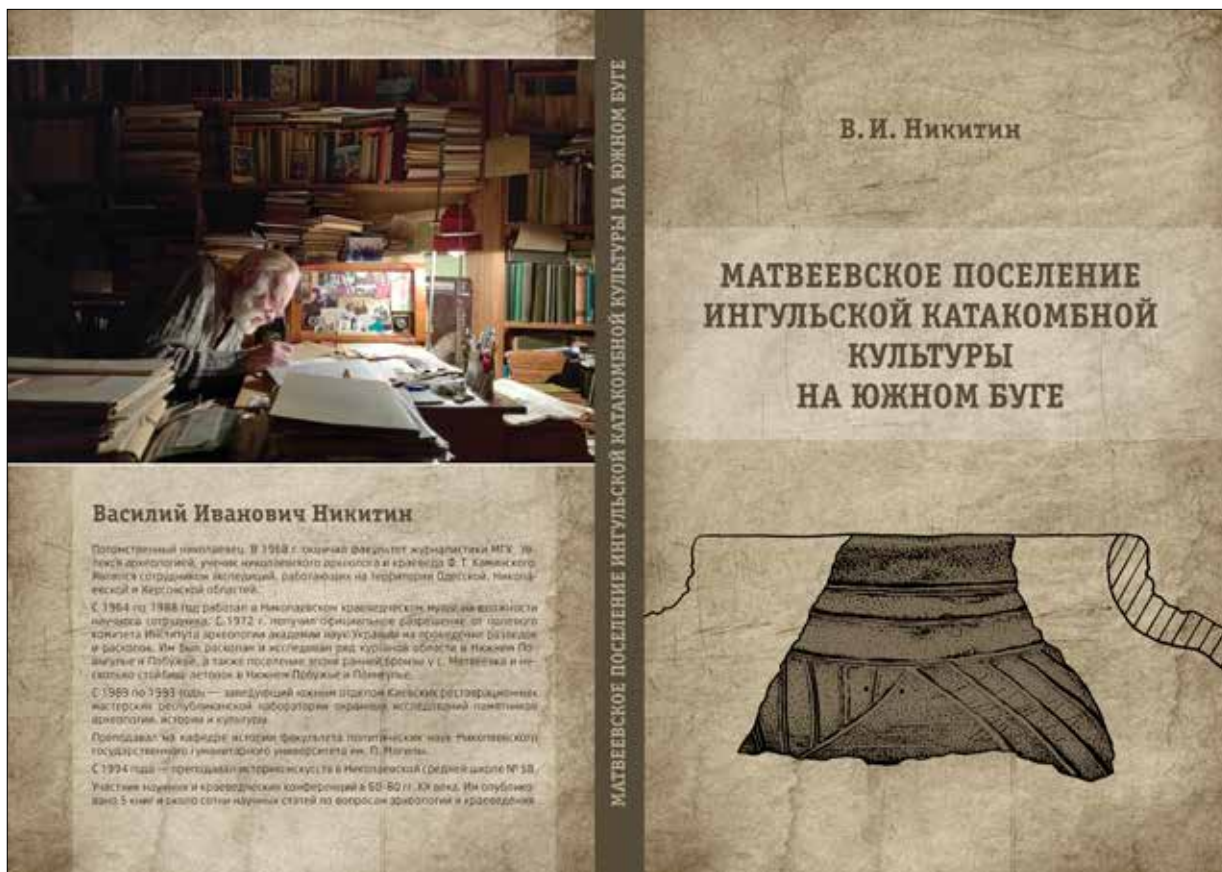
В. І. Нікітін не тільки опублікував і детально описав матеріали багаторічних розкопок, але й дійшов цікавих новаторських висновків. Так, розглядаючи архітектуру поселення, він зазначив, що тут можна говорити про стійкість, однорідність і консерватизм форм будівель, однотипність прийомів їх спорудження, перевірених досвідом і традиціями поколінь мешканців причорноморських степів, у яких яскравими представниками скотарського населення до недавнього часу виступали чабани з тисячолітніми звичаями.

* ІВАНОВА Світлана Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-3318-8244

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — завідувач археологічної лабораторії Запорізького національного університету, ORCID: 0000-0001-6712-2828

© С. В. ІВАНОВА, Г. М. ТОЩЕВ* 2023

У монографії представлено частину колекції кам'яних і крем'яно-кварцитових знарядь, що походять із Матвіївського поселення, досліджену технологічно-трасологічним методом. Ця категорія артефактів дозволяє переосмислити стійкі стереотипи про функції окремих знарядь та проаналізувати інструментарій, яким користувалися жителі Матвіївки.

На думку автора, провідною галуззю господарства населення було скотарство. Та, незважаючи на напівкочовий спосіб життя мешканців (сезонно-відгонний тип скотарства), поселення Матвіївка I було базовим, і тому, напевно, можна говорити про часткову осілість населення Інгульської катакомбної культури. У цьому плані важливою видається наведена в монографії фізико-географічна характеристика регіону.

У висновках до монографії на основі даних пам'яток досліджуваної мікрозони В. І. Нікітін зробив спробу реконструювати картину відносин населення різних археологічних культур доби бронзи, насамперед Інгульської катакомбної та Бабинської культур. На думку автора, тиск носіїв Бабинської культури був таким стрімким, що деякі «інгульці» не змогли навіть завершити свої поховальні обряди.

Ми вважаємо, що ситуація могла бути складнішою, ніж припущене витіснення ямного населення катакомбним, а останніх — бабинським. Наукові праці двох останніх десятиліть дають доволі неоднозначну інтерпретацію інтеркультурних взаємозв'язків у регіонах на захід від Дніпра, що відображено в різноманітних концепціях дослідників даної проблематики.

Антропологічний та остеологічний матеріал, результати радіовуглецевого аналізу, наведені в додатках до монографії, на нашу думку, є важливими для реконструкції аспектів господарського життя й елементів світосприйняття населення; вони дають змогу уточнити хронологічну позицію виразної та унікальної пам'ятки — поселення Матвіївка I в рамках доби бронзи.

Як це буває під час оприлюднення та інтерпретації великого за обсягом матеріалу, дослідники подекуди припускаються помилок. Так, зокрема, автор рецензованої монографії застосував карти місцезнаходження лише трьох пам'яток. Гадаємо, що для кращого розуміння археологічної ситуації в цілому доцільно було надати варіант повної карти регіону з усіма поселеннями й літівками. Однак це зауваження жодною мірою не применшує наукового значення монографії

В. І. Нікітіна «Матвеевское поселение ингульской катакомбной культуры на Южном Буге» і значущості наведених у ній результатів багаторічних археологічних розкопок.

У цілому представлене комплексне дослідження є актуальним і корисним для археоло-

гів, істориків, студентів та викладачів вищих навчальних закладів, оскільки висвітлює мало-відомі аспекти історії доби бронзи України.

Дякуємо В. І. Нікітіну за професіоналізм, наполегливість і — в позитивному значенні — фанатизм на ниві української археології.